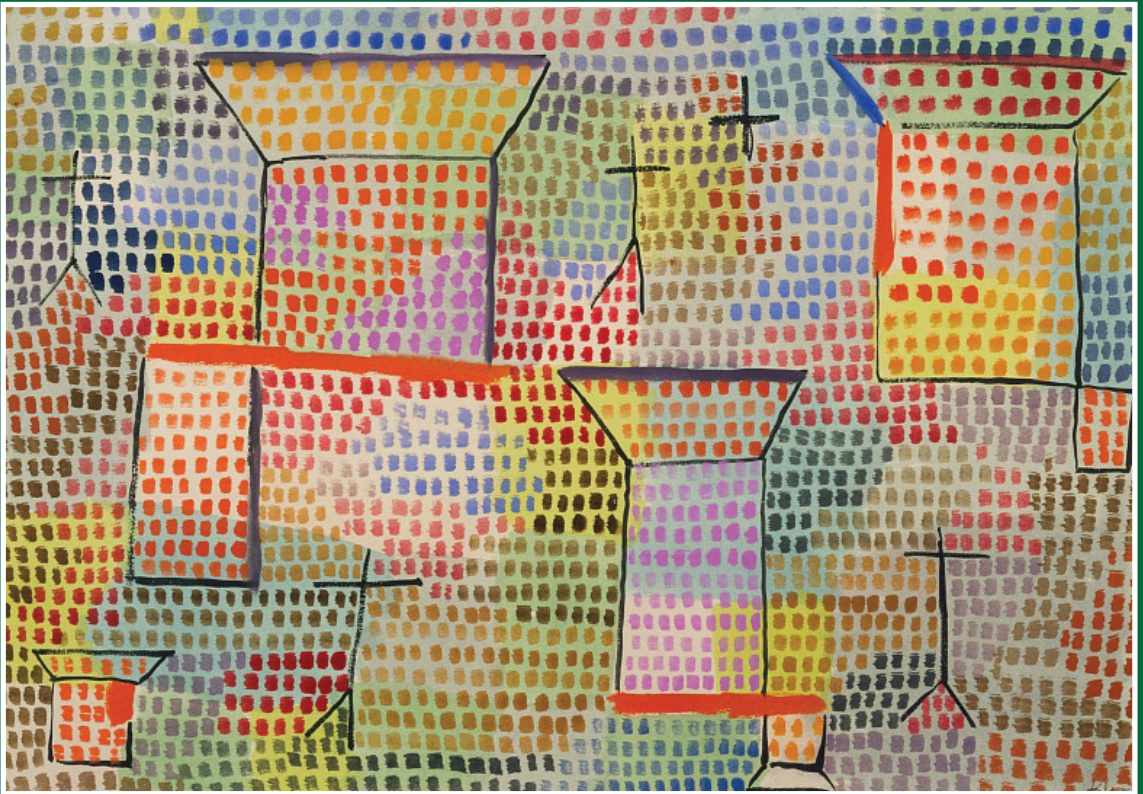

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ

Δεύτερη έκδοση συμπληρωμένη

ΑΘΗΝΑ 2019

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ

ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ

Στή σειρά ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ του ίδιου συγγραφέα
έχουν εκδοθεί από τις Έκδόσεις «Άρμός»:

1. *Έπιστήμη και Τέχνη τῆς Ποιμαντικῆς* (1997)
2. *Ποιμαντική Γάμου και Οικογενείας* (2008)
3. *Όρθόδοξη Συμβουλευτική Ποιμαντική* (2012)
4. *Προκλήσεις τῆς Ποιμαντικῆς Σήμερα* (2013)

*Εικόνα εξωφύλλου: Paul Klee, Σταυροί και κίονες, 1931.
Υδατογραφία. Πινακοθήκη Μονάχου.*

*Τό μάτι πατώντας από σταυρό σέ σταυρό
σάν σέ σωσίβια πού ἐπιπλέουν,
οἰκοδομεῖ περίτεχνους κίονες,
πού θά στηρίζουν τόν πολιτισμό του.*

*Εικόνα όπισθοφύλλου: Ό καλός Ποιμήν. Τοιχογραφία, Κατακόμβη
τῆς Πρίσκιλλας, Ρώμη, β' ἡμισυ 3ου αἰώνος μ.Χ.*

ISBN (Βιβλίο): 978-960-90065-1-4

Β' έκδοση: Μάρτιος 2019

ISBN (e-book, PDF): 978-960-90065-2-1

© 2019, Α. Μ. Σταυρόπουλος,

Άφροδίτης 5, Παλαιό Φάληρο 175 61,

τηλ.: 210 98 87 934, fax: 210 98 87 626

e-mail: astavrop@soctheol.uoa.gr

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ

Όμοτίμου Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ
ΤΗΣ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ

Δεύτερη ἔκδοση συμπληρωμένη

ΑΘΗΝΑ 2019

«Πτερῶσαι ψυχὴν,
ἄρπάσαι κόσμου
καὶ δοῦναι Θεῷ,
καὶ τό κατ' εἰκόνα
ἢ μένον τηρῆσαι,
ἢ κινδυνεῦον χειραγωγῆσαι
ἢ διαρρυνέν ἀνασώσασθαι,
εἰσοικίσαι τε τόν Χριστόν
ἐν ταῖς καρδίαις
διὰ τοῦ Πνεύματος·
καὶ τό κεφάλαιον,
Θεόν ποιῆσαι
τόν ἄνθρωπον».

(Γρηγόριος ὁ Θεολόγος)

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τό νά χαράξουμε τά ὄρια μιᾶς ἐπιστήμης καί μάλιστα θεολογικῆς, ὅταν εἴμαστε προσωπικά πεπεισμένοι ἀλλά καί ἄλλοι, ἀνώτεροι ἀπό ἐμᾶς, τό επιβεβαιώνουν, ὅτι δέν εἶναι μόνο ἐπιστήμη ἐπιστημῶν, ἀλλά καί τέχνη τεχνῶν, δέν εἶναι καθόλου εὐκολο ἐγχείρημα. Γιατί τό δύσκολο, ὅταν κάνουμε λόγο γιά τήν Ποιμαντική, εἶναι νά διαφυλάξουμε στό ἀκέραιο καί τα δύο, καί τήν ἐπιστήμη καί τήν τέχνη, καί ὄχι νά κατασκευάσουμε ἕνα θεολογικό ὑβρίδιο χρησιμοποιώντας τά δύο συμβαλλόμενα μέρη κατά τό δοκοῦν. Ὁ πειρασμός ὡστόσο εἶναι μέγας καί μᾶς ὑποβάλλει τή σκέψη ὅτι δῆθεν ἀπροϋπόθετα ἡ μία, ἡ ἐπιστήμη, εἶναι δυνατόν νά θεραπεύει τά ἀσθενῆ τῆς ἄλλης, τῆς τέχνης, καί ἡ ἄλλη, ἡ τέχνη, νά ἀναπληρώνει τά ἐλλείποντα τῆς πρώτης. Τό ζητούμενο εἶναι νά τηρήσουμε ἰσορροπίες, νά κρατήσουμε τίς αὐτονόητες καί μή διατυπωμένες, ἔστω, συμφωνίες καί νά ἀποδώσουμε τά ὀφειλόμενα ἐκεῖ πού πραγματικά τά χρεωστοῦμε.

Ἡ Ποιμαντική, ὅπως θά φανεῖ στή συνέχεια, ὀφείλει νά ἐπιδιώκει τήν ἀρραγῆ σύζευξη τῆς τέχνης μέ τήν ἐπιστήμη, τῆς θεωρίας μέ τήν πράξη, τήν ἰσοβαρῆ ζεύξη τοῦ λόγου μέ τά ἔργα, τῆς ἐμπειρίας μέ τή θεωρία, τοῦ νοῦ μέ τήν καρδιά ὡς νοῦ ἐν καρδίᾳ, τοῦ αἰώνιου μέ τό ἐπίκαιρο. Ὅφειλε νά ἐπιχειρεῖ τήν «περιχώρηση» Θεολογίας καί ζωῆς, μία δηλαδή, Θεολογία σαρκουμένη ἔτσι ἐπιτελεῖται τό πέρασμα τῆς Θεολογίας στή ζωή καί στόν κόσμο, σέ μία μεταποιητική-μεταμορφωτική σύνθεση, πού θά ὀνομάζαμε Ποιμαντική-Ποιητική

Ζωής. Μία τέτοια Ποιμαντική λειτουργεί τελικά ως Ποιμαντική θεώσεως¹ κατορθώνει τό ακατόρθωτο, νά συζεύξει, δηλαδή, κατά τό πρότυπο τοῦ Ἀρχιποίμενος Χριστοῦ τό θεῖο καί τό ἀνθρώπινο καί ἀναδεικνύεται ἔτσι ἡ ἴδια ὡς κατ' ἐξοχήν ὀρθόδοξος. Τότε μόνο ἡ Ποιμαντική ὡς θεολογική ἐπιστήμη δέν καταλήγει σέ μία «χειρωνακτική τοῦ ἐγκεφάλου»², ἀλλά ἀσκεῖ τό σύνολο τῶν ψυχοσωματικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν τελική σύνθεσή της σέ τέχνη τεχνῶν καί ἐπιστήμη ἐπιστημῶν.

«Πῶς», ὅμως, καί «γιατί» καταλήξαμε νά συγγράψουμε ἕνα βιβλίο, στό ὁποῖο καταγράφουμε τίς προσπάθειες γιά σύντονη μελέτη τῶν ἀρχῶν, τῶν προϋποθέσεων καί τῶν μεθόδων τῆς συγκεκριμένης αὐτῆς θεολογικῆς μαθήσεως; Προσπάθειες πού στρέφονται γύρω ἀπό ἕνα νοητό ἄξονα τῆς Ποιμαντικῆς ὡς Ποιητικῆς ζωῆς. (Ποίηση) μέ πόλους τήν Πράξη καί τή Θεωρία:

πράξη ----- π-ο-ί-η-σ-η ----- θεωρία.

1. Ὁ καθηγούμενος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Γρηγορίου Ἀρχιμανδρίτης π. Γεώργιος (Καψάνης), στόν πρόλογο τοῦ πολύ ἀξιόλογου βιβλίου-μαρτυρίας, *Ἡ θέωσις ὡς σκοπός τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου*, τολμᾷ νά μιλήσει γι' αὐτήν: «Γιά νά γίνη σαφές ὅτι ἡ μόνη ὀρθόδοξος ποιμαντική εἶναι ἡ ποιμαντική τῆς Θεώσεως...» (ΓΕΩΡΓΙΟΥ 1997, σ. 9). Γιά τήν Ποιμαντική ὡς Ποιητική Ζωῆς καί γιά τό «πέραςμα» τῆς Θεολογίας στόν κόσμο, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1992α, σ. 8 καί 1995α, σ. 40-41, 1989α, σ. 78-82.

Στίς ἐντός κειμένου (σπανίως) ἡ στίς ἐντός τῶν ὑποσημειώσεων βιβλιογραφικές ἀναφορές σημειώνονται εἴτε τό ἐπώνυμο τοῦ συγγραφέα ἢ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐκδότου καί ἐπιμελητοῦ, εἴτε ὁ τίτλος τοῦ ἔργου καί τοῦ περιοδικοῦ, τό ἔτος δημοσίευσσεως καί, ὅπου χρειάζεται, ἡ σελίδα τῆς παραπομπῆς.

2. Ἀπό ἄρθρο τοῦ Ὀδυσσέα Ἐλύτη, Ἡ μέθοδος τοῦ «ἄρα», στό ἀφιέρωμα γι' αὐτόν τοῦ περ. «Χάρτης», ἀρ. 21-23, Νοέμβριος 1986, σ. 292. Ἐκεῖ, ὁ ποιητής θέτει τό πικρό ἐρώτημα: «Ἡ μήπως οἱ δυνατότητες τοῦ ἀνθρώπου ἐξαντλοῦνται στή χειρωνακτική τοῦ ἐγκεφάλου του;» Τό «ἄρα», αὐτό πού ὑπονοεῖ, «μπροστά σέ μιά φράση ποιητική στομώνει», καί διερωτᾶται «γιά ποιό λόγο» (σ. 283). Γιά νά δώσει ὁ ἴδιος τήν ἀπάντηση: «Κι ὅμως, κάποιον ἄλλο “ἄρα” θά πρέπει νά ὑπάρχει. Κάπου 'κεῖ κατά τό μέρος τοῦ μυστηρίου...» (σ. 284) καί νά συνεχίσει λίγο πιο κάτω, πρὸς τό τέλος τοῦ ἀρθρου του: «Ἄν στίς μέρες μας ξενιζόμαστε μπροστά στή φαντασία εἶναι γιατί ἔχουμε γίνει νεόπλουτοί τῆς μεγάλης μας συλλογιστικῆς ἰκανότητάς...» (σ. 295· ἡ ὑπογράμμιση δική μας). Στό διά ταῦτα, ἐμεῖς ἀντιτάσσουμε τό γιά ἐκεῖνα.

Πρώτα απ' όλα οφείλουμε νά ὁμολογήσουμε ὅτι μέ τή βοήθεια τοῦ Θεοῦ τά τελευταῖα χρόνια κυκλοφοροῦν πολλά δημοσιεύματα γύρω ἀπό τήν Ποιμαντική. Δηλώνουμε, λοιπόν, ἀπερίφραστα πώς εἴμαστε εὐγνώμονες γιά τό γεγονός ὅτι σέ πολλά σημεία ἔχουμε διδαχτεῖ ἀπό αὐτά καί χαίρουμε, ὅταν μπορούμε νά παραπέμπουμε σέ κείμενα τόσο συναδέλφων ὁμοτέχνων μας, ὅσο καί ἐκπροσώπων τῆς μαχομένης ποιμαντικῆς.

Παράλληλα, αὐτά τά χρόνια μέ δημοσιοποιήσεις ἐρευνητικῶν μας ἀποτελεσμάτων, μέ μελέτες, μέ μονογραφίες, μέ ἄρθρα καί ἀνακοινώσεις ἔχουμε κι ἐμεῖς στό μέτρο τοῦ δυνατοῦ καλλιιεργήσει τόν ἀγρό τῆς ποιμαντικῆς τέχνης καί ἐπιστήμης.

Οἱ φοιτητές μας ἐξάλλου καί ὅσοι ἄλλοι παρακολουθοῦν τίς κατά καιροῦς δημοσιεύσεις μας εἶναι ἐθισμένοι στόν τρόπο σκέψεως καί στόν τρόπο διατυπώσεως αὐτῆς τῆς σκέψεως πάνω στά ποιμαντικά δεδομένα καί πράγματα. Τί θά προσέθετε, λοιπόν, ἕνα καινούριο βιβλίο, πού θά ἀναφερόταν καί αὐτό στήν Ποιμαντική;

Ὅμολογοῦμε ὅτι αἰσθανθήκαμε χρέος καί ἐπιθυμία νά δώσουμε συστηματικότερη μορφή, στό περιεχόμενο ἑνός μαθήματος πού διδάσκουμε πάνω ἀπό μία εἰκοσαετία.

Σκεφθήκαμε ὅτι μ' αὐτόν τόν τρόπο θά μπορούσαμε νά «ὑποβοηθήσουμε καί νά ἐξασφαλίσουμε καλύτερα μιὰ μελλοντική πλευση»³ στό πλήρωμα καί στούς ἐπιβάτες τῆς νοητῆς νηός, τῆς Ἐκκλησίας μας, γιά νά χρησιμοποιήσουμε πέραν τῆς Ποίμνης καί ἄλλη προσφιλῆ εἰκόνα πού διαζωγραφίζει τήν Ἐκκλησία μας.

Ἄν τό βιβλίο ἐπιτυγχάνει νά καλύψει τίς προθέσεις καί τούς στόχους του, δέν εἴμαστε ὅπωςδῆποτε ἐμεῖς οἱ ἀρμοδιότεροι νά τό κρίνουμε. Ἐπαφίεται στήν κρίση τῶν ἀναγνωστῶν, τῶν ὁποίων ἐπικαλούμαστε τήν προσοχή καί τήν ἐπιείκεια, γιατί ἀσφαλῶς γνωρίζουν τίς δυσκολίες γιά τό «πῶς» γράφεται ἕνα τέτοιο βιβλίο. Ἐνα βιβλίο πού θέλει νά κρατήσῃ τή συνέχεια μέ αὐτά πού ὁ συγγραφέας ἔχει διαβάσει καί μέ αὐτά πού ὁ ἴδιος ἔχει ἐρευνήσει, διδάξει, ἐφαρμόσει καί καταγράψῃ μέχρι τώρα. Νά κρατήσῃ τή συνέχεια, χωρίς νά ἔχει

3. ΕΛΥΤΗ 1986, σ. 294.

τό συναίσθημα ότι επαναλαμβάνει τά ίδια διαμορφώνοντάς τα άπλώς επί τό συστηματικότερον.

Πώς νά άποφύγει όμως προσφιλείς έκφράσεις, θέματα πού εΐναι στό κέντρο τών ένδιαφερόντων του και φρονεί ότι ένδιαφέρουν και τούς ύπολοίπους; Για νά τό καταφέρει, ό συγγραφέας άναγκάστηκε νά παραπέμψει κατά τή ροή του λόγου του σέ διάφορα άρθρα και μονογραφίες όπου έχει πραγματευτεί διεξοδικά ζητήματα, τά όποια έδώ δέν μπόρεσε νά τά συζητήσει παρά μόνον άκροθιγώς.

Βέβαια, σέ άλλα σημεία, όπου τό έκρινε χρήσιμο, επέμεινε και παρέθεσε νεώτερα στοιχεία. Αυτά συνιστούν έρευνητικές «γέφυρες» πρός κατοχύρωση τών άπόψεών του και παρουσιάζονται μέ μικρότερα στοιχεία, έντός κειμένου, «τεχνική» πού εΐχε χρησιμοποιήσει άλλωστε και σέ προηγούμενη μονογραφία του. Φρόντισε βέβαια νά κρατήσει τή συνέχεια και τήν έπαφή μέ τά προηγούμενα. Έπρεπε όμως νά τηρήσει συνάμα και τίς άποστάσεις του, όχι μόνο για νά μή συγκρουστεί, αλλά για νά φανεί μέ τήν από-σταση ή διαφορά, ή διαφοροποίηση και ή διαφορετική του στάση σέ όρισμένα θέματα. Μπορεί κανείς νά μιλάει για τά ίδια πράγματα αλλά μέ διαφορετικό τρόπο. Μπορεί νά έχει τούς ίδιους στόχους αλλά νά επιλέγει διαφορετικές μεθόδους και δρόμους από τούς άλλους για νά φτάσει εκεί. Άν προβάλλει αυτό τό διαφορετικό, εΐναι όχι γιατί θέλει νά έλθει σέ αντίθεση μέ άλλους, αλλά γιατί κρίνει ότι μπορεί νά εΐναι πιό άποτελεσματικό, πιό τελεσφόρο, πιό κοντά στα μέτρα τά σημερινά και έπιτυχέστερο στην επίτευξη τών στόχων και του τελικού σκοπού τής Ποιμαντικής.

Εΐναι δυνατόν ένας λεπτομερέστερος όρισμός τής Ποιμαντικής νά όριοθετεί καλύτερα τό πεδίο δράσεως, νά σηματοδοτεί πληρέστερα τή σημασία της και νά εισάγει μία νέα όπτική, ή όποία και νά καθιστά σαφέστερη τή διαπλοκή προσώπων και ενεργημάτων στην ποιμαντική πράξη. Έπιχειρήσαμε λοιπόν στην *Είσαγωγή* (πρώτο κεφάλαιο) νά θέσουμε τά έννοιολογικά πλαίσια αυτής τής Ποιμαντικής.

Τό κύριο σωμα του βιβλίου διαιρείται σέ δύο μέρη. Στο πρώτο μέρος έξετάζουμε σέ τρία διαδοχικά κεφάλαια τίς άρχές και τίς προϋποθέσεις του ποιμαντικού έργου και στό δεύτερο μέρος πού περιλαμβάνει ένα και μόνο, έκτενέστερο, κεφάλαιο, τή μεθοδολογία του.

Στό πρώτο μέρος ασχολούμεθα στήν ἀρχή μέ τόν καθορισμό τῶν κατηγοριῶν τοῦ ποιμαίνειν, προσεγγίζοντάς τες μέ τήν ὑποβολή ὀκτώ ἐρωτημάτων (δεύτερο κεφάλαιο)· στή συνέχεια βάσει τῶν λειτουργιῶν τῆς Ἐκκλησίας ἐτοιμάζουμε τό δρόμο γιά τίς ἀντίστοιχες λειτουργίες τοῦ ποιμαίνειν: μαρτυρία, λατρεία, κοινωνία, διακονία (τρίτο κεφάλαιο)· ἀκολούθως μελετοῦμε τά πρότυπα ἀναπτύξεως τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου χθές καί σήμερα καί τίς μετατυπώσεις τους, διερωτώμενοι γιά νέα πρότυπα καί νέες ἀναφορές (τέταρτο κεφάλαιο).

Τό δεύτερο μέρος εἶναι ἀφιερωμένο, ὅπως ἀναφέραμε, στή μεθοδολογία. Ἐκεῖ μελετοῦμε τίς μεθόδους μέ τίς ὁποῖες ἡ Ποιμαντική συγκροτεῖ τή γνώση καί τή θεωρία τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, ἐρευνᾷ τό πεδίο του, διδάσκει καί καταρτίζει τούς ὑπευθύνους καί ποιμαίνει μεμονωμένα πρόσωπα ἤ ομάδες· ἐκεῖ θέτουμε καί τό γενικότερο ἐρώτημα ἄν καί κατά πόσον ἡ Ποιμαντική ἔχει δικές της μεθόδους ἤ προσφεύγει στόν «ἐξωτερικό δανεισμό» καί διερωτώμεθα γιά τό πῶς μεθοδεύει τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου, ἐνεργοποιώντας τίς δυνάμεις τῆς Ἐκκλησίας (πέμπτο κεφάλαιο).

Στόν ἐπίλογο ἐκθέτουμε τά συμπεράσματα τῆς παρουσίας συστηματικῆς διερευνήσεως καί καταγράφουμε τά ἀποτελέσματα τῆς ἐπίπονης προσπάθειας περι-χωρήσεως τοῦ παλαιοῦ καί τοῦ καινοῦ κατά τήν ἐνάσκηση τῆς Ποιμαντικῆς τέχνης καί ἐπιστήμης σύμφωνα μέ τήν ὑπόδειξη τοῦ Κυρίου (Ματθαίου ιγ' 52). Ἐλπίζουμε ὅτι δέν θά προκαλέσουμε τό ἄνοιγμα τοῦ ἀσκοῦ τοῦ Αἰόλου, ἀλλά θά εὐχηθοῦμε νά φυσήξει οὐριος ἄνεμος καί νά παρασύρει τό μέ ἀναπεπταμένα τά ἱστία καλοτάξιδο σκαρί τῆς Ἐκκλησίας, εὐχόμενοι καλούς πλόες. Ὁ Κυβερνήτης τοῦ πλοίου τούς ἐγγυᾶται.

Τή στιγμή αὐτοῦ του ἀπόπλου, δέν μπορούμε νά λησμονήσουμε ὅλους ἐκείνους πού σ' ὅλα αὐτά τά χρόνια στάθηκαν δίπλα μας μέ ἀγάπη καί αὐταπάρηση, γονεῖς, δασκάλους, καθηγητές, φίλους, συναδέλφους, συνεργάτες καί φοιτητές μας. Ἰδιαίτερα τή σύζυγό μου Ἑλένη γιά τήν ἄοκνη συμπαράστασή της. Ἐχουμε, ὅμως, τήν αἴσθηση ὅτι ἕνα βιβλίο Ποιμαντικῆς ὀφείλει νά ἐπιστραφεῖ σ' ἐκείνους πού κατά καιρούς συνετέλεσαν στή συγγραφή ἑνός ἄλλου βιβλίου, τοῦ βιβλίου ζωῆς τοῦ ἴδιου τοῦ συγγραφέα καί προσπάθησαν μέ ὅ,τι

καλύτερο νά τόν «βηματίσουν έξω απ' τή μεγάλη νύχτα» καί νά τόν οδηγήσουν μέσα από τό δρόμο τῆς Ἀλήθειας, στήν ἴδια τή Ζωή, ξαναγεννώντας τον ὡς ἄλλοι Πατέρες. Στούς Πνευματικούς μου λοιπόν Πατέρες, οἱ ὁποῖοι μέ ἐμπιστεύονταν ὁ ἓνας στόν ἄλλο, παραδίδω κι ἐγώ αὐτό τό βιβλίο ὡς ὄφλημα εὐγνώμον καί ὡς ἐλάχιστο δεῖγμα τῶν εὐχαριστιῶν μου γιά ὅσα ἔκαναν καί κάνουν ὅλα αὐτά τά χρόνια, ποιμαίνοντάς με μετ' ἐπιστήμης καί τέχνης περισσῆς.

Μέ τή χάρη τοῦ Θεοῦ συμπληρώθηκαν εἰκοσιδύο χρόνια ἀπό τήν πρώτη ἐκδοση τοῦ βιβλίου. Στήν παρούσα ἐκδοση θέλησα νά προσθέσω, ἐπιλεκτικά, κάποια νεότερα βιβλιογραφικά δεδομένα, ὅσα ἔκρινα ἀπαραίτητα, καί πού σημειώνουν τήν ἐν τῷ μεταξύ παραγωγή ποιμαντικῶν ἐρευνῶν, μελετῶν καί ἐφαρμογῶν στόν ἐλλαδικό χῶρο. Παρέθεσα ἐπίσης τίτλους διδακτορικῶν διατριβῶν καί διπλωματικῶν μεταπτυχιακῶν ἐργασιῶν, πού ἀποδεικνύουν τό ζωντανό ἐνδιαφέρον νεώτερων ἐπιστημόνων καί τήν ἐνασχόλησή τους μέ ποιμαντικά θέματα.

ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ

Μήλεσι Ἀττικῆς, 15 Αὐγούστου 1997 / Ἀθήνα, 30 Ἰανουαρίου 2019

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	9
ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ – ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ	17
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	19
1. ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ: ΤΑ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ	21
1.1 Όρισμός	21
1.2 Όρος «Ποιμαντική» καί ἡ σημασία του	22
1.3 Ποιμενοκεντρική καί ποιμνιοκεντρική ὀπτική.....	25
ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ: ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ	33
2. ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΙΝΕΙΝ	35
2.1 Αίτιολογική προσέγγιση	37
2.2 Τελεολογική προσέγγιση	38
2.3 Προσέγγιση ἐκ τοῦ ἀντικειμένου.....	40
2.4 Θεματολογική προσέγγιση	44
2.5 Προσέγγιση ἐκ τοῦ ὑποκειμένου.....	45
2.6 Τοπολογική προσέγγιση	48
2.7 Χρονολογική προσέγγιση	52
2.8 Μεθοδολογική προσέγγιση	54

3. ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΙΝΕΙΝ (μαρτυρία, λατρεία, κοινωνία, διακονία)	59
3.1 Εκκλησιολογική αναφορά.....	59
3.2 Ποιμαντική διάσταση και παρ-ενέργειες	62
4. ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΙ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ.....	65
4.1 Ίησοῦς Χριστός: τό Πρότυπο.....	65
4.2 Πρότυπα καί μετα-τυπώσεις.....	67
4.3 Ἀναζήτηση νέων προτύπων	72
4.4 Ἀνθρωπολογικές ἀναφορές	76
 ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ: ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ	 87
5. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ.....	89
5.1 Θεωρία.....	90
5.2 Ἔρευνα	97
5.3 Ἐκπαίδευση	104
5.4 Διαποίμανση (Ἐφαρμογές).....	110
5.5 Περὶ μεθόδου καὶ μεθόδων	124
ΕΠΙΛΟΓΟΣ.....	131
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	135

ΣΥΝΤΜΗΣΕΙΣ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- άρ. : ἀριθμός τεύχους (περιοδικοῦ ἢ σειρᾶς).
- ΒΕΠΕΣ : Βιβλιοθήκη Ἑλλήνων Πατέρων καί Ἐκκλησιαστικῶν Συγγραφέων. Ἀθῆναι, Ἔκδοση τῆς «Ἀποστολικῆς Διακονίας» τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, 1955 ...
- Βλ. : Βλέπε.
- δ.δ. : διδακτορική διατριβή.
- Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. : Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν.
- Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ. : Ἐπιστημονική Ἐπετηρίς Θεολογικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
- Ἐκδ. - Ἔκδ. : Ἐκδόσεις, Ἔκδοση.
- ἐκδ. : ἐπιμελητής (ἐπιμέλεια) ἔκδοσης.
- ΕΠΕ : Ἑλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας. Σειρά τῶν Πατερικῶν Ἐκδόσεων «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη,
- ἐφημ. : ἐφημερίδα.
- ΘΕΕ : Θεολογική Ἐκπαίδευση σέ Ἐπέκταση.
- ΘΗΕ : Ὁρησκευτική καί Ἠθική Ἐγκυκλοπαιδεία, 12 τόμοι. Ἀθῆναι, Ἔκδοση Ἀθ. Μαρτίνου, 1962-1968.
- κ.ἀ. - κ.ᾶ. : καί ἄλλοῦ - καί ἄλλα (ἄλλοι).
- κ.ἐ. : καί ἐξῆς
- κ.ο.κ. : καί οὕτω καθεξῆς.

κτλ.	: καί τά λοιπά.
κ.τ.τ.	: καί τά τοιαῦτα.
ΛΒΘ	: <i>Λεξικόν Βιβλικῆς Θεολογίας 1980.</i>
λ.χ.	: λόγου χάριν.
μ.ἄ.	: μεταξύ ἄλλων.
Μτφρ.	: Μετάφραση.
ὄ.π.	: ὅπου παραπάνω.
παρ.	: παράγραφος (παράγραφοι).
περ.	: περιοδικό.
PG	: J.-P. Migne, <i>Patrologiae cursus completus: graeca</i> 161 τόμοι, Parisiis 1857 – 1866.
Πρβλ.	: Παράβαλε.
Π.Σ.Ε.	: Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκκλησιῶν.
π.χ.	: παραδείγματος χάριν.
Σ	: Σημείωση.
σ.	: σελίδα (σελίδες).
στ.	: στήλη (στήλες).
Τ. ἤ τ.	: Τόμος (τόμοι).
Τ.Ε.Ε.	: Theological Education in Extension.
W.C.C.	: World Council of Churches.
φ.	: φύλλο.
χ.χ.	: χωρίς χρονολογία.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*«Τό δέ τῆς ποιμαντικῆς κέρδος
εἰς ἅπαντα διαβαίνει τόν λαόν»
(Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος)*

1. ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗ: ΤΑ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΙΚΑ ΠΛΑΙΣΙΑ

1.1. Όρισμός

Ποιμαντική είναι η Θεολογική επιστήμη, η οποία ασχολείται με τις αρχές, τις προϋποθέσεις και τις μορφές του ποιμαντικού έργου της Έκκλησίας. Μέ κατάλληλες μεθόδους συγκροτεί τή γνώση και τή θεωρία της, έρευνᾶ τό αντικείμενό της, διδάσκει και προετοιμάζει τούς ποιμένες και τούς υπεύθυνους συνεργάτες τους στό νά αναπτύξουν κατάλληλα και σέ ὄλο τό φάσμα τους τίς βασικές λειτουργίες τῆς Έκκλησίας, πού εἶναι ἡ μαρτυρία, ἡ λατρεία, ἡ κοινωνία και ἡ διακονία, ἐνεργοποιώντας τά χαρίσματα τοῦ πληρώματος τῆς Έκκλησίας.

Στόχος ὅλης αὐτῆς τῆς δραστηριοποιήσεως εἶναι ἡ πρόσκληση τοῦ μεμονωμένου ἀνθρώπου ἀλλά και τῆς ἀνθρωπότητος ἐν γένει νά συνταχθεῖ και νά ἐνταχθεῖ στή μία ὑπό τόν Ἐνα Ποιμένα Ποίμνη. Μέ ἄλλα λόγια στόχος τῆς Ποιμαντικῆς εἶναι ἡ συγκρότηση ἀλλά και ἡ συγκράτηση, ἡ οἰκοδόμηση ἀλλά και ἡ ἐποικοδόμηση τοῦ σώματος τῆς Έκκλησίας, τῆς ὁποίας κεφαλή εἶναι ὁ Χριστός, μέ ἀπώτερο σκοπό τή σωτηρία τοῦ πεπτωκότος και ἀνισταμένου ἀνθρώπου και τοῦ κόσμου.

Γενικότερα ἡ Ποιμαντική διερευνᾶ και μελετᾶ τή δημιουργία τῶν καταλλήλων ἐκείνων συνθηκῶν, ὑπό τίς ὁποῖες θά συντονιστεῖ καλύτερα και θά μεθοδευτεῖ τό ἔργο τῆς σωτηρίας, πού ἐπιτελεῖται μέσω τῆς Έκκλησίας και μέσα στήν Έκκλησία· ἀναζητεῖ ἐπίσης

τόν τρόπο μέ τόν όποιο θά ξεπεραστοῦν τυχόν ἐμπόδια καί θά ἐπιλυθοῦν προβλήματα πού ἀνακύπτουν.

Ὅπωςδήποτε ὁ ὀρισμός τῆς Ποιμαντικῆς πού μόλις παραθέσαμε, εἶναι ἕνας ὀρισμός «πολυσυλλεκτικός», πού ἐπιχειρεῖ κατά τρόπο γενικό νά καταστήσει σαφῆ τά ἐννοιολογικά πλαίσια, τό ὄνομα, τό περιεχόμενο, τίς ἀρχές καί τούς στόχους τῆς θεολογικῆς αὐτῆς ἐπιστήμης, ἡ ὁποία ἔχει συγκεκριμένο γνωστικό ἀντικείμενο, συγκροτεῖται σέ μάθημα τοῦ λεγομένου πρακτικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας καί ἀκολουθεῖ κοινές μέ ἄλλα μαθήματα, συνήθειες, ἀλλά καί ιδιαίτερες διαδικασίες μάθησης. Ὁ ὀρισμός αὐτός, πέρα τοῦ «πολυσυλλεκτικοῦ» του χαρακτήρα, ἐμπεριέχει στοιχεῖα ἑνός «ἐμπειρικο-ενεργητικοῦ» ἢ «ἐκτελεστικοῦ» ὀρισμοῦ τῆς Ποιμαντικῆς⁴.

1.2. Ὁ ὅρος «Ποιμαντική» καί ἡ σημασία του

Ὁ ὅρος Ποιμαντική μπορεῖ νά ἀναφέρεται τόσο στήν Ἐπιστήμη τῆς Ποιμαντικῆς (ὡς θεωρία), ὅσο καί στήν Τέχνη τῆς Διαποιμάνσεως (τήν ἀσκηση στήν πράξη τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, τίς ἐφαρμογές)· συνεπῶς τό «ἄνθρωπον ἄγειν, τό πολυτροπώτατον ζῶον καί

---

4. Πρόκειται γιά ὀρισμό στόν ὁποῖο ἔχουμε καταλήξει μετά ἀπό προσωπική ἀναζήτηση καί μετά ἀπό διδασκαλία τοῦ μαθήματος γιά πάνω ἀπό εἴκοσι χρόνια. Ἡ προηγούμενη διατύπωση ἦταν συνοπτικότερη: «Ἡ Ποιμαντική ὡς μάθημα τοῦ πρακτικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας ἐρευνᾷ, διδάσκει καί ἐφαρμοζει μετ' ἐπιστήμης καί τέχνης, ὡς θεωρία καί πράξη, τήν ἐνεργοποίηση τῶν δυνάμεων τῆς Ἐκκλησίας γιά τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου» (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1992α, σ. 8· βλ. καί 1989ε, σ. 113). Ὅρισμούς «προλαλησάντων» (ὁ ὅρος εἶναι τοῦ καθηγητοῦ Π.Β. ΠΑΣΧΟΥ 1988), ἡμετέρων (Νικηφόρου ΚΑΛΟΓΕΡΑ 1883, ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ Μητροπολίτου Πενταπόλεως 1898, Ἰ. ΜΕΣΣΟΛΩΡΑ 1911) καί ξένων συγκέντρωσε ὁ Δ.Ν. ΜΩΡΑΪΤΗΣ (1963). Κάθε ἐγχειρίδιο φιλοδοξεῖ νά δώσει καί ἕναν ὀρισμό τῆς Ποιμαντικῆς. Μέ ὄδηγό τούς παρατιθέμενους τίτλους στή Βιβλιογραφία μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νά μελετήσει περισσότερους ἀπό ἕναν ὀρισμούς. Γιά τήν ἐννοια τοῦ ἐμπειρικοῦ - ενεργητικοῦ ὀρισμοῦ, βλ. στή θεολογική μας διατριβή (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 102 Σ 221). Ἐτσι μεταγράψαμε στά ἑλληνικά τόν ὄρο *operational definition*, πού χρησιμοποιεῖται στίς Κοινωνικές Ἐπιστήμες. Θά μπορούσαμε νά τόν ἀποδώσουμε καί ὡς ἐμπειρικό-λειτουργικό ἢ ἐκτελεστικό. Ὁ καθηγητής Π. ΓΕΜΤΟΣ ἀναλύει διεξοδικά τό πρόβλημα τῶν ἐκτελεστικῶν ὀρισμῶν (1987 Β', σ. 174-180).

ποικιλώτατον», πού συνιστᾶ τήν οὐσία τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, χαρακτηρίζεται εὐστοχα ἀπό τόν ἅγιο Γρηγόριο τόν Θεολόγο ὡς «τέχνη τεχνῶν καί ἐπιστήμη ἐπιστημῶν»⁵. Γιά νά ἀντιμετωπίσουν ἄλλωστε τούς αἰρετικούς καί τίς δοξασίες τους, οἱ Πατέρες τῆς Δ' (451 μ.Χ.) καί τῆς Ζ' (787 μ.Χ.) Οἰκουμενικῆς Συνόδου, χρειάστηκε νά συγκροτήσουν «ὄλην τήν τῆς ψυχῆς ἐπιστήμην» καί νά συλλέξουν «ὄλην τήν ποιμαντικήν ἐπιστήμην», «ὄλην τήν ποιμαντικήν ἐμπειρίαν»⁶.

Ὡς πρός τή γραμματική του χρήση ὁ ὅρος Ποιμαντική εἶναι ἓνα «ἐπίθετο οὐσιαστικοποιηθέν κατά παράλειψιν τοῦ οὐσιαστικοῦ ἐπιστήμη ἢ διδασκαλία»⁷ ἢ γνώση ἢ ἐμπειρία ἢ προστασία ἢ πρόνοια⁸, ἐνῶ οἱ φράσεις «τέχνη τεχνῶν», «ἐπιστήμη ἐπιστημῶν» μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὅτι λειτουργοῦν ὡς ἐπίθετα καί μάλιστα ὑπερθετικοῦ βαθμοῦ (πρβλ. βασιλεύς βασιλέων κ.τ.τ.). Ὡς οὐσιαστικό πλεόν, ἢ

5. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος Β', Ἀπολογητικός τῆς εἰς τόν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν, 16, PG 35, 425A καί ΕΠΕ 18, σ. 94. Ὁ ὅρος «διαποίμανση», καίτοι ἀπαντᾶται καί στήν ἐπωνυμία τοῦ «Τομέα Χριστιανικῆς Λατρείας Ἀγωγῆς καί Διαποιμάνσεως», εἶναι, καθ' ὅσον μποροῦμε νά γνωρίζουμε, νεώτερος. Ὁ ἀείμνηστος καθηγητής Β. Βέλλας σχολιάζοντας τόν στίχο 16 τοῦ κεφ. ια' τοῦ Ζαχαρίου γράφει: «Μέ εἰκόνας καί φράσεις ἀπαντώσας καί παρ' Ἰεζεκιήλ λδ' 4, εἰκονίζει ὁ προφήτης τήν κακήν διαποίμανσιν» (ΒΕΛΛΑ 1950, σ. 125· βλ. καί ΜΑΚΡΗ 1967, στ. 485).

6. Οἱ διατυπώσεις αὐτές βρίσκονται στά προσόμοια εἰς τούς Αἴνους τῶν ἀντιστοίχων ἑορτῶν (Μηναῖον, Ἰουλίου ΙΓ', σ. 126β καί 127 α' Ὀκτωβρίου ΙΑ' σ. 120β καί 121α). Εἶναι χαρακτηριστική ἡ χρήση τοῦ ἴδιου ρήματος στό συναξάρι τοῦ ὁσίου Πατρὸς Ἀβραάμ (ΙΔ' Φεβρουαρίου, Μηναῖον, σ. 156α): αὐτός «τῆς ἀσκητικῆς ἀρετῆς τόν πλοῦτον συνελέξατο».

7. ΜΑΚΡΗ 1967, στ. 484 καί 1953, σ. 13.

8. Ἡ λέξη «προστασία» ἀπαντᾶται στήν ἴδια παράγραφο 16 τοῦ ἀναφερθέντος Λόγου τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί μπορεῖ νά ἀποδίδεται ὡς «ποιμαντική φροντίδα», ἐπιστασία, διοίκηση (ΚΑΣΤΑΝΑ 1943, σ. 38). Ὁ ἱ. Χρυσόστομος ἀναφέρεται ἐπίσης στοὺς ἱερεῖς ὡς «ἀναδεδειγμένους διδασκαλίαν καί προστασίαν τῆς Ἐκκλησίας» (παρά ΚΑΣΤΑΝΑ 1943, σ. 38 Σ 3). Ἡ φράση προέρχεται ἀπό τό Ὑπόμνημα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου εἰς τήν πρός Τιμόθεον Α' ἐπιστολήν, Ὁμιλία ΙΑ' α' PG 62, 553). Ὁ Ν. Ἐμμ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗΣ μεταφράζει τήν «προστασία» ὡς ἀποστολή (ΕΠΕ 18, σ. 95). Οἱ λέξεις πρόνοια καί προστασία συνοδευόμενες ἀπό τό ποιμαντική συναντῶνται στόν ἅγιο ΑΘΑΝΑΣΙΟ ΤΟΝ ΠΑΡΙΟ (1802, σ. 25,26 καί παρά ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983, σ. 145, 146).

Ποιμαντική επιδέχεται επιθετικούς προσδιορισμούς ως «ὀρθή καὶ δικαία, καὶ τοῦ ἀληθινοῦ ποιμένος ἡμῶν ἀξία»⁹ ἢ ως «καλή» καὶ «ἀληθινή» Ποιμαντική σέ ἀντιδιαστολή μέ τήν κακή λειτουργία της¹⁰.

Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπό μία ἱστορική θεώρηση καὶ διερεύνηση τῆς συγκροτήσεως τῆς Ποιμαντικῆς σέ θεολογική ἐπιστήμη, ἡ χρῆση τῶν ὄρων «ἐπιστήμη» ἢ «ἐμπειρία» στίς ἐκφράσεις «ποιμαντική ἐπιστήμη» ἢ «ποιμαντική ἐμπειρία» ἀπηχεῖ τήν πεποιθήση ὅτι ἐκεῖνος πού ἀσκεῖ ποιμαντικό ἔργο ὀφείλει νά ποιμαίνει τό ποίμνιο «μετ' ἐπιστήμης» καὶ ὄχι σάν «ποιμήν ἄπειρος».

Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος στήν κατάληξη τοῦ ἀπολογητικοῦ του λόγου κατάφερε νά συγκεράσει τίς προφητικές ὑποτυπώσεις τῶν Ἰερεμίου (γ' 15) καὶ Ζαχαρίου (ια' 15) καὶ στήν προσευχή του πρός τόν Θεό τῆς εἰρήνης, πού «ποιμαίνει τούς ποιμαίνοντας καὶ ὀδηγεῖ τούς ὀδηγοῦντας», παρακαλεῖ νά τόν δεχθεῖ νά ποιμαίνει «τό ποίμνιον αὐτοῦ μετ' ἐπιστήμης, ἀλλά μή ἐν σκεύεσι ποιμένος ἀπείρου». Μέ ἄλλα λόγια ὁ ποιμένας ὀφείλει νά ποιμαίνει μέ μέθοδο, κατά τόν σωστό τρόπο, ὅπως πρέπει δηλαδή, καὶ ὄχι μέ ἐνέργειες ἀδεξίου ποιμένος, ὄχι μέ ἀπειρία¹¹. ἀλλά «κατά λόγον ποιμαντικῆς» (ὅπως ἀπαιτεῖ ἡ ποιμαντική), καθὼς σημείωνε σέ προηγούμενη παράγραφο, ὅταν παρομοίαζε τόν ποιμένα μέ σχινοβάτη (ἀκροβάτη) καὶ τοῦ ὑπεδείκνυε νά βαδίζει μέ περίσκεψη¹².

9. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ὁ.π. 34, PG 35, 441C καὶ ΕΠΕ 18, σ. 114, στίχοι 21-22.

10. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙΟΥ 1802, σ. 27, 30 καὶ παρὰ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983, σ. 149, 152.

11. Ὁ.π. 117, PG 35, 515C καὶ ΕΠΕ 18, σ. 214, στίχοι 3-5. Βλ. μτφρ. ΚΑΣΤΑΝΑ 1943, σ. 125 καὶ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ ΕΠΕ 18, σ. 215. Τό «ποιμαίνοντες μετ' ἐπιστήμης» τό χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Μ. Βασίλειος (Ἐπιστολή 92, PG 32, 480B). Προέρχεται ἀπό τόν προφήτη Ἰερεμία: «καὶ δώσω ὑμῖν ποιμένας κατά τήν καρδίαν μου καὶ ποιμανοῦσιν ὑμᾶς ποιμαίνοντες μετ' ἐπιστήμης» (γ' 15). Αὐτά λέγονται μέ τήν ἀφορμή τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ μεσσιανικοῦ λαοῦ στή Σιών (στίχοι 14-16). Φαίνεται ὅτι οἱ «ποιμένες κατά τήν καρδίαν του» παραμένουν στά desiderata τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Βασιλείας, ἐνῶ συνήθως ὁ Θεός ὁμολογεῖ: «οἱ ποιμένες ἡσέβουν εἰς ἐμέ» (β' 8).

12. Ὁ.π. 34, PG 35, 441C (ΚΑΣΤΑΝΑ 1943, σ. 52-53 καὶ ΕΠΕ 18, σ. 114, στίχοι 10-18 καὶ 50 τῆς Εἰσαγωγῆς). Πρβλ. ἄρθρα μας, Μαθήματα σχινοβασίας, στό περ.

Αίτημα, λοιπόν, τῆς συγχρόνου Ποιμαντικῆς ἀποτελεῖ ἡ κατά τό παράδειγμα τῶν ἀγίων Πατέρων συστηματική ἐκ μέρους τῶν ὀρθοδόξων ποιμαντικῶν θεολόγων «συλλογή» καί συστηματοποίηση ὅλης τῆς «ποιμαντικῆς ἐπιστήμης καί ἐμπειρίας», ἡ ὁποία καί θά μᾶς βοηθήσει ἀφ' ἑνός στή συναγωγή συμπερασμάτων ἀπό τήν καθόλου ποιμαντική πράξη τῆς Ἐκκλησίας καί ἀφ' ἑτέρου στόν σχηματισμό ἀναλόγου θεωρίας, πού νά βασίζεται στήν πράξη: «πράξις γάρ θεωρίας ἐπίβασις»¹³.

Ἡ «συλλογή» αὕτη εἶναι δυνατόν νά πραγματοποιηθεῖ μέ τή βοήθεια ὀκτώ ἐρωτημάτων, πού ὑποβάλλουν ἀντίστοιχες προσεγγίσεις καί διερευνοῦν ἰσάριθμες διαστάσεις τῶν κατηγοριῶν τοῦ ποιμαίνειν καί ὀρίζουν εἰς τί συνίσταται τό ποιμαντικό ἔργο¹⁴. Μ' αὐτόν τόν τρόπο θά εἶναι εὐχερές νά συνοψίσουμε τήν ποιμαντική διδασκαλία τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καί νά ἀποκτήσουμε σαφέστερη εἰκόνα γιά τήν «τέχνη τεχνῶν καί ἐπιστήμη ἐπιστημῶν», τήν ὅποια συνιστᾷ ἡ ὀρθόδοξη Ποιμαντική. Στή συνέχεια θά ἀπαιτηθεῖ ἡ συσχέτιση καί ἀντιπαραβολή τῆς ὀρθοδόξου ποιμαντικῆς μέ ἐκεῖνες ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν παραδόσεων καί τοῦ τρόπου μέ τόν ὅποιο αὐτές συγκροτοῦν τήν δική τους ποιμαντική θεολογική ἐπιστήμη καί διδασκαλία.

1.3. Ποιμενοκεντρική καί ποιμνιοκεντρική ὀπτική

Σ' ἕναν προσεκτικό παρατηρητή, ποῦ παρακολουθεῖ ἀπό κοντά τήν ἐξέλιξη τοῦ κλάδου τῆς Ποιμαντικῆς, κάνει ἐντύπωση ἡ μετάβαση ἀπό μία σειρά ὀδηγιῶν, νουθεσιῶν πού ἴσχυαν στό παρελθόν γιά τήν μετάδοση συγκεκριμένων πρακτικῶν καί καθιστοῦσε ἰδιαίτερα προσεκτικούς στό ἔργο τους τούς ἱερεῖς, πρός ἕνα σῶμα (corpus) ποι-

«Ὁ Ἐφημέριος» 1 Σεπτεμβρίου 1996, σ. 272-273 καί Ὁριοθετήσεις 1/15 Ἰουλίου 1997, σ. 200-201.

13. Ἡ ἔκφραση εἶναι τοῦ ἀγίου ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ (λόγος 4, 113, PG 35, 649B-652A). Γιά τή συγκρότηση τῆς ποιμαντικῆς θεωρίας, βλ. τήν παράγραφο Θεωρία στό κεφάλαιο τῆς Μεθοδολογίας.

14. Βλ. τό ἀμέσως ἐπόμενο κεφάλαιο: *Οἱ κατηγορίες τοῦ ποιμαίνειν*.

μαντικῶν γνώσεων, δομημένων συστηματικά καί ἐνταγμένων σέ προγράμματα πρό- και μετά-πτυχιακῶν ποιμαντικῶν σπουδῶν στίς Πανεπιστημιακές Θεολογικές Σχολές. Τά προγράμματα αὐτά ἀπευθύνονται ἤδη ὄχι μόνον σέ ἱερεῖς ἀλλά και σέ λαϊκοῦς, πού δέν προορίζονται νά γίνουν ἱερεῖς¹⁵. Εἶναι φυσικό νά διερωτηθοῦμε γιά τό τί προϋποθέτει ἀλλά και τό τί ἀκριβῶς συνεπάγεται ἡ μετάβαση πού μόλις ἀναφέραμε.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ Ποιμαντική στήν ἀντίληψη τῶν περισσοτέρων περιορίζεται εἰς τά τοῦ ἱερέως και τῆς ἱερωσύνης -ἀντ' αὐτῆς μάλιστα χρησιμοποιεῖται κάποτε και ὁ τίτλος Ἱερωσύνη. Κάτι τέτοιο προορίζει ἀσφαλῶς μιά ποιμενοκεντρική νοοτροπία και μιά ἀντίληψη πού θεωρεῖ ὅτι μοναδικός φορέας τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου εἶναι ἀποκλειστικά και μόνον ὁ ἱερέας, ὁ ποιμένας. Κάτι τέτοιο ὅμως δέν λαμβάνει ὑπόψη ὅσα γιά τίς διαιρέσεις χαρισμάτων, διακονιῶν, ἐνεργημάτων, γιά τό ἐν σῶμα και τά πολλά μέλη πού ἐργάζονται πρὸς οἰκοδομή τῆς Ἐκκλησίας, ἀναπτύσσει ὁ ἀπόστολος Παῦλος (Α' Κορινθίους, κεφ. ἡ' 12-14). Ἐκεῖ, θά ἔλεγε κανείς, ἀναπτύσσεται μιά ποιμνοκεντρική, μέ κέντρο τήν ποιμήνη, τό ποιμνιον νοοτροπία, ἡ ὅποια ἀφορᾷ σέ κάτι εὐρύτερο, σέ ὄλο τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας -και ὄχι μόνο στόν ποιμένα- ὅπου συνεργάζονται ὅλες οἱ χαρισματικές δυνάμεις της¹⁶.

15. Δέν εἶναι δυνατόν στά πλαίσια τῆς παρουσίας μελέτης νά καταγράψουμε αὐτήν τήν ἐξέλιξη. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι σέ κάθε ἐγχειρίδιο Ποιμαντικῆς ἀναφέρονται στοιχεῖα αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς ἀναπτύξεως τοῦ κλάδου. Ὁ ἀείμνηστος Δ. ΜΩΡΑΪΤΗΣ περιέλαβε στήν Εἰσαγωγή τοῦ (1963) τέτοια στοιχεῖα. Γιά τήν ποιμαντική θεολογική ἐκπαίδευση, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1980/1984β. Μία πολύ καλή εἰσαγωγή στίς ποιμαντικές σπουδές ἔχει γράψει ὁ Καναδός Μ. VIAU (1987). Ὁ σεβασμιώτατος Μητροπολίτης Δέρκων Κωνσταντῖνος ΧΑΡΙΣΙΑΔΗΣ μετέφερε σχεδόν αὐτοῦσια ὀρισμένα κεφάλαια αὐτοῦ τοῦ βιβλίου μέ τίς ὑποσημειώσεις τους στήν τυπωμένη ὁμιλία του πρὸς τό Τμήμα Ποιμαντικῆς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (1990). Γιά τίς ποιμαντικές σπουδές στό Πανεπιστήμιο ἔχουν γραφτεῖ πάμπολλα ἔργα και ἐξακολουθοῦν νά γράφονται. Σημειῶν τά Πρακτικά ἑνός διεθνούς συμποσίου πού ἔγινε στό Πανεπιστήμιο τοῦ Saint Paul στήν Ottawa τοῦ Καναδά, 20 μέ 23 Ἰουνίου 1988. Ἐφερε τόν τίτλο: *Pastoral Studies in the University Setting, perspectives, methods, and praxis*. Ἐκδόθηκαν ἀπό τόν Adrian VISSCHER (1990).

16. Ἡ ποιμνοκεντρική νοοτροπία ἀντιδιαστέλλεται πρὸς τήν ποιμενοκεντρική. Ὁ

Ἐάν παλαιότερα γιά λόγους ἱστορικούς ὁ ἱερέας θεωρήθηκε ὡς ὁ μόνος φορέας τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας καί ὡς ἐκ τούτου ἡ Ποιμαντική ταυτίστηκε μέ ἐκεῖνο πού αὐτός ἐπιτελεῖ, σήμερα ἔχει σχηματισθεῖ μιὰ ἄλλη ἀντίληψη γιά τό ποιμαντικό ἔργο καί τούς φορεῖς του. Τό ποιμαντικό ἔργο δέν παύει ἀσφαλῶς νά ἀφορᾷ ἄμεσα στόν ποιμένα, στόν ἱερέα, τόν ὁποῖο «τό Πνεῦμα τό Ἅγιον ἔθετο... ποιμαίνειν τήν Ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ» σύμφωνα μέ τό πρότυπό του Καλοῦ Ποιμένος (Πράξεις κ' 28). Ὁ ἱερέας, λόγω θέσεως βεβαίως συγκεντρώνει στό πρόσωπό του τίς θεμελιώδεις λειτουργίες πού συνεπάγεται ἡ ἐφαρμογή στήν ποιμαντική διακονία του τοῦ τρισσοῦ ἀξιώματος τοῦ Κυρίου (Προφήτης, Ἀρχιερεύς καί Βασιλεύς), σέ συνδυασμό μέ τήν αὐτομαρτυρία τοῦ Ἰησοῦ ὡς Καλοῦ Ποιμένος καί ὡς τῆς ὁδοῦ, τῆς ἀλήθειας καί τῆς ζωῆς καί τῶν συνεπειῶν πού ἀπορρέουν ἀπό τό Εὐαγγέλιον τῆς Κρίσεως. Εἶναι ὁ κυρίως ὑπεύθυνος γιά τόν συντονισμό τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου πού εἶναι ἔργο σωτηρίας καί ἐπιτελεῖται ἀπό ὅλες τίς χαρισματικές δυνάμεις τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ δυνάμεις αὐτές δέν ἐργάζονται γιά τόν ποιμένα, ἀλλά σύν-ἐργάζονται μέ τόν ποιμένα γιά τό ποίμνιο, γίνονται συνεργοί στήν οἰκοδομή τῆς Ἐκκλησίας.

Ὅπως καί σέ ἄλλους χώρους τῆς συγχρόνου ζωῆς, ἔτσι καί στήν περίπτωση τοῦ ἱερέα διαπιστώνουμε μετάβαση ἀπό τήν ἔννοια τοῦ ποιμένος (pasteur) στήν ἔννοια τοῦ πορθμέως, περα(μα)τάρη, περάτη (passeur). Ἐνῶ γιά παράδειγμα ἡ ἔρευνα καί ἡ διδασκαλία στά πανεπιστήμια ἦταν δομημένη ἱεραρχικά μέ ὅτι αὐτή ἡ πυραμιδοειδῆς δομή μπορεῖ νά συνεπάγεται σέ ἀποκλεισμό καί ἀποξένωση τῶν ὑφι-

---

π. Γεώργιος Καψάνης μιλώντας (λαϊκός τότε) γιά «ἐκκλησιοκεντρική Ποιμαντική» τήν ἀντιπαραθέτει πρὸς τήν «ἀτομιστική Ποιμαντική» ἔχοντας προηγουμένως ἀναφερθεῖ σέ δύο τάσεις, τή μία «ἀπεκκλησιοποίησης τῆς Θεολογίας καί τῆς Ποιμαντικῆς» καί τήν ἄλλη «ἐκκλησιολογικοῦ ἐπαναπροσανατολισμοῦ τῆς Ποιμαντικῆς» (ΚΑΨΑΝΗ 1970, σ. 19,5 καί 12). Αὐτή τή γραμμὴ εἶχε χαράξει ὁ καθηγητῆς Κωνσταντῖνος Δώρ. Μουρατίδης, ὅταν μιλοῦσε γιά *Χριστοκεντρική Ποιμαντική* («Τό ὑπό τοῦ Σωτήρος ἀρξάμενον ποιμαντικόν ἔργον συνεχίζεται ὑπό τῆς Ἐκκλησίας διά τῶν ἐπί τούτῳ ἐντεταγμένων λειτουργῶν αὐτῆς», ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ 1962, σ. 9) ἢ ὅλην Εἰσαγωγή θίγει καίρια ζητήματα τῆς Ποιμαντικῆς ἐπιστήμης, σ. 7-29).

στάμενων, ή νέα αντίληψη αντικαθιστᾶ προοδευτικά τό προηγούμενο καθεστώς μέ τήν έννοια τοῦ δικτύου (reseau) καί τῶν ἀλληλεξαρτήσεων μεταξύ κόμβων (noeuds) καί δεσμῶν (liens). Οἱ ἰθύνοντες τῆς προηγούμενης καταστάσεως ἀσκοῦσαν συγκεντρωτική ἐξουσία καί ἐπαιρναν ἀποφάσεις μόνοι τους, κάτι πού ἀρμοζε στήν ὀργάνωση τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, πού θεωρεῖται ὅμως τρόπος μή προσαρμοσμένος σέ μία κοινωνία πού γεννιέται σήμερα, μιά «πληροφορική» κοινωνία ἀποκεντρωμένη, ἡ ὁποία δέν ἐν-τοπίζεται κάπου σταθερά καί μόνιμα. Κι αὐτό πού χρειάζεται εἶναι πορθμεῖς, «περάτες» καί ὄχι ποιμένες· χρειάζεται, δηλαδή, ἀνθρώπους πού διευκολύνουν τά περάσματα, τή διαπόρθηση, «μεσολαβητές πού εὐνοοῦν τήν ὀλοκλήρωση τῶν δεδομένων σέ πληροφορίες, τῶν πληροφοριῶν σέ γνώσεις, τῶν γνώσεων σέ σοφία καί τῆς σοφίας σέ πολιτισμό»¹⁷. Ἡ μετάβαση αὐτή θά πρέπει νά σχετίζεται μέ τόν τρόπο πού ὁ ποιμένας ἀντιλαμβάνεται τό νέο του ρόλο· νά δεχτεῖ, δηλαδή, νά μεταβληθεῖ σέ «περάτη», νά ἀλλάξει ρόλο πρός τήν κατεύθυνση πού ὑποδηλώσαμε, χωρίς ὅμως νά ἀπεμπολήσει τή θέση του· ὁ ρόλος μόνο θά ἀλλάξει.

Ἄλλά ὁ ρόλος πραγματικά θ' ἀλλάξει; Ἡ μήπως ἀπλῶς ξεχάστηκε αὐτός πού πάντα ἦταν ἔτσι καί ἐπικαλύφθηκε ἀπό προσχώσεις καί ἐπιθέσεις; Ὁ ποιμένας ἦταν ἕνας «διαπορθμεύων», ἀνεξάρτητα ἀπό τή θέση πού κατεῖχε σέ ἕνα κοινωνικά ἱεραρχημένο πρότυπο (μοντέλο) πού σήμερα δέν ἐκτιμᾶται τόσο¹⁸. Αὐτή ἡ διαπόρθηση το-

---

17. «Le passeur est un médiateur et un integrateur. Il favorise l'intégration des données en informations, des informations en savoirs, des savoirs en connaissances et des connaissances en cultures». Μεταφέρουμε στά καθ' ἡμᾶς προβληματισμούς πού ἐξέθεσε ὁ Joël de Rosnay ὅταν, ὡς προσκεκλημένος ἀρχισυντάκτης τοῦ περ. «Le Monde de l'Éducation», ἐπιμελήθηκε ἑνός τεύχους - ἀφιερώματος (φακέλλου) γιά τήν Ἐπιστήμη στό τεῦχος Φεβρουαρίου 1997 καί ἔγραψε τό εἰσαγωγικό ἀρθρο ἐπιγραφόμενο, Du pasteur au passeur (σ. 20-21), στό ὁποῖο καί βασιστήκαμε γιά τίς προηγηθεῖσες σκέψεις μας. Ὑπενθυμίζουμε ὅτι τήν έννοια (στή γενικότερη χρήση τῆς) τοῦ «πορθμεῶς», μεταξύ Ἀνατολῆς - Δύσεως, χρησιμοποίησε ὁ Olivier CLEMENT (1985) προκειμένου νά χαρακτηρίσει δύο σπουδαίους ρώσους θεολόγους ὡς ἄνδρες «μεταβιβάσεως καί μαρτυρίας» (hommes de la transition et du témoignage), τόν Βλαδίμηρο Λόσκι καί τόν Παῦλο Εὐδοκίμωφ.

18. Ἡ κοινωνική θέση τοῦ ἱερέα ἀξίζει νά διερευνηθεῖ διαχρονικά καί διατοπικά ἀλ-

νίζεται ιδιαίτερα στο στιχηρό προσόμοιο τῶν αἰνῶν στὸν Ὅρθρο τῆς ἑορτῆς τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Σάββα τοῦ Ἦγιασμένου:

*«Μέτριος ἄκακος πρᾶος ἀπλοῦς ἡσύχιος,
ὡς χρηματίσας Πάτερ, ὑπὲρ ἄνθρωπον ὄντως,
καὶ ἄυλος ἐν ὕλῃ οἶκος Θεοῦ, καθωράθης πανάξιος,
τάς ἐξ αὐτοῦ προϊούσας σοι δωρεᾶς,
συμπαθῶς διαπορθμεύων ἡμῖν»*

(Ε' Δεκεμβρίου, Μηναιῶν, σ. 54β).

Αὐτὴ ἄλλωστε ἡ «διαπόρθμευση» εἶναι πού ἐμπόδισε καὶ ἐμποδίζει τὴν ἀντίστροφη μέτρηση πού θά μᾶς ἔφερνε ὄλο καὶ πιό κοντά «στὴ γνώση τῶν λόγων καὶ τὴν ἄγνοια τοῦ Λόγου» καὶ θά μᾶς ὀδηγοῦσε ν' ἀναφωνήσουμε μαζί μέ τόν χορό στίχους ἀπό τό πρῶτο χορικό τοῦ Βράχου τοῦ Τ.Σ. Ἑλιοτ:

*«Ποῦ εἶν' ἡ Ζωή πού τὴ σπαταλήσαμε ζώντας;
Ποῦ εἶν' ἡ σοφία πού τὴ χάσαμε μέσα στή γνώση;
Ποῦ εἶν' ἡ γνώση πού τὴ χάσαμε στίς πληροφορίες;»*

(ΕΛΙΟΤ 1969, σ. 39).

Βρισκόμαστε δηλαδή μπροστά σέ μιά νέα κατάσταση πραγμάτων. Οἱ λαϊκοὶ σιγά σιγά συνειδητοποιοῦν ὅτι εἶναι καὶ αὐτοὶ ὑπεύθυνοι, συνυπεύθυνοι γιὰ τό ποιμαντικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας. Καὶ αὐτοὶ «ποιμαίνουν», ἂν ὄχι μέ τὴν ιδιότητα τοῦ «ποιμένος», ἀλλὰ γιατί ἐπιτελοῦν ἔργο πού ἀφορᾶ στό ποίμνιο. Τό «ποιμαντικό», ὡς προσδιορισμός, χαρακτηρίζεται τελικά ὄχι μόνο ἀπό τόν ἐνεργοῦντα, ἀλλὰ ἀπό τό σέ τί ἀφορᾶ τό ἐνέργημα¹⁹. Οἱ κληρικοὶ συναισθάνονται ὅτι καὶ

λά καὶ σέ συγκεκριμένες χρονικές περιόδους καὶ περιοχές. Πολύ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα παρέχει ὁ Δημοσθένης Σαβράμης στήν ὑφηγεσία του ὄχι μόνο γιὰ τόν ἱερέα στήν Ἑλλάδα, στὸν ὁποῖο προσδίδει καὶ τό κύριο βᾶρος τῆς ἐργασίας του, ἀλλὰ καὶ γενικότερα γιὰ τόν ἱερέα στίς μὴ χριστιανικές θοησκείες, στὸν Χριστιανισμό μέχρι καὶ τὴν σύγχρονη εὐρωπαϊκὴ καὶ ἀμερικανικὴ κοινωνία (SAVRAMIS 1968). Γιὰ τόν Βυζαντινὸ κλῆρο καὶ τὴν κοινωνία τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων» (μέσα ἐβδόμου ὡς τὰ μέσα τοῦ ἐνάτου αἰῶνα) ἀσχολήθηκε ἡ Ἑλεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΝΑΚΗ (1996).

19. Ἕνας πρῶτος προβληματισμός-προσέγγιση γιὰ τό τί μπορεῖ νὰ χαρακτηρίζεται ὡς «ποιμαντικό» ἔχει δοθεῖ ἤδη σέ ἄρθρο μας γιὰ τὴν ποιμαντικὴ φωτογραφία

αυτοί είναι κομμάτι του «Λαού» του Θεού, συναισθάνονται και οι λαϊκοί ότι είναι μέλη του «βασιλείου ιερατεύματος».

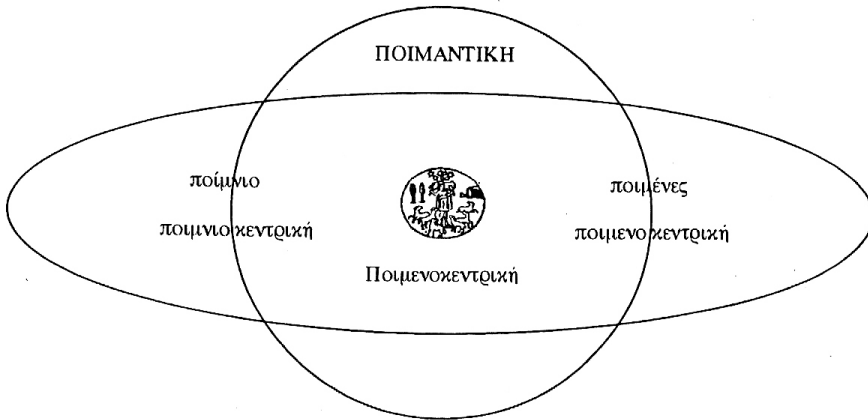
Θά λέγαμε ότι και οι δύο ομάδες έρχονται ή μία στή θέση της άλλης, αλλά δέν παίρνουν ή μία τή θέση της άλλης δέν ταυτίζονται όσο και αν τέμνονται οι ρόλοι τους. Ούτε οι κληρικοί θεωρούν αποκλειστικότητα δική τους τό «ποιμαίνειν», ούτε οι λαϊκοί απέκδύονται πάσης ευθύνης ως προς τά άφορώντα στην ποιμνή²⁰. Κάτι τέτοιο συ-

---

(ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995α, σ. 24-25). Βλ. και ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1992δ, τήν παράγραφο 3. Ποιμαντική αυτοσυνειδησία, σ. 65.

20. Για τή θέση και τή διακονία τών λαϊκών στην Όρθόδοξη Έκκλησία παραπέμπουμε σέ κείμενο του καθηγητού και άκαδημαϊκού Ίωάννου Καρμίρη, ό οποίος στή Συνεδρία τής 19ης Φεβρουαρίου 1976 τής Άκαδημίας Άθηνών έκανε σχετική εισήγηση. Η άνακοίνωση στην ούσία άποδίδει περιληπτικά όσα κατά καιρούς είχε γράψει ό άείμνηστος διδάσκαλος για τό ζωτικής σημασίας αυτό ζήτημα (ΚΑΡΜΙΡΗ 1988). Παραθέτουμε επίσης ενδιαφέρον άπόσπασμα του σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Σηλυβρίας όπου εκθέτει τά τής συνεργασίας ποιμένων και ένοριτών (EMILIANOS 1994, σ. 146): «Pastors and parishioners have to re-learn how to interact and be responsible for the “edification of the whole body of Christ”, following the Pauline Ecclesiology of the “length, height and depth of Christ’s bride”. Only thus we can speak of *Koinonia*, of fellowship and the mutual interaction of the people of God, who consider both the gains and losses of others their own». Βλ. επίσης τήν παρ. γ΄ Θέσις και άποστολή τών λαϊκών εν τή Έκκλησία και σχέσις αυτών προς τους Ποιμένες, του κεφ. Η Ίερωσύνη, οι Ποιμένες και τά προσόντα αυτών κατά τους ι. Κανόνας, του βιβλίου του Άρχιμ. π. Γ. Καψάνη, Η ποιμαντική διακονία κατά τους ιερούς κανόνας (ΚΑΨΑΝΗ 1976, σ. 107-112). Στην προοπτική έργασίας τών λαϊκών θεολόγων σέ «ποιμαντικά έπαγγέλματα» έστιάζει τή μελέτη του ό Leo KARRER (1974) διερωτώμενος αν αυτή τους ή άπασχόληση θά ήταν μία ευκαιρία μέσα στην Έκκλησία και για τήν Έκκλησία. Όπως διαπιστώνουμε ή θέση και ή διακονία τών λαϊκών σέ συνάρτηση πάντοτε μέ τήν ιερωσύνη άπασχολεί και τίς έτερόδοξες Έκκλησίες, οι όποιες δίδουν και άνάλογες άπαντήσεις που προέρχονται από τίς Έκκλησιολογίες τους. Η συζήτηση γύρω από τό κείμενο τής Λίμα, γνωστό ως BEM (Baptism, Eucharist and Ministry = Βάπτισμα, Εύχαριστία, Ίερωσύνη, τής Έπιτροπής «Πίστη και Τάξη» του Π.Σ.Ε. που ή Έπιτροπή ολοκλήρωσε τόν Ίανουάριο του 1982 στή Λίμα του Περού, έδωσε άφορμή νά τεθεί τό όλο ζήτημα και νά αναζητηθούν κοινά αλλά και σημεία που διαφοροποιούν τίς Έκκλησίες μεταξύ τους. Οι άπαντήσεις τών Έκκλησιών συζητήθηκαν, όταν συνήλθε ή Έπιτροπή τόν Αύγουστο του 1989 στή Βουδαπέστη. Τό 1990 εκδόθηκε Έκθεση επί τής διαδικασίας και τών άπαντήσεων (BEM report on the Process and Responses). Τίς όρθόδοξες προοπτικές για τό BEM είχαν συζητήσει όρθόδοξοι εκπρόσωποι σέ Διορθό-

νιστᾶ νέο «παραδείγμα» καί «ἀλλαγὴ ὀπτικῆς» τόσο γιὰ τὴν ἐπιστήμη τῆς Ποιμαντικῆς ὅσο καί γιὰ τὴν τέχνη τῆς Διαποιμάνσεως²¹.

Ἐἴτε ποιμενο-κεντρική εἴτε ποιμνιο-κεντρική ἡ Ποιμαντική παραμένει πάντοτε Ποιμενο-κεντρική στὰ ἔχνη τοῦ Καλοῦ Ποιμένου, δηλαδή, Χριστοκεντρική.

Ταυτόχρονα, μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀνοίγονται νέες προ-οπτικές καί γιὰ τὴν ἔρευνα καί γιὰ τὴ διδασκαλία καί γιὰ τὶς ἐφαρμογές τῆς Ποιμαντικῆς. Γιὰ τὴν ἔρευνα, προκειμένου νά διαπιστωθεῖ μεταξὺ ἄλλων ζητημάτων κατὰ πόσον αὐτὴ ἡ ἀντιμετώπιση εἶναι νέα καί δέν ἀπαντᾶται καί σέ παλαιότερες ἐποχές καί, ἂν ἀπαντᾶται, γιατί ἀνεστάλη. Γιὰ τὴ διδασκαλία, ἐπειδὴ ἡ ποιμαντικὴ θεολογικὴ κατάρτιση καί ἄλλων προσώπων πλὴν τῶν ἱερέων ἀπαιτεῖ προφανῶς καί διαφορετικούς τρόπους προετοιμασίας. Γιὰ τὶς ἐφαρμογές, ἐπειδὴ ἡ μετάβαση ἀπὸ μία ποιμαντικὴ πού ἀσκεῖτο κυρίως ἀπὸ ἕναν, πρὸς μία ποι-

δοξο Συμπόσιο πού συνῆλθε ἀπὸ 11 ἕως 18 Ἰουνίου 1985 στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Τιμίου Σταυροῦ (LIMOURIS - VAPORIS 1985· βλ. καί ΒΑΚΑΡΟΥ 1986, σ. 65-68· ἐπίσης TIMIADIS 1990, ὁ ὁποῖος ἐστιάζει τὴ μελέτη του στὴν ὀρθόδοξη ἀντίληψη γιὰ τὴν Ἱερωσύνη, πλὴν ὅμως κάνει καί παρατηρήσεις στὸ BEM). Γενικότερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ θέμα μας παρουσιάζουν καί οἱ ἐργασίες τῶν LEPLAY - MARCUS - VERGH-ESE 1970, RAUCH - IMHOF 1987 καί MARTELET 1984-1990.

21. Γιὰ τὶς ἐννοιες τοῦ «παραδείγματος» καί τῆς «ὀπτικῆς» βλ. πιὸ κάτω.

μαντική ένασκούμενη από περισσότερα και μέ ποικίλες αρμοδιότητες πρόσωπα, καθιστᾶ ἀναγκαῖες ὀρισμένες ἀλλαγές και ἐπεκτάσεις τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου στὴν ἐποχὴ μας.

Παράλληλα ἐδραιώνεται ἡ πεποίθηση ὅτι ἡ νέα αὐτὴ προσέγγιση τῶν ποιμαντικῶν πραγμάτων ἀπαιτεῖ ἐκτός ἀπὸ τίς παραδοσιακές μεθόδους και νέου τύπου μεθόδους ἀφ' ἑνός γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς ποιμαντικῆς γνώσεως και θεωρίας καθὼς και γιὰ τὴν ἔρευνα και τὴ διδασκαλία και ἀφ' ἑτέρου γιὰ τίς ἐφαρμογές τῆς Ποιμαντικῆς. Ὅποτε ἀνοίγεται και ἕνα καινούριο κεφάλαιο, αὐτό τῆς *Ποιμαντικῆς Μεθοδολογίας*.

**ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ
ΑΡΧΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ**

*«Καθαρθῆναι δεῖ πρῶτον,
εἶτα καθάραι·
σοφισθῆναι καὶ οὕτω σοφίσαι·
γενέσθαι φῶς, καὶ φωτίσαι·
ἐγγίσαι Θεῷ,
καὶ προσαγαγεῖν ἄλλους·
ἀγιασθῆναι καὶ ἀγιάσαι·
χειραγωγῆσαι μετὰ χειρῶν,
συμβουλευῆσαι μετὰ συνέσεως»*

(Γρηγόριος ὁ Θεολόγος)

2. ΟΙ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΙΝΕΙΝ

Ἐάν μέχρι τώρα ἀναφερθήκαμε στό τί ἐννοοῦμε ὅταν χαρακτηρίζουμε τήν Ποιμαντική ὡς θεολογική ἐπιστήμη καί στό σύγχρονο αἶτημα γιά συστηματική διερεύνηση καί σύνοψη τοῦ περιεχομένου της: ἐάν διαπιστώσαμε τόν περιστασιακό στό παρελθόν καί τόν πιό ὀργανωμένο σήμερα χαρακτήρα τῶν ποιμαντικῶν σπουδῶν ἐάν ἀντιληφθήκαμε τή μετάβαση ἀπό μία ποιμενοκεντρική σέ μία ποιμνιοκεντρική νοοτροπία τοῦ ποιμαντικοῦ λειτουργήματος: ἐάν τονίσαμε τήν εὐθύνη τοῦ ποιμαντικοῦ συντονισμοῦ, πού ἔχει ὁ ἱερέας, καί τήν συν-υπευθυνότητα πού ἐπωμίζονται οἱ συνεργάτες του γιά τήν ἐπιτέλεση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, χωρίς βέβαια νά ταυτίζονται τότε καταλήγουμε νά διατυπώσουμε τήν ἀποψη ὅτι ἔχουμε νά κάνουμε μέ ἓνα νέο «παράδειγμα» καί «ἀλλαγὴ ὀπτικῆς» γιά τόν γνωστικό χῶρο πού μελετοῦμε. Κατά συνέπεια εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νά δεχτοῦμε ὅτι ἀνοίγονται νέες προ-οπτικές γιά τή συγκρότηση τῆς ποιμαντικῆς θεωρίας, γιά τήν ἔρευνα, τή διδασκαλία, τίς ἐφαρμογές καί προφανῶς γιά τήν ποιμαντική μεθοδολογία.

Κρίνεται σκόπιμο λοιπόν, τώρα, νά εἰσέλθουμε βαθύτερα στήν ἐξέταση αὐτοῦ τούτου τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου καί τῶν κατηγοριῶν πού διακρίνουμε σ' αὐτό.

Ποιές παράμετροι καθορίζουν τό ποιμαίνειν καί πρέπει νά ληφθοῦν ὑπόψιν; Ποιό εἶναι, δηλαδή, τό ὑποκείμενο καί ποιό εἶναι τό ἀντικείμενό του; Ποιός εἶναι ὁ τόπος ὅπου διενεργεῖται, ὁ χρόνος κατά τόν ὁποῖον πραγματοποιεῖται, ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον ἐκτελεῖται, ὁ λόγος

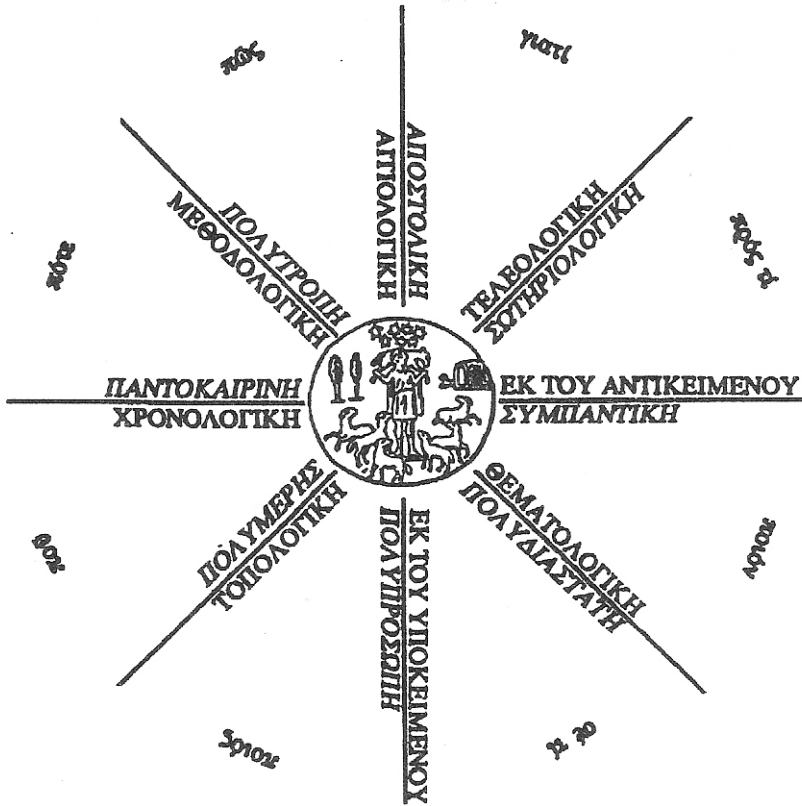
ἐξ αἰτίας τοῦ ὁποίου γίνεται, ὁ σκοπός στὸν ὁποῖο ἀποβλέπει ἢ τὰ ζητήματα-θέματα στὰ ὁποῖα καλεῖται τὸ ποιμαντικὸ ἔργο νὰ ἀνταποκριθεῖ καὶ νὰ ἀπαντήσῃ; Τελικά ποιός καὶ ὡς τί ποιμαίνει ποιόν, ποῦ, πῶς, πότε, γιατί, πρὸς τί, σέ τί;

Αὐτὰ τὰ ὀκτώ ἐρωτήματα, θὰ μᾶς βοηθήσουν νὰ προσεγγίσουμε διαδοχικά τὸ θέμα μας καὶ νὰ ἀποκτήσουμε πανοραμικὴ ἀντίληψη τοῦ τί εἶναι τὸ ποιμαντικὸ ἔργο, τὸ ποιμαίνειν καὶ ποιές εἶναι οἱ κατηγορίες του²². Ὅπωςδὴποτε, ἐνδεχόμενῃ διαπλοκῇ τῶν κατηγοριῶν τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου καὶ ἀνάλυσή τους, σύμφωνα μὲ τίς βασικὲς λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας (μαρτυρία, λατρεία, κοινωνία, διακο-νία), κρίνεται ὡς γόνιμῃ καὶ καρποφόρῃ, καθότι τὸ ποιμαντικὸ ἔργο ἀναπτύσσει αὐτές ἀκριβῶς τίς λειτουργίες²³.

22. Οἱ ὀκτώ αὐτές κατηγορίες τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου (τοῦ ποιμαίνειν), πού εἶναι συνάμα καὶ τρόποι προσεγγίσεώς του, μὲ κάθε φορά κυρίαρχη μία συγκεκριμένη διά-σταση, ἀπέτελεσαν ἓνα σχῆμα πού ἐφαρμόσαμε ἀπὸ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς διδασκα-λίας τοῦ μαθήματος τῆς Ποιμαντικῆς. Σχῆμα πού ἀποδείχτηκε βοηθητικὸ γιὰ τὴν κατανόηση καὶ ἐμβάθυνση στοῦ ἔργου αὐτοῦ μὲ τὴν ἐνεργὴ συμμετοχὴ τῶν φοιτητῶν σέ ὁμάδες ἐργασίας μέσα στὴν αἴθουσα διδασκαλίας. Τὸ σχῆμα αὐτὸ ἀποτυπώθηκε σέ τετρασέλιδο φυλλάδιο -στὶς μεσαῖες σελίδες τοῦ ὁποίου ἦταν καταχωρισμένες οἱ κα-τηγορίες σέ ὀκτώ στῆλες- πού διανεμήθηκε ὡς μνημόνιο γιὰ τίς ἐξετάσεις τὸ ἔτος 1993. Εἶχε καταγραφεῖ περιληπτικά σέ ἄρθρο μας στὸν «Ἐφημέριο» μὲ τίτλο «Τῆς Ἱερωσύνης» (1985, σ. 72-73· βλ. καὶ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1985β, σ. 10-15· πρβλ. ἐπί-σης ἄρθρο μας στὸν «Ἐφημέριο» μὲ τίτλο «Σπουδάζοντας Θεολογία», 1996, σ. 184-185). Ἦταν εὐχάριστη ἐκπληξὴ γιὰ μᾶς ὅταν διαπιστώσαμε, ὅτι αὐτές οἱ κατηγορίες ἐχρησιμοποιοῦντο ἀπὸ τὸν Τομέα Ποιμαντικῶν Σπουδῶν τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μοντρεάλ (Καναδᾶς) ὡς πόλοι γιὰ τὴν παρατήρηση τῆς ποιμαν-τικῆς πράξεως. Βλ. τὸν *Φάκελλο ἐργασίας στὴν ποιμαντικὴ πραξιολογία* τῶν Jean- Guy NADEAU καὶ Gilles RAYMOND (NADEAU 1987 II, σ. 288-294). Φαίνεται ὅτι τὸ σχῆμα αὐτὸ μὲ λιγότερα ἢ περισσότερα ἐρωτήματα (τέσσερα ἢ ἑπτὰ), βοηθάει στὸν ποιμαντικὸ σχεδιασμὸ γι' αὐτὸ καὶ χρησιμοποιεῖται. Πρβλ. HOCHSTAFFL 1979 (*Σχῆμα 1: Wer tut was mit wem für wen? Ποιός πράττει τί μὲ ποιόν γιὰ ποιόν;* σ. 68· *Σχῆμα 2: Für wen und warum soll jemand etwas tun, wozu und mit wem bzw. womit? Γιὰ ποιόν καὶ γιατί ὀφείλει κάποιος νὰ πράξει κάτι, γιὰ ποιὸ σκοπὸ καὶ μὲ ποιόν καὶ ἐνδεχομένως μὲ ποιά μέσα;* σ. 75).

23. Βλ. κεφάλαιο 3.

ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΙΝΕΙΝ
Προσεγγίσεις - Διαστάσεις

Ἄς επιχειρήσουμε ὅμως μέ λογική σειρά αὐτές τίς διαδοχικές προσεγγίσεις τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου καί τίς κατηγορίες του καί ἄς προσπαθήσουμε νά ἀπαντήσουμε στά βοηθητικά καί συν-τακτικά ἐρωτήματα πού θέσαμε.

2.1. Αἰτιολογική προσέγγιση

Γιατί, ἀπό ποιὰ αἰτία ἄραγε παρρωθούμεθα νά ποιμαίνουμε; Ποιός εἶναι ὁ λόγος πού ἡ Ἐκκλησία αἰσθάνεται καθήκον της καί ἐπιτελεῖ

τήν ποιμαντική αποστολή της; Ἡ Ἐκκλησία βασιίζεται στήν ἐντολή τοῦ Ἰησοῦ, ὁ ὁποῖος, ἀφοῦ προσκάλεσε τοὺς δώδεκα μαθητές πρῶτα καί τοὺς ἑβδομήκοντα μετέπειτα, τοὺς ἀπέστειλε καί «πρός τά πρόβατα τά ἀπολωλότα οἴκου Ἰσραήλ» (Ματθαίου ι', ἰδιαίτερα στίχο 6· Λουκᾶ ι' 1 κ.έ.) ἀλλά καί πρόσ «πάντα τά ἔθνη» (Ματθαίου κη' 19· βλ. καί Ρωμαίους α' 5-6) - τά «ἄλλα πρόβατα» πού ὑπαινίσσεται ὁ Κύριος (Ἰωάννου ι' 16) - «διδάσκοντας αὐτούς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετείλατο τοῖς μαθηταῖς» (Ματθαίου κη' 20). Καί τοὺς ἀπέστειλε ἀφοῦ προηγουμένως τοὺς ἔδωσε «χάριν καί ἀποστολήν εἰς ὑπακοήν πίστεως ἐν πᾶσι τοῖς ἔθνεσιν ὑπέρ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ» (Ρωμαίους α' 5). Ὁ ἴδιος ὁ ἀπόστολος Παῦλος θυμίζει τήν ἐντολή καί ἐφιστᾶ τήν προσοχή τῶν πρεσβυτέρων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἐφέσου γιά τοὺς ἰδιους καί γιά ὀλόκληρο τό ποιμνιο «ἐν ᾧ ὑμᾶς τό Πνεῦμα τό Ἅγιον ἔθετο ἐπισκόπους, ποιμαίνειν τήν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ, ἣν περιεποιήσατο διά τοῦ ἰδίου αἵματος» (Πράξεις κ' 28).

Κλήση, ἐντολή, ἀποστολή στοιχειοθετοῦν τήν ἀποστολική διάσταση τῆς αἰτιολογικῆς προσεγγίσεως τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου. Ὑπερτέρα ὅμως αἰτία τῆς ἀποστολῆς τῶν μαθητῶν, ὅπως καί τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ ὡς ἀπεσταλμένου τοῦ Θεοῦ Πατρός, ἦταν ἡ ἀπειρη μέχρι θυσίας ἀγάπη τοῦ Θεοῦ γιά τόν ἄνθρωπο καί τόν κόσμο (Ἰωάννου γ' 16-17). Ἡ μία ἀποστολή θεμελιώνεται στήν ἄλλη, ὅπως φαίνεται στήν διατύπωση τοῦ ἰδίου τοῦ Ἰησοῦ: «καθώς ἐμέ ἀπέστειλας εἰς τόν κόσμον, καὶ γώ ἀπέστειλα αὐτούς εἰς τόν κόσμον» (Ἰωάννου ιζ' 8). Ἡ μία ἀγάπη στηρίζεται στήν ἄλλη: «σύ με ἀπέστειλας καί ἠγάπησας αὐτούς καθώς ἐμέ ἠγάπησας» (στίχος 23).

2.2. Τελεολογική προσέγγιση

Πρός τί ποιμαίνουμε; Ποῦ ἀποβλέπει τό ποιμαντικό ἔργο, ποιές εἶναι οἱ προθέσεις τοῦ ποιμαίνοντος, ὁ σκοπός, οἱ στόχοι πού θέτει στήν ποιμαντική του διακονία; Ὡς ἐκ τῆς φύσεως τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου πρωταρχικός σκοπός εἶναι ἡ συγκρότηση τῆς μιᾶς ποιμνῆς ὑπό τόν ἕνα ποιμένα (Ἰωάννου ι' 16), ἡ «οἰκοδομή τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ... ἐν ἀγάπῃ» (Ἐφεσίους δ' 12, 16), τῆς Ἐκκλησίας δηλαδή,

καί ἡ ἐπίτευξη τῆς ἀσφαλοῦς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου ἐντός αὐτῆς.

Εἶναι σαφές ἡ σωτηριολογική διάσταση τῆς δευτέρας αὐτῆς προσεγγίσεως. Ἡ παραβολή τοῦ χαμένου προβάτου (Ματθαίου ιη' 12-14) διαζωγραφίζει τήν πρόθεση τοῦ Θεοῦ νά σώσει τόν χαμένο ἄνθρωπο καί νά τόν ἐπαναφέρει στά ἴδια. «Ἦλθε γάρ ὁ Υἱός τοῦ ἀνθρώπου σῶσαι τό ἀπολωλός» (στίχος 11), «ἵνα πᾶς ὁ πιστεῦων εἰς αὐτόν μή ἀπόληται, ἀλλ' ἔχει ζωήν αἰώνιον», «ἵνα σωθῆ ὁ κόσμος δι' αὐτοῦ» (Ἰωάννου γ' 16-17).

Ἡ ἀναφορά τοῦ Ἰησοῦ πρὸς τόν Πατέρα στήν ἀρχιερατική λεγόμενη προσευχή γίνεται μέ πλήρη ἐπίγνωση ὅτι «οὓς δέδωκάς μοι ἐφύλαξα, καί οὐδεὶς ἐξ αὐτῶν ἀπόλετο εἰ μή ὁ υἱός τῆς ἀπωλείας» γι' αὐτό καί Τόν παρακαλεῖ «ἵνα τηρήσης αὐτούς ἐκ τοῦ πονηροῦ» καί ὄχι μόνον αὐτούς ἀλλά καί «τούς πιστεύοντας διά τοῦ λόγου αὐτῶν εἰς ἐμέ» (Ἰωάννου ιζ' 12, 15, 20). Τελικός στόχος εἶναι ἡ ἐνότητα τῶν πάντων ἐν τῷ Θεῷ: «Ἰνα πάντες ἐν ὧσι, καθὼς σύ, πάτερ ἐν ἐμοὶ καὶ ἐγὼ ἐν σοί, ἵνα καί αὐτοὶ ἐν ἡμῖν ἐν ὧσιν» (στίχος 2), γιά νά ἐπιτευχθεῖ, ἔτσι, τό συμπέρασμα τοῦ ἀποστόλου Παύλου: «Ἰνα ἡ ὁ Θεός τά πάντα ἐν πᾶσι» (Α' Κορινθίους ιε' 28). Στή λέξη σωτηρία ἐνυπάρχει ἡ σημασία τῆς ἀσφαλοῦς ἐπανόδου, ἐν προκειμένῳ στόν οἶκο τοῦ Πατέρα, ὅπου ὁ ἄσωτος καί ἀπολωλός υἱός, ἀφοῦ βρεῖ τό δρόμο τῆς ἐπιστροφῆς, σώζεται (Λουκᾶ ιε' 11-32)²⁴. Στόχος τελικός καί ἔσχατος εἶναι νά κληρονομήσει ὁ ἄνθρωπος τή βασιλεία τοῦ Θεοῦ καί νά εἰσέλθει σ' αὐτήν. (Ματθαίου κε' 34· πρβλ. Α' Κορινθίους στ' 9).

Ἄν χαρακτηρίζαμε ὡς μακρο- καί μεσοπρόθεσμοις τούς στόχους πού ἀναφέραμε, θά μπορούσαμε νά δοῦμε καί κάποιους ἄλλους, στοὺς ὁποίους οἱ ποιμένες σκοπεύουν βραχυπρόθεσμα καί ἐπὶ καθημερινῆς βάσεως. Ἀνατρέχοντας στό παρελθόν καί στηριζόμενοι στό δίδυμο εἰκόνα-ὁμοίωση, φροντίζουν νά ἀναμορφώσουν τό ἀρχαῖο κάλλος καί ἀπό τήν πρώτη δημιουργία νά ὀδεύσουν πρὸς τήν καινὴ κτίση, τή θέωση²⁵. Ἐργαζόμενοι θεραπευτικά-ιαματικά ἀπεργάζονται τήν ἀπά-

24. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 120 Σ 263.

25. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1996, σ. 5-7 καί ΓΕΩΡΓΙΟΥ 1997.

λειψη τῆς ἀμαύρωσης καί μεταμορφώνουν τούς ἀνθρώπους σέ υἱούς φωτός καί ἡμέρας, δρῶντες φωταγωγικά²⁶, βοηθώντας στήν ὑπερβαση τῆς ἀκαρπίας καί τῶν ἔργων τῆς σαρκός μέ τήν ἀγαθή καρποφορία καί τόν καρπό τοῦ Πνεύματος (Γαλάτας ε' 22). Τό ἐρώτημα πού τίθεται στόν ἄνθρωπο στή συγκεκριμένη αὐτή προσέγγιση εἶναι ἐκεῖνο πού ἔθεσε ὁ ἄγγελος πρὸς τήν Ἄγαρ, τήν παιδίσκη τῆς Σάρας, δηλαδή τό «πόθεν ἔρχει καί πού πορεύη» (Γενέσεως ιστ' 7).

Τελικά ἡ ἀναζήτηση ἀπό ἀναδρομική γίνεται προδρομική καί προτρέχει προγευόμενη προοπτικά τά ἔσχατα, βιώνοντας, δηλαδή, πράγματα πού φαίνεται νά «στέκονται μαζί, ἐνῶ ἀλλιῶς εἶναι χωρισμένα»²⁷.

2.3. Προσέγγιση ἐκ τοῦ ἀντικειμένου

Ποιόν ἢ τί ποιμαίνουμε; Ποιοί εἶναι δηλαδή τό ἀντικείμενο τοῦ ποι-

---

26. Σ' αὐτό ἀκολουθοῦν τή φωταγωγική δράση τοῦ Κυρίου, ὁ Ὅποιος ὁ Ἴδιος φῶς καί μάλιστα ἱλαρόν καί φῶς ἀληθινόν, φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τόν κόσμον ἀρχῆς γενομένης ἀπό τόν τυφλωθέντα Ἀδάμ, ὅπως ὡραία περιγράφεται ἡ διαδικασία στόν Οἶκο πρῖν ἀπό τό συναξάρι τοῦ Ὁρθρου τῆς Ζ' Ἰανουαρίου (Μηναῖον, σ. 158β):

Τῷ τυφλωθέντι Ἀδάμ ἐν Ἑδέμ,
ἐφάνη Ἥλιος ἐν Βηθλεέμ,
καί ἤνοιξεν αὐτοῦ τὰς κόρας,
ἀποπλύνας αὐτὰς Ἰορδάνου τοῖς ὕδασι,
τῷ μεμελανωμένῳ καί συνεσκοτισμένῳ
φῶς ἀνέτειλεν ἄσβεστον·
οὐκ ἔτι αὐτῷ νύξ, ἀλλὰ πάντα ἡμέρα·
τό πρὸς πρῶτ' πρῶτ' δι' αὐτὸν ἐγεννήθη·
δειλινόν γὰρ ἐκρύβη ὡς γέγραπται·
εὗρεν αὐγὴν, ἐγείρουσαν αὐτόν·
ὁ πρὸς ἐσπέραν πεσών, ἀπηλλάγη τοῦ γνόφου,
καί ἔφθασε πρὸς Ὁρθρον τὸν φανέντα,
καί φωτίσαντα τὰ πάντα.

27. Ἀναφέρομαι στήν ὡραία φράση τοῦ μακαριστοῦ Ἀλεξάνδρου ΣΜΕΜΑΝ: «αὐτό πού κάνει ἡ ἐσατολογία εἶναι νά κρατάει μαζί πράγματα πού ἀλλιῶς εἶναι χωρισμένα...» (1986, σ. 49). Πρβλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1992γ, σ. 21 κ.έ.

μαντικοῦ ἔργου; Θά ἀπαντοῦσα· τό πᾶν, τό σύμπαν (συν-πᾶν). Εἶναι δηλαδή συμπαντική ἢ ἑνασχόληση. Ποιμαίνει τούς πάντες καί τά πάντα, τούς ἀνθρώπους καί τόν κόσμον (τή φύση), τόν χῶρον καί τόν χρόνο, τά ἔμψυχα καί τά ἄψυχα, τά ἄτομα καί τίς ομάδες, μικρότερες ἢ μεγαλύτερες, σέ μικρούς ἢ μεγάλους ἀριθμούς. Παρεμβαίνει ποιμαντικά στίς δομές καί στούς θεσμούς τῆς κοινωνίας. Ποιμαίνει ὅλους χωρίς διακρίσεις, ἐν διακρίσει φύλα καί φυλές, γένη καί λαούς, ἔθνη καί κράτη, κλῆρον καί λαό, ἄνδρες καί γυναῖκες, ἄγαμους καί ἐγγαμους, δούλους καί ἐλεύθερους, μικρούς καί μεγάλους, νέους καί γέροντες, ἄρχοντες καί ἀρχομένους, ἁμαρτωλούς καί δικαίους, ὑγιεῖς καί ἀσθενεῖς, ζῶντας καί κεκοιμημένους.

Ἄσφαλῶς δέν θά ἐπεκταθοῦμε ἀναφερόμενοι σέ τρόπους μέ τούς ὁποίους ἡ Ἐκκλησία ποιμαίνει ὅλες αὐτές τίς κατηγορίες τῶν ἀνθρώπων. Γιά τήν περίπτωση ὅμως τῶν κεκοιμημένων θά σημειώσουμε ὅλη τή φροντίδα της μέ τά μνημόσυνα, τίς προσευχές καί τίς δεήσεις πού ἀναπέμπει δημοσίᾳ ἢ ἰδιωτικῶς ὑπέρ ἀναπαύσεως τῶν κεκοιμημένων δούλων τοῦ Θεοῦ. Δέν ἐκπλησόμεθα, ὅταν διαπιστώνουμε τήν φροντίδα γιά συμφιλίωση καί συγχώρηση ἀδελφῶν ἔστω καί μετά τόν θάνατον τοῦ ἐνός σέ «ὠφέλιμη διήγηση», στίς Η΄ Σεπτεμβρίου, στό Μηναῖο, σ. 112β-114β (πρβλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1992α, σ. 113-114). Γιά τό τί σημαίνει ἀγώνας ποιμαντικός καί ἐναγώνια προσπάθεια γιά τή σωτηρία ἀγαπημένου προσώπου, πληροφορούμεθα ἀπό τή διήγηση γιά τήν ἀναστήλωση τῶν ἀγίων καί σεπτῶν εἰκόνων πού περιέχεται στό συναξάριον τῆς Κυριακῆς τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἐκεῖ μαθαίνουμε ἐκτενῶς γιά τό τί συνέβη καί πῶς οἱ δεήσεις τῆς βασιλίδος Θεοδώρας, τῆς ὑπό τόν Πατριάρχη Μεθόδιον Συνόδου καί σύμπαντος τοῦ κλήρου καί τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἰσηκούσθησαν «καί συγγνώμης ἔτυχεν ὁ βασιλεὺς Θεόφιλος» (Τριῶδιον, σ. 147β-149α). Οἱ εὐχές ὅμως τῶν ἀγίων ἀνδρῶν παραμυθοῦν ἔστω καί κατ' ὀλίγον ἀκόμη καί τούς ἐν κολάσει εὐρισκομένους, ὅπως μαρτυρεῖ γι' αὐτό μ.ἄ. καί ὁ λόγος τοῦ ἁββᾶ Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου στή γνωστὴ στιχομυθία του μέ κρανίον ἀνήγον εἰς ἱερέα τῶν εἰδώλων (Γεροντικόν, σ. 70β-71α)²⁸.

28. Περισσότερα γιά τό θέμα «κόλαση», βλ. Ἀνδρέα ΘΕΟΔΩΡΟΥ 1988 καί ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ 1991· ἐπίσης ΜΑΤΣΟΥΚΑ 1990, σ. 15-16. Ἄπ' ὅτι φαίνεται τό ζήτημα αὐτό δέν ἀπασχολεῖ μόνο τούς θρησκευτικούς κύκλους. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τό ἀφιέρωμα στήν κόλαση τοῦ φιλολογικοῦ περιοδικοῦ «magazine littéraire» στό τεῦχος τοῦ Ἰουλίου - Αὐγούστου 1997 προσεγγίζοντάς την ποικιλοτρόπως.

Κατά προτεραιότητα, ανάγκη διαποιμάνσεως έχουν «τὰ πρόβατα τὰ μὴ ἔχοντα ποιμένα» (Ματθαίου θ' 36), τὸ «πρόβατον τὸ ἀπωλώς» (Λουκᾶ ιε' 3-7), ὁ ἄσωτος υἱός (Λουκᾶ ιε' 11-32), οἱ ἀμαρτωλοὶ (Λουκᾶ ε' 27-32).

Ἐκφραστική διατύπωση αὐτῆς τῆς συμπαντικῆς φροντίδας καὶ μέριμνας ἀποτελεῖ ὁ λόγος τοῦ Ἀββᾶ Ἰσαάκ τοῦ Σύρου, πού, ὅταν ρωτήθηκε «τί ἐστὶ καρδία ἐλεήμων», ἔδωσε τὴν ἀκόλουθη ἀπάντηση:

«καῦσις καρδίας ὑπὲρ πάσης τῆς κτίσεως, ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων, καὶ τῶν ὀρνέων, καὶ τῶν ζώων, καὶ τῶν δαιμόνων, καὶ ὑπὲρ παντός κτίσματος. Καὶ ἐκ τῆς μνήμης αὐτῶν, καὶ τῆς θεωρίας αὐτῶν ρέουσιν οἱ ὀφθαλμοὶ αὐτοῦ δάκρυα. Ἐκ τῆς πολλῆς καὶ σφοδρᾶς ἐλεημοσύνης τῆς συνεχούσης τὴν καρδίαν, καὶ ἐκ τῆς πολλῆς καρτερίας σμικρύνεται ἡ καρδία αὐτοῦ, καὶ οὐ δύναται βαστάξει, ἢ ἀκοῦσαι, ἢ ἰδεῖν βλάβην τινά, ἢ λύπην μικράν ἐν τῇ κτίσει γινομένην. Καὶ διὰ τοῦτο καὶ ὑπὲρ τῶν ἀλόγων, καὶ ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀληθείας, καὶ ὑπὲρ τῶν βλαπτόντων αὐτὸν ἐν πάσῃ ὥρᾳ εὐχὴν μετὰ δακρύων προσφέρει, τοῦ φυλαχθῆναι αὐτούς, καὶ ἰλασθῆναι αὐτοῖς ὁμοίως καὶ ὑπὲρ τῆς φύσεως τῶν ἐρπετῶν ἐκ τῆς πολλῆς αὐτοῦ ἐλεημοσύνης τῆς κινουμένης ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἀμέτρως καθ' ὁμοίότητά τοῦ Θεοῦ»²⁹.

Στὴ φροντίδα τῆς, λοιπόν, ἡ Ἐκκλησία περιλαμβάνει ἀκόμη καὶ τοὺς δαίμονες, ἀφοῦ χαρακτηριστικὸ γνῶρισμα τῆς ἐλεήμονος καρδίας, ὅπως εἶδαμε, εἶναι ἡ καῦσις καρδίας ὑπὲρ πάσης τῆς κτίσεως... καὶ τῶν δαιμόνων. Ἡ καῦσις καρδίας ὠθεῖ σέ εὐχὴ μετὰ δακρύων «καὶ ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν τῆς ἀληθείας, καὶ ὑπὲρ τῶν βλαπτόντων» τὸν ἄνθρωπο. Ἡ προσευχὴ σκοπεύει «τοῦ φυλαχθῆναι αὐτούς καὶ ἰλασθῆναι αὐτοῖς».

Δέν εἶναι, ἀσφαλῶς, τῆς παρούσης στιγμῆς νὰ ἐκτεθεῖ ἐδῶ ἡ σημασία τῆς καύσεως τῆς ἐλεήμονος καρδίας καὶ ὑπὲρ τῶν δαιμόνων. Ὅπωςδήποτε οἱ δαίμονες καὶ ἐχθροὶ τῆς ἀληθείας εἶναι -ὁ Διάβολος

29. Βλ. Ἀββᾶ ΙΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ, Ἄπαντα τὰ εὐρεθέντα Ἀσκητικά, Λόγος ΠΑ', σ. 306.

χαρακτηρίζεται ως πατήρ του ψεύδους - και βλάπτουν τον άνθρωπο. Τί νόημα, λοιπόν, μπορεί να έχει η ιδιαίτερη μνεία των δαιμόνων; Ἐλπίζει σε κάποια μελλοντική επιστροφή και αποκατάστασή τους; Δέν είμαστε βέβαιοι. Κινείται εντούτοις από «πολλή ἐλεημοσύνη ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ ἀμέτρως καθ' ὁμοιότητα τοῦ Θεοῦ» και μᾶς θυμίζει τή στάση του σπλαγχνικοῦ πατέρα τῆς παραβολῆς τοῦ ἀσώτου υἱοῦ (Λουκᾶ ιε' 20). Τό ὅτι ὁ Θεός «πάντας ἀνθρώπους θέλει σωθῆναι και εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἔλθειν» (Α' Τιμοθέου β' 4) ἰσχύει ἄραγε και γιά τούς δαίμονες; Αὐτό θά ἦταν ἡ θετική πλευρά.

Ὅπωςδήποτε και ὁ Θεός και ἡ Ἐκκλησία ἀσχολεῖται μέ τούς δαίμονες προστατευτικά γιά τούς ἀνθρώπους ἀπό τή μιᾶ, ἀποτρεπτικά ἀπό τήν ἄλλη γιά τό κακό πού μποροῦν νά κάνουν. Ἐπιτρέπει μέν νά δοκιμάζονται οἱ ἀνθρωποὶ ἀπό τούς δαίμονες πρὸς ὠφέλειάν τους, πλὴν ὁμως ἐπιτιμᾶ, ἐξορκίζει και φυγαδεύει τά κακά πνεύματα, ὥστε νά μήν ἐνοχλοῦν τήν ποιμνῆ. Στήν ἀντι-ποιμαντική τῶν δαιμόνων, πού ἐπιδιώκουν τή διάσπαση, ἀντιτάσσει τήν ἀληθῆ ποιμαντική, πού συμπεριλαμβάνει και μέτρα ἐναντίον τους.

Εἶναι χαρακτηριστική ἡ διήγηση γιά τόν ἅγιο ὀσιομάρτυρα Κόνωνα πού ἔζησε στήν Ἰσαυρία κατά τούς ἀποστολικούς χρόνους. Αὐτός, ἀφοῦ ἀνάγκασε σκοτεινό ταρτάρειο δαίμονα νά ὁμολογήσει ὅτι δέν εἶναι Θεός και τούς εἰδωλολάτρες πού προσέρχονταν νά προσφέρουν θυσία στόν δαίμονα νά ἐπιφωνήσουν ὅτι «Εἷς Θεός, ὁ Κόνωνος», ἔλαβε τέτοια ἐξουσία κατά δαιμόνων, ὥστε κάποιους ἀπό αὐτούς κατάφερε νά στρέψει ἐπί τήν γεωργίαν και νά τούς καταστήσει φύλακες τῶν φυομένων καρπῶν και ἄλλους νά τούς κλείσει μέσα σέ στάμνες και νά τούς σφραγίσει και νά τούς καταχώσει στά θεμέλια τοῦ σπιτιοῦ του, γιά νά μήν κάνουν προφανῶς κακό στους ἀνθρώπους. Ἡ διήγηση δέν τελειώνει ἐδῶ. Παρέθεσα τά ἀπαραίτητα και μόνο³⁰.

Ὅσο παράδοξα μπορεῖ νά ἀντηχοῦν σήμερα οἱ σχετικές διηγήσεις, πού ἀνευρίσκονται σέ συναξάρια ἁγίων, γιά χάρη και ἐξουσία πού ἔλαβαν κατά δαιμόνων και ἀνεξάρτητα ἀπό τή δυνατότητα ἐλέγχου τοῦ ἀληθοῦς ἢ μή, σημασία ἔχει ἡ «δόξα», ἡ ὁποία ἀπηχεῖται στό γεγονός πού ἀναφέρεται. Ἡ «δόξα» αὐτή μαρτυρεῖ τό παρά-δοξον, τό γενόμενον παρά τή συνήθεια, τή γνώμη πού ἔχουν, δηλαδή, οἱ ἀνθρωποὶ, γιά τό ἄν μπορεῖ νά συμβεῖ ἢ νά μήν συμβεῖ κάτι τέτοιο. Ἐδῶ, σέ ἐπίρρωση τῶν πῶ πάνω, μποροῦμε νά παραθέσουμε τό

30. Τήν ὄλη διήγηση, βλ. στό *Μηναῖον*, Ε' Μαρτίου, σ. 35α.

τέλος τοῦ συναξαρίου τῆς ἁγίας Εἰρήνης: «... ταῦτα μὲν οὖν κατὰ ἀνθρωπίνους λογισμούς ἴσως τισὶν ἄπιστα δόξουσιν, ἀλλὰ τῷ Θεῷ δυνατὰ τὰ παρὰ ἀνθρώποις ἀδύνατα»³¹. «Ὁλ' αὐτὰ ἐγγράφονται μέσα στό πλαίσιο αὐτοῦ πού ἔχουμε ὀνομάσει Ποιμαντική τοῦ δυνατοῦ καί τοῦ ἀδυνάτου, τοῦ πιθανοῦ καί τοῦ ἀπίθανου, τοῦ προσδοκώμενου καί τοῦ ἀπροσδόκητου, τοῦ θαυμαστοῦ καί τοῦ παράδοξου»³².

Ἄλλωστε, στό παράδειγμα τῶν πειρασμῶν τοῦ Κυρίου στήν ἔρημο διαγράφεται μία πλήρης τακτική ἀντιμετωπίσεως τοῦ διαβόλου (Ματθαίου δ' 1-11). Στήν τακτική τοῦ διαβόλου ἀντιτάσσεται ἡ τακτική τοῦ Ἰησοῦ καί ἡ κατὰ τό παράδειγμά του τακτική ἀντιμετώπιση τῶν δαιμόνων ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας³³.

2.4. Θεματολογική προσέγγιση

Ὡς πρὸς τί ποιμαίνουμε αὐτούς πού ποιμαίνουμε;

Θά ἀπαντούσαμε: σέ ὅλα, στά πάντα καί σέ ἄλλα τινά. Δέν ὑπάρχουν πράγματα, θέματα, ζητήματα πού νά μὴν μποροῦν νά ἐνταχθοῦν στήν ποιμαντική φροντίδα τῆς Ἐκκλησίας καί νά μὴν ἀποτε-

31. *Μηναῖον*, Ε' Μαΐου, σ. 44β-46α.

32. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995α, σ. 35-45, 219-227 καί «Ἐφημέριο» 15ης Ἀπριλίου καί 1ης Μαΐου 1995, σ. 128-130· πρβλ. ΒΕΪΚΟΥ 1995. Γιά τή θεολογική προσέγγιση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, βλ. ΠΑΣΧΟΥ 1995, σ. 25-27. Γιά τή σχέση τῶν βυζαντινῶν μέ τόν κόσμο τῶν δαιμόνων, βλ. BECK 1990, σ. 361-366. Περισσότερα γιά τίς Μορφές τοῦ δαιμονιακοῦ χθές καί σήμερα, βλ. στόν ὁμότιτλο συλλογικό τόμο, *Figures du démoniaque, hier et aujourd'hui* (1992).

33. Πάνω σ' αὐτό βλ. P. EVDOKIMOV 1964, σ. 127-141 (ἔλλ. μτφρ. 1970, σ. 163-171) καί Thomas SPIDLIK 1978, σ. 225-256. Γιά τήν ἔννοια τοῦ πνευματικοῦ ἀγώνα, βλ. καί ἄρθρο μας, Ὁ καιρός τῶν πολέμων καιρός ἐργασίας ἐστί (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1992α, σ. 75-80). Γιά τήν «τακτική τοῦ διαβόλου», βλ. τό ὁμότιτλο βιβλίο τοῦ Κ.Σ. ΛΙΟΥΪΣ 1974 καί τό κείμενο τοῦ σεβασμιωτάτου Μητροπολίτου Ναυπάκτου καί Ἁγίου Βλασίου Ἱεροθέου: Ὁ διάβολος καί οἱ μεθοδεῖες του (ΒΛΑΧΟΥ 1988, σ. 145-203). Περιγραφή αὐτῆς τῆς τακτικῆς βλέπουμε καί στόν Μέγα Ἱεροξεταστή τοῦ Φ.Μ. Ντοστογιέφσκι (τό σημειώνει καί ὁ P. EVDOKIMOV 1964, σ. 130 Σ 2, ἔλλ. μτφρ. 1970, σ. 167 Σ 1). Ὡς πρὸς τό τελευταῖο σημεῖο, πρβλ. Ντ. Λῶρες στόν ἀφιερωμένο γιά τὰ ἑκατό χρόνια ἀπό τόν θάνατο τοῦ ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ τόμο (1981, σ. 65-77) καί ΜΠΕΓΖΟΥ 1991, σ. 15-22, 175-176.

λοῦν περιοχές διαποιμάνσεως. Ποιμαίνουμε «κατά τήν ἰδίαν ἐκάστου χρείαν», σ' ὅ,τι ἔχει ἀνάγκη καί σ' ὅ,τι ὑπάρχει ἀνάγκη, ἐάν καί ὅταν τό ζητήσῃ. Ὅλα ἀνήκουν στόν Θεό καί ἐπομένως ὑπάρχει ἐνδιαφέρον ὅλα νά σωθοῦν, ὁ ὅλος ἄνθρωπος σέ ὅλες του τίς διαστάσεις καί σέ ὅλες του τίς πτυχές, μέ ὅλα του τά ὑπάρχοντα. Σῶμα καί ψυχή, μέσα καί ἔξω, πάνω καί κάτω, ὅ,τι τέλος πάντων τόν ὀρίζει καί ὅ,τι αὐτός ὀρίζει.

Ἡ μέριμνα αὐτή ἐκφράζεται «τυπικά», ὡς τύπος, στό ἱερό Βάπτισμα. Πολύ ὠραία διατύπωση συναντᾶμε στό τροπάριο τῆς ε' ὠδῆς τοῦ Κανόνος στόν Ὅρθρο τῆς Ε' Ἰανουαρίου (Μηναῖον, σ. 80α-β):

*«Διά τοῦ Πνεύματος ψυχάς, καινοποιεῖς,
διὰ δὲ τοῦ ὕδατος, ἀγιάζεις τὸ σῶμα,
τὸ σύνθετον ζῶον ἀναπλάττων τὸν ἄνθρωπον·
τῷ διπλῷ γάρ τὰ συγγενῆ χρησίμως φάρμακα,
σοφῆ προμηθείᾳ, προσάγεις
ὡς ἰατρός, σωμάτων καί τῶν ψυχῶν».*

Ἀκολουθεῖται πολυδιάστατη ποιμαντική γιά ὅλες τίς περιοχές ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου. Τή γέννηση καί τόν θάνατο, τόν γάμο καί τό διαζύγιο, τόν γάμο καί τήν ἀγαμία, τήν τεκνογονία καί τήν ἀτεκνία, τήν ἐργασία καί τήν ἀνεργία, τήν παιδεία καί τόν ἀναλφαβητισμό, τή δουλειά καί τόν ἐλεύθερο χρόνο, τήν ὑγεία καί τήν ἀρρώστια, τήν ἐπαγγελματική ζωή καί τήν ἀεργία, τή δουλειά καί τήν ἀπελευθέρωση, τήν τάξη καί τήν ἀταξία, τή δημοκρατία καί τή δικτατορία, τόν πόλεμο καί τήν εἰρήνη καί οὕτω καθεξῆς. Γιά ὅλα ἔχει νά προβάλλει λόγο καί νά ἐπιδείξει ἔργο ἡ Ἐκκλησία.

2.5. Προσέγγιση ἐκ τοῦ ὑποκειμένου

Ποιός ὁμως καί ποιοί ποιμαίνουν;

Ἀπό τή διαπραγμάτευση τῶν δύο προηγουμένων προσεγγίσεων διαφαίνεται ὅτι ἡ διάσταση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, πού ὀφείλει νά χαρακτηριστρίζει τήν παροῦσα προσέγγιση, δέν μπορεῖ παρά νά εἶναι πο-

λυπρόσωπη και να ενεργοποιεί πολλές δυνάμεις (πολυδύναμη), για να ανταποκριθεί τόσο στην ποικιλία όσο και στην έκταση που περιλαμβάνει. Όπωςδήποτε η ποιμνιο-εκκλησιοκεντρική αντίληψη του ποιμαντικού έργου διευκολύνει τη συστράτευση όλων των δυνάμεων της Έκκλησίας για την επίτευξη τούτου του έργου. Η συνείδηση του τι επιτελεί κάποιος, προς τί και ως τί, συντελεί στην αυτοσυνειδησία και στην πιστοποίηση της ταυτότητας καθενός που συμμετέχει στο ποιμαντικό έργο, έτσι ώστε να είναι σαφής και η ιεράρχηση και οι διαβαθμίσεις των προσώπων και οι κλιμακώσεις των έργων. Μ' αυτόν τον τρόπο, η ευθύνη και οι περιοχές ευθύνης του καθενός θα αναγνωρίζονται και θα κατανέμονται δικαιότερα, αλλά και ο συντονισμός θα διενεργείται καλύτερα³⁴.

Ευθύς εξ αρχής όφειλουμε να τονίσουμε τη συμμετοχή και τη συνεργασία στο ποιμαντικό έργο τόσο της στρατευομένης όσο και της θριαμβεύουσας Έκκλησίας. Προεξάρχουσα θέση στη διαποίμανση κατέχει η Αγία Τριάς. Η έκφραση «ὁ Πατήρ, διὰ τοῦ Υἱοῦ ἐν Πνεύματι λαλεῖ» μᾶς βοηθάει να αντιληφθούμε την Αγία Τριάδα ως ποιμαντική ομάδα εργασίας³⁵. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός εἶναι ὁ «ἀρχι-ποίμην» (Α΄ Πέτρου ε΄ 4) και «ὁ ποιμὴν ὁ καλός» (Ἰωάννου ι΄ 11), για τόν ὁποῖο εἶχαν προαναγγεῖλει οἱ προφῆτες ὅτι «ἐξελεύσεται ἡγούμενος ὅστις ποιμανεῖ τὸν λαὸν μου τὸν Ἰσραήλ» (Ματθαίου β΄ 6)³⁶. Τῆς ποιμαντικῆς δράσεως τῆς Ἁγίας Τριάδος ἀναγγελίες εἶναι και ὅσα ὁ Ἰησοῦς λέγει ἀναφορικά μέ τήν τήρηση τοῦ λόγου Του και τήν ὑπόσχεση πού δίνει σέ ὅσους Τόν τηροῦν ὅτι θά ἔλθουν μέ τόν Πατέρα για να κατοικήσουν μαζί τους και ὅτι ὁ Πατέρας θά ἀποστείλει στό ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ τό Πνεῦμα τό Ἅγιο (Ἰωάννου ιδ΄ 23, 25-26).

34. Καίρια σημασία ἔχει ἡ ἀναζήτηση τῆς ταυτότητας και τῆς αυτοσυνειδησίας τοῦ ἱερέα. Ἀπό αὐτήν ἐξαρτᾶται και τό τί μπορεῖ να ἀναγνωρίσει στους συνεργάτες του. Βλ. σχετικὰ ἄρθρα μας: Τῆς ἱερωσύνης (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1985β, σ. 10-15) και Μέ κραταιό φρόνημα (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1988α, σ. 14-18).

35. Ἡ φράση εἶναι τοῦ Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Κατ' Εὐνομίῳ Λόγος Ε', Περί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος*, PG 29, 763B. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 79 Σ 173.

36. Πρβλ. ἐπίσης Ἀποκάλυψη ιβ΄ 5: «και ἔτεκεν υἱὸν ἄρρνα, ὃς μέλλει ποιμαίνειν πάντα τὰ ἔθνη ἐν ράβδῳ σιδηρᾷ».

Οἱ ἄγγελοι ἐπίσης κατέχουν σημαντική θέση στή διαποίμανση τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. «Οὐχί πάντες εἰσὶ λειτουργικὰ πνεύματα εἰς διακοινίαν ἀποστελλόμενα διὰ τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν;» (Ἐβραίους α' 14).

Ἡ Ολόκληρη πραγματεία θά ἦταν δυνατό νά γραφεῖ γιά τή βοήθεια πού παρέχεται στοὺς ἀνθρώπους ἐκ μέρους τῶν ἀγγέλων. Ἡ καθημερινή «Εὐχὴ εἰς τὸν φύλακα Ἄγγελον» μαρτυρεῖ γιά τήν πεποίθηση αὐτή. Εἶναι χαρακτηριστικά, γιά παράδειγμα, αὐτὰ πού λέγονται στό συναξάρι τοῦ ὁσιομάρτυρος Κόνωνος, στόν ὁποῖο ἀναφερθήκαμε λίγο πιο πάνω: ὁ Ἀρχιστράτηγος Μιχαὴλ δίδαξε σ' αὐτόν τήν εἰς Χριστόν πίστιν, τόν βάφτισε στό ὄνομα τῆς ζωαρχικῆς Τριάδος, τοῦ μετέδωσε τὰ ἄχραντα μυστήρια καί τοῦ χορήγησε τή δύναμη νά ἐνεργεῖ παράδοξα θαύματα³⁷.

Ἡ Παναγία καί οἱ Ἅγιοι κατά τήν διάρκεια τοῦ ἐπίγειου βίου τους, ἀλλά κυρίως μετά τήν κοίμησή τους, ποιμαίνουν καί αὐτοί, μέ τόν δικό τους τρόπο (πρεσβεῖες, μεσιτεῖες, ἐμφανίσεις, θαύματα, ἅγια λείψανα, εἰκόνες, ἐνδύματα καί πολλά ἄλλα μέσα πού ἐνεργοῦν ὡς σκεύη διαποιμάνσεως), τήν Ἐκκλησίαν ἅπασαν καί τοὺς πιστοὺς τόν καθένα χωριστά³⁸. Πρόκειται γιά ἐνεργό καί οὐσιαστική διαποίμανση, τήν ὁποία ἡ στρατευομένη Ἐκκλησία ἐπιδιώκει, καθὼς αἰσθάνεται ὅτι ἐνισχύεται λαμβάνοντας ἐμπειρία τοῦ «περικειμένου νέφους τῶν μαρτύρων» (πρβλ. Ἐβραίους ιβ' 1), πού τῆς συμπαρίσταται.

Ἄσφαλῶς ὅμως ἡ κύρια εὐθύνη τοῦ σχεδιασμοῦ, τοῦ προγραμμα-

37. Μαρτίου Ε', Μηναῖον, σ. 34β. Πρβλ. ΠΑΣΧΟΥ 1995, σ. 88-93.

38. Πολύ εὐγλωττα λέγεται τοῦτο ἀπό τόν ἱ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟ στόν Λόγο του, *Εἰς τόν μακάριον Βαβύλαν 23*, PG 50, 570: «Τοιαύτη ἡ τῶν ἁγίων ἰσχὺς καί ζώντων καί τελευτώντων». Στοιχεῖα γι' αὐτοῦ τοῦ εἶδους τήν «Ποιμαντική τῶν ἁγίων» ἀναφέραμε σέ ὁμότιτλο ἄρθρο μας (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1988α, σ. 84-91· βλ. καί πιο κάτω σ. 133-136). Γιά τίς εἰκόνες ὡς «σκεύη διαποιμάνσεως», βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984α, σ. 28-31. Τήν «ποιμαντική» δραστηριότητα τῆς Παναγίας ἐκφράζει μ.ἄ. τό Θεοτοκίον τῆς α' ὥδῆς τοῦ Κανόνος τῶν Μαρτύρων στόν Ὅρθρο τῆς Ε' Ἰανουαρίου (Μηναῖον, σ. 83): «Τὴν ποιμνὴν ἦν ἐκτίσω, Θεογεννήτρια ταύτην περίσωζε, ἀπὸ πάσης ἀνάγκης, δυσωποῦσα τὸν Σωτῆρα καί Θεόν ἡμῶν». Γι' αὐτὴ τὴ χειραγωγία ἐκ μέρους τῆς Παναγίας κάνουμε λόγο στό ἄρθρο μας, Ὁδηγητικὲς εἰκόνες (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1992α, σ. 153-162). Πρβλ. ΠΑΣΧΟΥ 1995, σ. 85 κ.ά. Στοιχεῖα γιά τήν «Ποιμαντική τῶν μαρτύρων», βλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 1997, σ. 189-197, 228-260.

τισμοῦ καί τῆς ὑλοποιήσεως τῆς διαποιμάνσεως ἀνήκει στή στρατευομένη Ἐκκλησία, ἔτσι ὅπως ἔχει ὀργανωθεῖ στή διάρκεια τῆς δι-σχιλιετοῦς ἱστορίας της.

Ἡ συμμετοχή στό ποιμαντικό ἔργο δέν εἶναι ἐντούτοις ἀπροϋπόθε-τη. «Οὐχ ἑαυτῶ τις λαμβάνει τήν τιμήν» (Ἐβραίους ε' 4). Δίπλα στή διάθεση ἀπαιτεῖται ἡ κλήση, ἡ πρόσκληση καί ὅταν γίνεи ἀποδεκτῆ, δέν κινεῖται αὐθαίρετα ὁ οἰοσδήποτε συνεργάτης. Συνεργάζεται, συν-εργεῖ καί συν-βουλευεταи. Ἡ Ἐκκλησία μάλιστα φρόντισε γιά τήν οἰκοδόμηση δημοκρατικῶν διαδικασιῶν καί δικαιοδοσιῶν στήν ἀνάπτυξη τοῦ ἔργου της καί τῶν δομῶν της, οἱ ὁποῖες σέ τελευταία ἀνάλυση εἶναι «ποιμαίνουσες». Τό συνοδικό σύστημα ὡς ἀρχή κα-τευθύνει τή λειτουργία τῆς Ἐκκλησίας· ὁ ἱεραρχικά προϊστάμενος δέν αὐθαιρετεῖ ἀλλά λαμβάνει ὑπόψη τή γνώμη καί ἀκούει τόν λόγον τοῦ ὑφισταμένου, καθῶς ὁ ἴδιος δίδει λόγον καί ἀναφέρεται καί στήν προϊσταμένη του ἀρχή.

Ἔτσι διαμορφώνεται μία πολυεπίπεδη ὀργάνωση, πού διευκολύνει σέ τελευταία ἀνάλυση αὐτό τοῦτο τό ποιμαντικό ἔργο καί ἀποτρέπει αὐθαιρεσίες, χωρίς νά ἐμποδίζει ἀγαθές πρωτοβουλίες. Κατ' αὐτό τόν τρόπο κινεῖται ἡ Ἐκκλησία σέ διατομικές-διαπροσωπικές σχέ-σεις, ἐνοριακές, περιφερειακές, ἐπισκοπικές-μητροπολιτικές, τοπι-κῶν Ἐκκλησιῶν μέ τίς συνόδους τους, Πατριαρχείων, Πενταρχίας, Οἰκουμενικῶν Συνόδων. Σ' ὅλες αὐτές τίς διαβαθμίσεις, μέσα σ' αὐ-τούς τούς θεσμούς κινοῦνται ἀνετα, καθημερινά, ἐδῶ καί αἰῶνες, πλῆθος κόσμου, κληρικοί, μοναχοί (μοναστήρια, ἀδελφότητες), λαϊ-κοί, ἄνδρες καί γυναῖκες, νεώτεροι καί πρεσβύτεροι, μέ πληθώρα καί ποικιλία ἐξειδικευμένων διακονιῶν καί διακονημάτων πρός ἐπιτέλεση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου.

2.6. Τοπολογική προσέγγιση

Μιλώντας λίγο πιά πάνω γιά δικαιοδοσίες ἐκκλησιαστικές καί δεχόμενοι τήν ἀρχή μιᾶς χωροταξίας γιά τή διευθέτηση τῶν ἐκκλη-σιαστικῶν ὀρίων, ἡ ὁποία ἀποκλείει κάθε μορφή χωρο-ἀταξίας, εἰσάγουμε τήν ἔννοια τοῦ χώρου στήν ἀσκήση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου.

Ποῦ ποιμαίνουμε; ἡ ἀπάντηση εἶναι παντοῦ. Ὁ ποιμαντικός τόπος εὐρίσκεται όπουδῆποτε καί ὀρίζεται ἐπεκτεινόμενος ἐπ' ἄπειρον στίς νοητές προεκτάσεις τῶν κεραιῶν τοῦ Σταυροῦ. Ὁ γεωμετρικός γίνεται θεολογικός τόπος. Τό σημεῖο τοῦ Σταυροῦ καθορίζει τή σημειολογία καί τή γεωμετρία του³⁹. Ποιμαντικός τόπος γίνεται ὀλόκληρη ἡ Οἰκουμένη, μέ τήν εὐρύτερη ἔννοια καί ὄχι ἀπλῶς ἡ κατοικουμένη γῆ, τό σύνολο τῶν κατοικουμένων τόπων γιατί καί ἡ θάλασσα, καί ὁ ἀέρας καί τό διάστημα «κατοικοῦνται» καί τελικά περιέχοντα καί περιεχόμενα εἶναι καλεσμένα νά συναχθοῦν ὡς Ἐκκλησία εἰς τήν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ, ὅπως μᾶς ὑπενθυμίζει ἡ εὐχή τῆς Διδαχῆς⁴⁰, καθότι «τοῦ Κυρίου ἡ γῆ καί τό πλήρωμα αὐτῆς, ἡ οἰκουμένη καί πάντες οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ» (Ψαλμός κγ' 1).

Κάθε χῶρος ἐπιδέχεται ποιμαντική παρέμβαση, συνιστᾷ ἕνα ποιμαντικό ἐργαστάσιον ἀπό τόν Ἰ. Ναό, τό σπίτι, τό χωριό, τήν πόλη, τοὺς χώρους ἐργασίας καί διακοπῶν, τά σχολεῖα καί τά πανεπιστήμια, τίς ἀφετηρίες τῶν μεταφορικῶν μέσων (σταθμούς λεωφορείων, λιμάνια, σιδηροδρομικούς σταθμούς, ἀεροδρόμια, κοσμοδρόμια) ἀλλά καί τά ἴδια τά μεταφορικά μέσα (λεωφορεῖα, πλοῖα, σιδηροδρόμους, ἀεροπλάνα, διαστημόπλοια, διαστημικούς σταθμούς) ἕως τοὺς χώρους ψυχαγωγίας καί τίς λεωφόρους τῆς πληροφορίας καί τῆς ἐνημέρωσης (ραδιοκύματα, τηλεκύματα, διαδίκτυα κτλ.). Δέν εἶναι ἀνάγκη ν' ἀπαριθμήσουμε σέ ὅλη της τήν ποικιλία αὐτή τήν πολυμέρεια, τά πολλά καί διάφορα μέρη ὅπου μπορεῖ ν' ἀσκηθεῖ τό ποιμαντικό ἔργο.

Στήν Ποιμαντική δέν ὑπάρχει οὐ-τοπία (οὔτε καί ἐκ-τοπία), ὅλα εἶναι ἐν-τοπία. Καί ἐντός καί ἐκτός εἴμαστε ἐπὶ τά αὐτά. Πολυμερῆς, λοιπόν διάσταση. Ἡ ἐκκλησιολογική θεώρηση τοῦ τόπου θεμελιώνει βέβαια αὐτήν τήν ἀπανταχοῦ δυνατότητα παροχῆς ποιμαντικῆς διακονίας. Ἐδῶ ἀντηγεῖ τό τοῦ Ἰγνατίου: «ὅπου ὁ ἐπίσκοπος ἐκεῖ καί ἡ

39. Ἐδῶ ὑπαινισσόμαστε τό ὄραϊο ποίημα τοῦ ἀξέχαστου Λευτέρη Μάϊνα, «Ἡ γεωμετρία τοῦ Σταυροῦ» (παρά ΣΤΑΥΡΟΠΟΙΛΟΥ 1986, σ. 50).

40. «... ὡσπερ ἦν τοῦτο τό κλάσμα διασκορπισθέν ἐπάνω τῶν ὁρέων καί συναχθέν ἐγένετο ἐν, οὕτω συναχθήτω σου ἡ ἐκκλησία ἀπό τῶν περάτων τῆς γῆς εἰς τήν σὴν βασιλείαν ...» (Διδαχὴ τῶν Δώδεκα Ἀποστόλων, 9, 4, ΒΕΠΕΣ 2, σ. 218).

καθολική ἐκκλησία» καί τό ἔργο, πού ἐπιτελεῖται ἐπί τόπου, ὅπουδῆποτε, οἰκοδομεῖ τήν Ἐκκλησία. Ὁ ἐπίσκοπος εἰς τόπον καί εἰς τύπον Χριστοῦ συναγει τήν Ἐκκλησία, ἐνεργεῖ δηλαδή ποιμαντικά, ὀρίζει τίς συντεταγμένες καί καθορίζει τό στίγμα αὐτοῦ τοῦ τόπου⁴¹.

Μία πνευματική γεωγραφία χαράσσεται καί σχεδιάζεται. Ὁ τόπος ἀνοίγεται καί ἀποκτᾷ τίς πραγματικές του διαστάσεις, τό «πλάτος καί μῆκος καί βάθος καί ὕψος» τοῦ Χριστοῦ (Ἐφεσίους γ' 18). Ποιμαίνουμε σ' ἕναν κόσμον πολυδιάστατον πού ἀνοίγεται στίς διαστάσεις τοῦ Χριστοῦ, ὁ Ὅποιος καταφάσκει τήν Κτίση, στήν ὁποία καί ἀντανεκλάται ὡς Κύριος τῆς Οἰκουμένης.

Αὐτή ἡ κατάσταση πραγμάτων ἀποτυπώνεται σέ παράσταση, στήν ὁποία ἐμφανίζεται ὁ Ἀρχάγγελος Μιχαήλ νά κρατεῖ στό ἀριστερό του χέρι δίσκο, πού παριστᾷ τήν ὑδρόγειον καί συμβολίζει τόν κόσμον καί φέρει τό «μονόγραμμα»: Χ(ριστός) Δ(ίκαιος) Κ(ριτής), ὅπως σέ φορητή εἰκόνα τοῦ 14ου αἰώνα, πού βρίσκεται στό Βυζαντινόν Μουσεῖο Ἀθηνῶν. Σέ ἄλλες εἰκόνες τοῦ Ἀρχοντος Μιχαήλ, στόν «δίσκο» εἰκονίζεται ὁ ἴδιος ὁ Ἰησοῦς Χριστός· ἐκεῖ προβάλλεται καί ἀντανεκλάται ὡς Κύριος τῆς Οἰκουμένης, ὅπως σέ φορητή εἰκόνα, πού βρίσκεται στό Βυζαντινόν Μουσεῖο τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Πάφου στήν Κύπρον (γύρω στό 1500 μ.Χ.)⁴². Ὁ κόσμος δέν εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς τύχης καί τῆς ἀναγκαιότητος, ἀλλά πεδίο καί τόπος σωτηρίας, ἐξ οὗ καί τό ἐνδιαφέρον τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς Ποιμαντικῆς τῆς γιά τή σωτηρία ὄχι μόνο τοῦ ἀνθρώπου ἀλλά καί τοῦ κόσμου, μέ τή συγκρότηση μιᾶς θεολογικῆς οἰκολογίας καί τήν κατάδειξη τῶν θετικῶν συνεπειῶν τῆς.

Ἡ χριστολογική προσέγγιση τῆς φύσεως καί τοῦ κόσμου ἐκ μέρους τῆς Ἐκκλησίας ὠθεῖ στήν ἀντίληψη τῆς οἰκολογικῆς κρίσεως ὡς θεολογικοῦ προβλήματος καί τῆς ἀντιμετωπίσεώς τῆς βάσει τῶν ἀρχῶν μιᾶς θεολογικῆς οἰκολογίας, ἡ ὁποία καί ἐμπνέει μέτρα προληπτικά καί θεραπευτικά τῆς κρίσεως ἀλλά ἐντάσσει καί τόν κόσμον προοπτικά στό σχέδιον τοῦ Θεοῦ γιά τή σω-

41. Εἶναι ἐνδεικτικό τό ὅλο χωρίον τοῦ ἀγίου Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου ἐκ τῆς ἐπιστολῆς του πρός Σμυρναίους, VIII, 1-2, ΒΕΠΕΣ 2, σ. 281: «Μηδεὶς χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου τι πρᾶσσέτω τῶν ἀνηκόντων εἰς τήν ἐκκλησίαν. Ἐκεῖνη βεβαία εὐχαριστία ἡγείσθω, ἡ ὑπὸ ἐπίσκοπον οὕσα ἢ ᾧ ἂν αὐτὸς ἐπιτρέψῃ. Ὅπου ἂν φανῇ ὁ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ τὸ πλῆθος ἔστω, ὡσπερ ὅπου ἂν ᾗ Χριστός Ἰησοῦς, ἐκεῖ ἡ καθολικὴ ἐκκλησία. Οὐκ ἐξόν ἐστιν χωρὶς τοῦ ἐπισκόπου οὔτε βαπτίζειν οὔτε ἀγάπην ποιεῖν ἀλλ' ὃ ἂν ἐκεῖνος δοκιμάσῃ, τοῦτο καὶ τῷ Θεῷ εὐάρεστον, ἵνα ἀσφαλὲς ᾗ καὶ βέβαιον πᾶν, ὃ πρᾶσσεται».

42. Γι' αὐτὴν τήν «ἀντανάκλαση», βλ. καὶ MORREN 1988, σ. 19-20, 21.

τηρία του ανθρώπου και του κόσμου. Ἀσφαλῶς, ἡ κρίση δέν εἶναι τό πρωτεῦον. Ἀναγκάζεται ἡ Ἐκκλησία νά ἀσχοληθεῖ λόγῳ τῶν δυσμενῶν ἐπιπτώσεων τῆς κρίσεως πάνω στόν ἄνθρωπο καί στή φύση. Καί τότε δρᾷ συμβουλευτικά καί περιλαμβάνει στήν ποιμαντική της μέριμνα τό οἰκολογικό περιβάλλον τοῦ ἀνθρώπου καί παρωθεῖ πρός συγκεκριμένες ἐνέργειες προτάσσοντας μ. ἄ. παραδείγματα πρός μίμηση ὅπως λ.χ. τῶν Γερόντων (βλ. τό προλογικό μας σημείωμα σέ ἀνάτυπο τοῦ Θ. Ψαριώτη (1988, σ. 4-8), πού ὡς ἄρθρο μας στόν «Ἐφημέριο» ἔφερε τόν τίτλο Συμβουλευτική Ποιμαντική - Θεολογική Οἰκολογία, 1986, σ. 344-345· πρβλ. ΜΠΑΛΑΤΣΟΥΚΑ 1996 καί ΨΑΡΙΩΤΗ 1996α, 1997). Προϋπόθεση γιά τέτοιου τύπου στάση εἶναι ἡ αἴσθηση τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ στόν χῶρο ὡς Θεολογία τοῦ χώρου (ΚΩΤΣΑΚΗ 1996). Αὐτό κάνει νά διερωτώμεθα ἂν εἴμαστε χρήστες ἢ καταχραστες; (ΨΑΡΙΩΤΗ 1996β) καί ὀδηγούμεθα πρός μία ἠθική τῆς οἰκολογικῆς συνειδήσεως (ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ 1995). Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἰδίως τελευταῖα, μέ τίς πρωτοβουλίες τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου θεωρεῖται καταλύτης στήν προστασία τῆς φύσεως (ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ 1992). Αὐτό τήν ὠθεῖ σέ μία θεολογική ἐμβάθυνση τῶν σχετικῶν θέσεων της (ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ε. 1983), ἔτσι ὥστε νά θεωρεῖ τή φύση ὡς κτίση (ΝΗΣΙΩΤΗ 1974/1985) καί τήν κτίση ὡς εὐχαριστία (ΖΗΖΙΟΥΛΑ 1992) καί τήν ἐμπειρική θεολογία ὡς τήν μόνη ἀπάντηση σέ ζητήματα πού ἄπτονται τῆς οἰκολογίας καί τῆς πολιτικῆς (ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ 1994). Μόνο μία βιβλική καί πατερική θεολογική οἰκολογία εἶναι ἰκανή νά ἀντιμετωπίσει τά προβλήματα τοῦ φυσικοῦ περιβάλλοντος (ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ 1973, 1992 καί 1994). Πρβλ. καί ἄρθρα μας τοῦ 1992 συγκεντρωμένα στήν Ποιμαντική πολλαπλῶν διαδρομῶν (Ἐγώ καί ὁ κόσμος, ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995α, σ. 205-227). Ὅπως δὲποτε, πρόθεσή μας δέν εἶναι νά ἐξαντλήσουμε τήν ὑπάρχουσα βιβλιο-αρθρογραφία ἐπί τοῦ θέματος. Ἐπισημάναμε ὀρισμένα κείμενα τά ὁποῖα θεωροῦμε στοιχειώδη γιά ἀνάληψη ὁποιασδήποτε ποιμαντικῆς πρωτοβουλίας. Ἡ ἐνασχόληση μέ τό θέμα καί τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν εἶναι σοβαρή. Τό Π.Σ.Ε. ἀσχολεῖται στό πλαίσιο εἰδικοῦ προγράμματος πού φέρει τόν τίτλο «Δικαιοσύνη, εἰρήνη καί ἀκεραιότητα τῆς Δημιουργίας» μέ πολλές συσκέψεις καί δημοσιεύματα (βλ. LIMOURIS 1990, HALLMAN 1994 καί τό περ. «the ecumenical review», τ. 49, τεῦχος 2 Ἀπριλίου 1997 ἀφιερωμένο στό θέμα: The churches and climate change, μέ ὀρθόδοξη συμβολή τοῦ Ἁγγέλου ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟΥ στίς σ. 194-202· πρβλ. RASMUSSEN 1997).

Ὁ τόπος δέν ἀφορᾷ μόνο στό ἐξωτερικό τοπίο τοῦ κόσμου. Εἶναι καί τόπος ἐσωτερικός, πολλές φορές χαώδης καί διαταραγμένος, πού

διαζωγραφίζεται με εικόνες έξωτερικού χάους ή τοπωνυμείται από τὰ πάθη μας. Τόπος πολύπτυχος, με έσωτερικότητα και έξωτερικότητα, όριζοντιότητα και καθετότητα, πού τίς προϋποθέτει για να έπιλυθούν τὰ ανακύπτοντα προβλήματα⁴³.

2.7. Χρονολογική προσέγγιση

Πότε ποιμαίνουμε; Πάντοτε, νυν και άεί, όποτεδήποτε, «έν παντί καιρω και πάση ώρα». Ο χρόνος μεταμορφώνεται σε καιρό ευπρόσδεκτο (ευνοίας), σε ήμέρα σωτηρίας (Β' Κορινθίους στ' 2). Θά χαρακτηρίζα ως «παντοκαιρινή», αν μάς επιτρέπεται αυτός ο νεολογισμός, τή χρονική διάσταση αυτής της προσεγγίσεως. Δέν υπάρχει χρόνος αποίμαντος και αυτό σημαίνει, αν συνδυάσουμε τήν παρούσα με τήν προηγούμενη προσέγγιση και τήν χαρακτηρίσουμε ως χωροχρονική, ότι δέν πρέπει να παραχωρούμε «χώραν ή ώρα» στον πονηρό για να μάς βλάψει: αλλά τον όλο χωρο-χρόνο, τον δικό μας και του σύμπαντος, τον θέτουμε στη διάθεση του Θεού, γνωρίζοντας ότι ο Κύριος είναι μαζί μας «πάσας τας ήμέρας έως της συντελείας του αιώνος» (Ματθαίου κη' 20) και έχοντας τήν πεποίθηση ότι «ό γάρ καιρός έγγύς» (Αποκάλυψη α' 3)⁴⁴. Η Ποιμαντική φροντίζει «τό χθές να συναντάει τό μέλλον σήμερα»⁴⁵. Πρόκειται για μιá διαχρο-

43. Για τον έσωτερικό χώρο και τή διαζωγράφισή του με εικόνες έξωτερικού χάους, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1991α, σ. 65-69. Για τὰ «τοπωνυμικά» των παθών, βλ. τό άρθρο μας, 'Η χώρα της Άλυπίας, στον «Έφημέριο», της 1ης και 15ης Φεβρουαρίου 1996, σ. 40-41, 56-57.

44. Η πεποίθηση αυτή μάς βοηθάει να ένστερνιστούμε αυτό, πού ο πρεσβύτερος Λαυρέντιος προέτρεψε να κάνει ο άγιος Ίωάννης της Κλίμακος στη γνωστή στιχομυθία τους μετά τή δοκιμασία του πρώτου από τον ήγούμενο της Μονής κατά τή διάρκεια της τραπέζης: «πλήν κάκεινο γίνωσκε, πάτερ, ως επάν τις εις άπλότητα και εκούσιον άκακίαν εκδω έαυτόν, ουκέτι τω πονηρω δίδωσι χώραν ή ώρα καθ' έαυτού» (Αββα ΙΩΑΝΝΟΥ, Κλίμαξ Λόγος Δ', *Περί ύπακοής*, παρ. κγ', έκδοση του Άρχιμ. ΙΓΝΑΤΙΟΥ 1978, σ. 79α).

45. Η φράση αυτή νομίζω ότι αποδίδει κατά κάποιο τρόπο τίς χρονικές «προτεραιότητες» της Ποιμαντικής. Τήν έντοπίσαμε σ' ένα άρθρο πού μιλούσε για τήν πόλη της Σαγκάης και τίς αλλαγές πού ύφίσταται σήμερα. 'Η πόλη αυτή είναι «έκει όπου τό χθές συναντάει τό αύριο σήμερα»: Where Yesterday Meets Tommorrow Today (περ.

νική αντιμετώπιση, πού συν-χρονίζεται όχι μόνο στα πλαίσια του λειτουργικού χρόνου αλλά επί καθημερινής βάσεως. Και όχι μόνο στις ποιμαντικές δομές, πού στοιχειοθετεί η νυχθημερη τάξη τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ λεγομένου νυχθημέρου, αλλά και στὸν ἐβδομαδιαῖο κύκλο μέ τις διαφοροποιήσεις τῶν ἐπί μέρους ἡμερῶν, στὸν μηνιαῖο κύκλο και στὸν ἐτήσιο. Μὲ τὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔτος νά διαγράφει ἀκίνητες και κινητές ἐορτές και τις περιόδους τῶν διαφόρων νηστειῶν νά υποβάλλουν μιά ἄλλη βίωση τοῦ χρόνου και μετάλλαξη τοῦ βιόχρονου τοῦ καθενός μας μέσα στήν πρακτική του ὡς καιροῦ, ἐκεῖ ὅπου συναντῶνται τὰ ἔσχατα μέ τὰ πρῶτα και ἀναλογιζόμαστε τὰ μέλλοντα, ζοῦμε ἀπὸ τώρα τήν ὄγδοη ἡμέρα⁴⁶.

«Swissair Gazette» τεῦχος 10 τοῦ 1996, σ. 17-22). Ἄς μὴ λησμονοῦμε ἐξάλλου ὅτι «και τὸ σῆμερα εἶναι ἐκεῖνο τὸ αὔριο τοῦ χτές...», καθώς υποστηρίζει ὁ ἰσπανός ποιητής Antonio Machado στό ποίημά του *Μιά νέα Ἰσπανία* (βλ. ΛΟΠΕΝΤΖΑΤΟΥ 1979, σ. 29).

46. Γιά τόν χρόνο ὑπὸ τὸ φῶς τῆς ὀρθοδόξου παραδόσεως, βλ. Olivier CLÉMENT 1959 και ΜΑΤΣΟΥΚΑ 1990, σ. 154-159. Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει και ἓνα σχετικὸ βιβλίο τοῦ σεβ. Μητροπολίτου Φλωρίνης Ἀγίουστίνου ΚΑΝΤΙΩΤΟΥ 1985. Γιά τήν ποιμαντική διάσταση τῶν ἐορτῶν, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984α, σ. 9-49, 1986, σ. 79-106, 1989α, σ. 69-73. Σχετικά μέ τις ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου, βλ. τὰ ὁμότιπλα πρακτικά τοῦ Ἱερατικοῦ Συνεδρίου τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Δράμας ἔτους 1994. Ἡ ὄγδοη ἡμέρα εἶναι ἡ «ἀνέσπερος, ἀδιάδοχος και ἀτελεύτητος ἡμέρα» τοῦ Κυρίου, κατά τόν Μ. Βασίλειο, πού ἀρχίζει μέ τήν Παρουσία Του, τήν ὁποία ἡμῶς προγενοῦμαστε ἡρῆ ἀπὸ τώρα (Μ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, *Εἰς τήν Ἐξαήμερον* PG 29, 52A και παρά ΜΑΤΣΟΥΚΑ 1990, σ. 29, 150 Σ 18· πρβλ. AUVREY - LÉON-DUFOUR 1980, στ. 452). Περισσότερα, βλ. σέ τέσσερα μελετήματα τοῦ καθηγητῆ Δ. ΤΣΑΜΗ (1972), τὰ ὁποῖα «δύνανται νά θεωρηθοῦν ὡς προλεγόμενα εἰς τήν περί ὄγδοῆς ἡμέρας θεολογίαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων» (ὁ.π. σ. 277). Βλ. και Γ. ΦΙΛΙΑ (2001), ἐπίσης και ΕΥΘΥΜΙΟΥ (Στύλιου Κ., 2015). Τή φαιδρότητα και τήν εὐφροσύνη αὐτῆς τῆς ἡμέρας εἶναι δυνατόν νά διακρίνει κάποιος στήν ἀποτύπωση πού κάνει στό τέλος τῆς ὁμότιπλης ταινίας του ὁ Jaco Van Dormael (*L'huitième jour*). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν και οἱ ἀπεικονίσεις τοῦ χρόνου στή βυζαντινὴ ἀγιογραφία και ἰδιαίτερα τοῦ «τροχοῦ τοῦ βίου». Παράδειγμα τοῦ τελευταίου συναντᾶμε στή νότια πλευρά τοῦ νάρθηκα τοῦ ἐν Μηλαίς τοῦ Πηλίου Ὁρους Ναοῦ τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν και τῶν Ἁγίων Πάντων. Περιγραφή και φωτογραφική ἀποτύπωση του, βλ. στῆς Ἄσπασίας ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ 1995, σ. 101 και ὀπισθόφυλλο. Ἡ βιβλικὴ ἔννοια τοῦ χρόνου ὡς καιροῦ, συναντᾶει τήν ἀρχαιοελληνικὴ ἀντίληψη τοῦ καιροῦ ὡς εὐκαιρίας, ὡς τῆς εὐνοϊκῆς και «σωστῆς» στιγμῆς, πού δέν πρέπει νά τήν ἀφήσουμε νά προσπεράσει.

2.8. Μεθοδολογική προσέγγιση

Πῶς ποιμαίνουμε; Μέ ποιούς τρόπους, μέ ποιὰ μέσα, μέ ποιές μεθόδους καί τεχνικές ἐπιτελεῖται τό ποιμαντικό ἔργο; Ἐκεῖνο πού χαρακτηρίζει αὐτή τήν προσέγγιση, εἶναι τό πολύτροπον τοῦ πράγματος, πού μᾶς ἐνθυμίζει τό «πολυμερῶς καί πολυτρόπως» τῆς φανερώσεως τοῦ Θεοῦ πού ἀναφέρεται στήν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή (α' 1). Μᾶς προβάλλει ἐπίσης τό «πάντως» (μέ κάθε τρόπο, ὅπως-δήποτε) τοῦ ἀποστόλου Παύλου στό ἐδάφιο τῆς Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς του: «τοῖς πᾶσι γέγονα τὰ πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω» (θ' 22). Ἡ Ἐκκλησία, στήν ἄσκηση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, δέν παραλείπει, δέν παραθεωρεῖ τίποτε ἀπό ὅλα ὅσα εἶναι δυνατόν νά χρησιμεύσουν στή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου, χωρίς ἐντούτοις νά ἀποδέχεται ὅτι «ὁ σκοπός ἀγιάζει τὰ μέσα».

Μοιάζει σάν ἐκεῖνον τόν οἰκοδεσπότη «ὅστις ἐκβάλλει ἐκ τοῦ θησαυροῦ αὐτοῦ καινὰ καί παλαιά». Συνδυάζει τό καινούριο μέ τό παλιό, χρησιμοποιώντας τό παλαιό ὑπό τό φῶς τοῦ νεωτέρου (Ματθαίου ιγ' 52). Ἐνεργεῖ βάσει συγκεκριμένων ἀρχῶν: «Προσλαμβάνει» στήν ὑπηρεσία της τόν κόσμο καί τὰ τοῦ κόσμου, τόν ἐνσωματώνει κάνοντάς τον οἰκεῖο, τόν προσοικειώνεται, ἐνῶ τόν διακονεῖ καί τόν θεραπεύει μέ τήν ἐξειδίκευση ἐλλείψεων καί σφαλμάτων. Σάν τόν Δημιουργό πού ἐμφύσησε στό χῶμα ζωή, ἔτσι καί ἡ Ἐκκλησία ἀναμορφώνει τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο, ἐπαναφέροντάς τους στό ἀρχαῖο κάλλος, καί τούς μεταμορφώνει φιλοκαλικά συνεργοῦσα ἐν ἐλευθερίᾳ μέ ὅλες τίς δυνάμεις τους (τέχνη, ἐπιστήμη, πολιτική κ.ἄ.), ἐφ' ὅσον καί αὐτές τό ἐπιθυμοῦν ἢ τουλάχιστον δέν ἀντιτίθενται σ' αὐτή τή συν-έργεια. Συνεργάζεται ἀκόμη μέ τίς δυνάμεις καί τὰ στοιχεῖα τῆς φύσεως, τὰ ὁποῖα καί μετα-στοιχειώνει (νερό, ψωμί, κρασί, λάδι, ἄνθη, ἀρώματα κτλ.). Ἐπιδιώκει τήν ἀντίδοση τῶν ἰδιωμάτων μεταξύ ἐκείνων πού προσλαμβάνουν καί ἐκείνων πού προσ-

---

Προσωποποίηση τοῦ Καιροῦ ὡς θεότητος φιλοτέχνησε μέ ἀγαλμά του ὁ γλύπτης Λύσιππος ὁ ποιητής Ποσειδίππος ἔγραψε γι' αὐτό τό ἀγαλμα ἕνα ἐπίγραμμα - διάλογο μεταξύ τοῦ θεατῆ ἐπισκέπτη καί τῆς παράστασης τοῦ καιροῦ (βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΠΟΥΛΟΥ 1995, σ. 136-139).

λαμβάνονται και συνεργούν. Στόχος της είναι η εμπειρική γνώση και δοκιμή και σκοπεύει στη σύζευξη θεωρίας και πράξεως, υλικού και πνευματικού, ψυχικού και σωματικού.

Ἡ ἐμπειρία αὐτὴ προάγεται στό μέτρο πού ὁ ἄνθρωπος γνωρίζει αὐθεντικά τόν ἑαυτό του (αὐτογνωσία ὑπό ἔγκυρη καί ἔμπειρη καθοδήγηση). Τότε μόνο εἶναι δυνατόν ὁ ἄνθρωπος καί τόν ἑαυτό του νά γνωρίσει, καί τόν ἄλλο (ἑτερογνωσία), καί τόν κόσμο (κοσμογνωσία) καί τόν Θεό (θεογνωσία) καί ν' ἀξιωθεῖ νά διδάξει καί ἄλλους. Ἀλλιώτικα εἶναι «ἐπικίνδυνον τόν μὴ διὰ πρακτικοῦ βίου ἀναχθέντα διδάσκειν»⁴⁷.

Συνοπτικά, ἀμέσως πῶς πάνω, ὑπομνήσαμε τίς ἀρχές ἐκεῖνες πού μποροῦν νά μᾶς ὀδηγήσουν ἀναλόγως καί στήν ἀνάπτυξη ἐπί μέρους μεθόδων, τεχνικῶν, μέσων καί τρόπων γιά τήν ἄσκηση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου. Τέτοιες ἀρχές εἶναι τῆς πρόσληψης, τῆς συνεργίας, τῆς φιλοκαλίας καί τῆς ἐμπειρίας⁴⁸.

47. Ἀμμάς ΣΥΓΚΛΗΤΙΚΗΣ, Λόγος ιβ', Γεροντικόν, σ. 121. Περί αὐτογνωσίας καί τῆς σημασίας της γιά τήν πνευματική ζωή καί τήν προετοιμασία γιά τήν ἄσκηση τοῦ ποιμαντικοῦ λειτουργήματος, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983, σ. 41-49 καί 1988α, σ. 75-80.

48. Γιά τίς ἀρχές τῆς πρόσληψης καί τῆς συνεργίας ἀναφερθήκαμε ἐκτενῶς στή διδακτορική μας διατριβή (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, 29-37). Γιά τήν ἀρχή τῆς φιλοκαλίας ἐκθέσαμε προγραμματικές σκέψεις στό ἄρθρο μας Φιλοκαλική ἐνημέρωση, στό περ. «Ἐφημέριος» 1995, σ. 328-329. Γιά τήν ἀρχή τῆς ἐμπειρίας, βλ. ἰδιαιτέρα ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984β, σ. 25-27, καί 1971, σ. 31-33 μέ Σ 42. Στήν ὀρθόδοξη παράδοση δίδεται ἰδιαίτερη ἔμφαση στό ζήτημα τῆς ἐμπειρίας, ἡ ὁποία προηγεῖται τῆς θεολογικῆς γλωσσικῆς διατυπώσεως (ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ 1997, κυρίως τίς σ. 35-38). Ὁ καθηγητής Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ τονίζει ὀρθῶς ὅτι «ἡ γνωσιολογία τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας εἶναι ρεαλιστική, ἀφοῦ προηγῶνται ἡ ζωή καί τά πράγματα, καί ἔπεται ἡ κάθε ἐπιστήμη, ἡ θεολογία καί ὁποιαδήποτε ἐρμηνευτική ἐνασχόληση» (1995, σ. 15). Ὁ καθηγητής Γ. Μαντζαρίδης φθάνει νά ὑποστηρίξει ὅτι «ἡ ἐκκοσμίκευση, πού χαρακτηρίζει ἰδιαιτέρα τή σύγχρονη κοινωνία τῆς Δύσεως, συμπίπτει μέ τήν ἐγκατάλειψη τοῦ ἐμπειρικοῦ χαρακτῆρα τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τῆς Θεολογίας του» (ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ 1994, σ. 13-14). Δέν λείπουν ὅμως καί φωνές στή Δύση, οἱ ὁποῖες ἔστω καί μέ διαφορετικό ἐν μέρει νόημα, χαρακτηρίζουν τήν θεολογία ὡς ἐμπειρική ἐπιστήμη καί τήν Πρακτική θεολογία ὡς ἐμπειρική θεολογία, θεωροῦν μάλιστα ἐπιθυμητή τήν ἐμπειρική-λειτουργική συγκρότηση τῆς θεωρίας μέ τή βοήθεια τῆς θεολογίας, πρᾶγμα πού θά προσδώσει σ' αὐτήν (τή θεολογία) ἐνότητα, κριτική δύναμη καί ὑπαρ-

Ὅπωςδήποτε ἡ ἐνεργοποίηση τῶν ἀρχῶν αὐτῶν καί ἡ τροχιοδρόμησή τους σέ μεθόδους προϋποθέτει τήν τήρηση στάσεων, οἱ ὁποῖες καί θά ἐγγυῶνται τήν ἀμοιβαιότητα τῶν ἀνταλλαγῶν τῶν συναλλασσομένων πλευρῶν εἴτε πρόκειται περί προσώπων εἴτε περί περιοχῶν γνώσεως καί ζωῆς. Ὡς μία τέτοια γενική στάση ἀναγνωρίζεται ἡ *στάση φιλοξενίας* ἔτσι ὅπως νοηματοδοτεῖται καί κατά μέγα μέρος «ἐπικαλύπτεται» ἀπό τίς δύο «συνιστώσες» της, ὡς *στάση ἀγάπης* καί ὡς *στάση ὑποδοχῆς*: *στάση ἀγάπης*, ὅπως ἐξεκονίζεται ἀπό τόν ὕμνο τῆς ἀγάπης τοῦ ἀποστόλου Παύλου καί *στάση ὑποδοχῆς*, ὅπως προτείνεται ἀπό τήν οὐμανιστική ψυχολογία καί ἰδιαίτερα ἀπό τόν Carl Rogers⁴⁹.

Ἡ τήρηση μιᾶς τέτοιας στάσεως ὁδηγεῖ σέ μία κοινή πορεία, συνχώρηση, συν-οδεία, λήψη ἀποφάσεων ἀπό κοινοῦ, συν-βουλευτικά καί ὄχι αὐθαίρετα, ὅπου πρῶτοι καί ἔσχατοι ἐναλλάσσονται καί ἡ θέση τους τελικά ἐξαρθᾶται ἀπό τήν πρόθεσή τους νά διακονοῦν ἢ νά ἄρχουν καί ἀπό μία ἐσχατοπρωτική ἀντίληψη τῆς ζωῆς, σύμφωνα μέ τήν ὁποία κάποιος ἔσχατος δέν κωλύεται νά εἶναι καί πρῶτος, χωρίς καί νά ἐνδιαφέρεται ἂν θά εἶναι καί πρῶτος (πρβλ. Μάρκου θ' 35)⁵⁰.

ξιακή σημασία (HERMS 1978 καί SPIEGEL 1974). Ἡ *Πρακτική Θεολογία*, ἡ ὁποία μᾶς ἀφορᾶ περισσότερο ἐδῶ, τοποθετεῖται μεταξύ ἐπιστήμης καί πράξης (JÜNGEL - RAHNER - SEITZ 1968). Ἐμφαση πάντως δίδεται σέ μία ἐπιστημονική θεολογία (LOHFF - HAHN 1974).

49. Γιά τίς στάσεις ἀγάπης καί ὑποδοχῆς ἐκθέσαμε τίς πρῶτες ἀπόψεις μας στήν *Ποιμαντική τῶν Μελλονύμφων* (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 101-108). Γιά τόν χαρακτηρισμό καί τήν σύνθεση τῶν δύο σέ *στάση φιλοξενίας*, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1985β, σ. 55-52.

50. Ἡ υἱοθέτηση μιᾶς τέτοιας στάσεως θά σήμαινε τήν ἐπιλογή τῆς ταπεινώσεως ὡς μεθόδου βιώσεως τῆς ὑπάρξεως καί προσλήψεως τοῦ κόσμου. Ἡ ἴδια στάση μᾶς υποβάλλεται καί ὅταν πρόκειται νά ἀνοιχτοῦμε σέ μία ὀρθή σχέση μέ τήν Παράδοση, πού μᾶς παραδίδεται ἀλλά καί τῆς παραδινόμαστε. Τότε κάθε ἀπαίτηση γιά νά χαρακτηρίσουμε αὐτό πού κάνουμε ὡς πρωτοποριακό δέν ὑφίσταται. Παραθέτουμε εὐθύς ἀμέσως κάποιες σκέψεις τοῦ Ζήσιμου Λορεντζάτου πού κάνει σχετικά μέ τήν παράδοση στά Γράμματα καί πού μποροῦν νά μεταφερθοῦν καί σέ ἄλλες ἐκδηλώσεις κάθε ἀνθρώπινου πολιτισμοῦ, ἀλλά κατὰ τή γνώμη μας ἰδιαίτερα σ' αὐτό πού ὀνομάζουμε ἐκκλησιαστική παράδοση, Παράδοση. «Αὐτό πού λέμε πρωτοποριακό δέν ὑπάρχει,

Όταν, βεβαίως, μιλάμε για μεθόδους που θα χρησιμοποιήσουμε στο ποιμαντικό έργο, δεν έννοούμε κάτι μονοδιάστατο, γενικό και αδιαφοροποίητο. Γιατί διαφορετικές θα είναι εν μέρει οι μέθοδοι, με τις οποίες θα συγκροτήσουμε τή γνώση και τή θεωρία του ποιμαντικού έργου, άλλες εκείνες με τις οποίες θα έρευνήσουμε αυτό τό έργο, διαφορετικές αυτές με τις οποίες θα διδάξουμε και θα καταρτίσουμε τούς ύπευθύνους του ποιμαντικού έργου και άλλες εκείνες που θα εφαρμόσουμε στή διαποίμανση μεμονωμένων προσώπων ή ομάδων με βάση τήν έξατομίκευση ή έξειδίκευση τῶν γενικῶν ἀρχῶν και σύμφωνα με τις θεμελιώδεις λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας.

είναι ένα τίποτα. Οί πρώτοι γίνονται έσχατοι και οί έσχατοι πρώτοι. Όλα είναι παράδοση, δηλαδή ζωή στήν άνώτερη φύση της: ζωή και παράδοση ταυτόσημες. Όλα τέλος είναι: ή παράδοση ή τίποτα» (ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ 1979, σ. 30-31). Ἡ ὅλη του αφιέρωση ή άποστροφή στή σημερινή νιότη για τό ζήτημα αυτό βρίσκεται στίς σ. 28-30 (δ.π.). Πρβλ. και όσα περί πρωτοτυπίας σε σχέση με τήν Παράδοση γράφει ὁ καθηγητής Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ (1990, σ. 19-20).

ΤΟ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟ ΕΡΓΟ ΚΑΙ ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ

ἢ κουαρτέτο ἐγγόρδων (ὁ διευθυντὴς ὀρχήστρας: συντονιστὴς – πορθμεύς)

«Μία ποικιλία ἐνορχηστρωμένη ἀρμονικά»

3. ΟΙ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΕΣ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΙΝΕΙΝ

(μαρτυρία, λατρεία, κοινωνία, διακονία)

3.1. Ἐκκλησιολογική ἀναφορά

Στό σημείο αὐτό καί μετά τήν ἀνάλυση τῶν ὀκτώ κατηγοριῶν τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου πού προηγήθηκε, κρίνεται ἐνδιαφέρον νά ἐξετάσουμε τή διαπλοκή τους μέ τίς λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας πού ἤδη ὑπαινωχθήκαμε πιό πάνω. Ἐπί πλέον εἶναι ἀπαραίτητο καί χρήσιμο νά τίς ἐξετάσουμε ἐγγύτερα, διότι οἱ λειτουργίες αὐτές σκοπεύουν στή συγκρότηση τῆς Μίας ὑπό τόν ἕνα Ποιμένα Ποίμνης, ἡ ὁποία, ὅπως εἶδαμε, νοηματοδοτεῖ καί τό ὅλο ποιμαντικό ἔργο. Παράλληλα δίδεται ἡ εὐκαιρία νά ἐκθέσουμε ἀκροθιγῶς καί μορφές, ὑπό τίς ὁποῖες ἐπιτελεῖται –πρόκειται στήν οὐσία γιά ἕνα πολύ-μορφο ἔργο– καθώς καί προβλήματα καί ἐμπόδια πού συναντᾶ ἡ πραγματοποίηση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου.

Ἐφόσον ἡ Ἐκκλησία σύμφωνα μέ τό Σύμβολο τῆς Πίστεως, εἶναι μία, ἅγια, καθολική καί ἀποστολική, αὐτό τό εἶναι, τό ὄν τῆς Ἐκκλησίας γίνεται ταυτόχρονα καί δέον, πρὸς τό ὁποῖο ὀφείλει νά τείνει ἡ ἐντός τῆς ἱστορίας ἀναπτυσσόμενη καί οἰκοδομούμενη Ἐκκλησία. Τά ὄντολογικά γνωρίσματα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ἐνότητα, ἡ ἀγιότητα, ἡ καθολικότητα καί ἡ ἀποστολικότητα, γίνονται ταυτόχρονα στόχοι πρὸς ἐπίτευξη, ἡ ὄντολογία γίνεται δεοντολογία, ἡ εἰκόνα ὑποχρεώνει σέ ὁμοίωση. Γι' αὐτό ἡ Ἐκκλησία εἶναι οἰκοδομή πού συνεχῶς ἀνεγείρεται καί σφυρηλατεῖ τήν ἐνότητά της, τήν ἀγιότητα, τήν καθο-

λικότητα και τήν αποστολικότητά της. Ἡ ὄντολογία της θά ἔλεγε κανείς ὅτι εἶναι μία ἐνεργητική ὄντολογία, πού πραγματώνεται μέ τή θεανθρώπινη συνεργία, τίς ἐνέργειες Θεοῦ καί ἀνθρώπων καί πραγματοποιεῖ τό σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιά τή μία Ποίμνη ὑπό τόν ἕνα Ποιμένα. Γι' αὐτό καί σκοπός τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου εἶναι ἡ συγκρότηση καί ἡ οἰκοδόμηση τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας.

Τοῦτο βέβαια ἐπιτελεῖται μέ τήν ἀνάπτυξη τῶν βασικῶν λειτουργιῶν τῆς Ἐκκλησίας καί πῶς συγκεκριμένα τῆς μαρτυρίας, τῆς λατρείας, τῆς κοινωνίας καί τῆς διακονίας⁵¹.

Αὐτές οἱ λειτουργίες ὅσο καί νά διαφοροποιοῦνται στίς μορφές πού θά πάρουν ἐνεργοποιούμενες, δέν αὐτονομοῦνται, δέν λειτουργεῖ, δηλαδή, ἡ μία ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἄλλη ἀλλά συντονίζονται, ἔτσι ὥστε ὅλες νά σκοπεύουν στόν ἕνα καί μοναδικό σκοπό πού ἀναφέρθηκε.

Ἔτσι, εἴτε δίδουμε μαρτυρία στήν ἱεραποστολή, στό κήρυγμα, στήν κατήχηση, στή διδασκαλία· εἴτε συναγόμαστε γιά νά λατρεύσουμε τό Θεό φιλοκάλως καί νά ἀγιασθοῦμε στά ἱερά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας μας, στίς ἱερές ἀκολουθίες καί ἱεροπραξίες καί στό κατ' ἐξοχήν Μυστήριο τῆς Θείας Εὐχαριστίας στά πλαίσια τῆς θείας Λειτουργίας· εἴτε κοινωνοῦμε καί ἐπικοινωνοῦμε μεμονωμένα ἢ σέ μικρές καί μεγαλύτερες ομάδες· εἴτε διακονοῦμε ὑπηρετώντας τόν ἄνθρωπο στίς ἀνάγκες του (φτώχεια, ἀρρώστια, ξενιτεία, ἀθλιότητα

---

51. Αὐτές οἱ λειτουργίες θεμελιώνονται κατ' οὐσίαν στό τρισσό ἀξίωμα τοῦ Κυρίου. Βλ. πῶς κάτω, στήν ἀρχή τοῦ ἐπομένου κεφαλαίου, γιά τά πρότυπα ἀναπτύξεως τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου. Τό ζήτημα αὐτό τῶν λειτουργιῶν μᾶς εἶχε ἤδη ἀπασχολήσει κατὰ τήν συγγραφή τῆς θεολογικῆς διδακτορικῆς μας διατριβῆς, ὅταν ἀναζητούσαμε πρότυπα γιά τήν ἀνάπτυξη τῆς διδασκαλίας περί γάμου. Ἐκεῖ (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 46-48 καί σ. 85-92), ἀλλά καί στά πλαίσια διεθνούς συμποσίου τό 1972 ἀναπτύξαμε τήν ἐκκλησιολογική προσέγγιση τοῦ θέματος (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1975, σ. 10-13). Οἱ ἀπόψεις ἐκεῖνες προετοίμασαν τήν περί τῶν λειτουργιῶν τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου σκέψεις πού κατεύθυναν ἔκτοτε τή διδασκαλία μας τοῦ μαθήματος τῆς Ποιμαντικῆς καί καταγράφονται στό παρόν κεφάλαιο. Πρβλ. André CHARRON 1987, σ. 153-184, ὅπου ἀναφέρεται στίς «λειτουργίες τῆς ἀποστολῆς» προσεγγίζοντάς τες καί αὐτός ἐκκλησιολογικά (παρά NADEAU 1987 II). Ἄλλωστε ἡ ἐκκλησιολογική προσέγγιση τῶν λειτουργιῶν τῆς Ἐκκλησίας καί κατὰ συνέπειαν τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου προσιδιάζει στήν οὐσία τους. Βλ. καί HOCHSTAFFL 1979, σ. 42-52.

κοινωνική και άτομική)· φροντίδα μας είναι όλες αυτές οι ενέργειες να δείξουν στον άνθρωπο τη θέση του, που ανήκει και που είναι καλεσμένος να εισέλθει. Δηλαδή ενεργώντας κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο οφείλουμε να έχουμε συνείδηση της ποιμαντικής διαστάσεώς του, δηλαδή τί έξυπηρετεί και που σκοπεύει ο τρόπος με τον οποίο ενεργούμε⁵².

Ἐμεῖς στήν Ἐκκλησία δέν δίνουμε μαρτυρία γιά τή μαρτυρία· δέν αγιάζουμε γιά νά αγιάζουμε (σάν ὁ αγιασμός νά ἀφοροῦσε μόνο αὐτόν πού αγιάζει ἢ αγιάζεται, σάν κάτι τό ἀτομικό καί τό μεμονωμένο)· δέν κοινωνοῦμε ἢ ἐπικοινωνοῦμε ἢ συν-κοινωνοῦμε γιά νά βρισκόμαστε ἀπλῶς σέ ἐπαφή ἢ σέ συζήτηση· δέν διακονοῦμε ἀπλῶς γιά νά διακονοῦμε καί νά παρέχουμε ὑπηρεσίες· μέ λίγα λόγια δέν ὑπηρετοῦμε κάποιο δόγμα ἀντίστοιχο ἐκείνου πού κηρύσσει ὅτι εἶναι «ἡ τέχνη γιά τήν τέχνη».

Ὅ,τι γίνεται στήν Ἐκκλησία γίνεται γιά τήν Ἐκκλησία. Γιά νά αἰσθανθοῦν οἱ ἄνθρωποι ὅτι γίνονται Ἐκκλησία, ὅτι ἀνήκουν στήν Ἐκκλησία, ὅτι συνάγονται σ' αὐτή τή νέα μονάδα καί ὅ,τι τούς παρέχεται, ἔχει τήν πηγὴ του σ' αὐτόν τόν νέο τρόπο διαχειρίσεως, πού οφείλεται στή φανέρωση τῆς Οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ στον κόσμο.

Ξαφνικά οἱ ἄνθρωποι συνειδητοποιοῦν ὅτι δέν εἶναι ριγμένοι καί χαμένοι σ' ἓνα κόσμο ἄσχετο καί κενό νοήματος, ὅπως ὀρισμένοι εὐαγγελίζονται⁵³: ἀνήκουν σέ μία καινὴ ἀνθρωπότητα, πού συνάγεται καί συγκεντρώνεται περί τόν ἓνα Ποιμένα καί Σωτήρα Θεό· βρίσκονται στήν περιφέρεια ἑνός κύκλου πού ὅσο πλησιάζουν πρὸς τό κέντρο του τόσο προσεγγίζουν ὁ ἓνας τόν ἄλλο περισσότερο, γιά νά γίνουν τελικά ὅλοι ἓνα, ἓνα μέ τόν ἓνα Θεό (ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως)⁵⁴.

52. Περισσότερα πάνω σ' αὐτό καί ἐξειδικευμένα στό ἀγιαστικό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας, βλ. στό ἄρθρο μας, Ἡ ποιμαντική διάσταση τοῦ ἀγιαστικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, περ. «Ὁ Ἐφημέριος» 15 Μαρτίου 1997, σ. 88-90.

53. Ἐδῶ ὑπαινισσόμαστε «τό εὐαγγέλιο τῆς ἀπωλείας» τοῦ Γάλλου φιλοσόφου καί στοχαστή Ἐντγκαρ Μορέν (βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995α, σ. 41).

54. Αὐτή τήν ἀπεικόνιση προσεγγίσεως καί ἐγγύτητος χρησιμοποιώντας τόν γεωμετρικό κύκλο ὡς βοηθητικό σχῆμα περιγράφει ὁ ἀββᾶς ΔΩΡΟΘΕΟΣ στήν ΣΤ' Δι-

Μεγαλειώδη εικόνα αλλά και πραγμάτωση αυτής τῆς ένότητας, αυτής τῆς «παγκόσμιας σύναξης» ἔχουμε στή σφραγίδα τοῦ προσφερομένου γιά τή θεία Εὐχαριστία ἄρτου. Ἐν παρατάξει ἀποτυπώνεται τό πλήρωμα, «σύμπασα ἡ Ἐκκλησία», τῆς ὁποίας τά μέλη εἶναι σφιχτοδεμένα σέ μίαν ἄρρηκτη ένότητα. Ἡ πραγματικότητα αὐτή ἀποδίδεται θαυμάσια στή Διάταξη τῆς Προσκομιδῆς τήν συντεθεῖσα ὑπό τοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου:

«Ἰδωμεν δέ, πῶς καί διὰ τούτου τοῦ θείου τύπου καί τοῦ λόγου τῆς ἱεράς προσκομιδῆς τόν Ἰησοῦν αὐτόν καί τήν ἐκκλησίαν αὐτοῦ σύμπασαν ὁρῶμεν. Μέσον αὐτόν τόν Χριστόν, τό ἀληθινόν φῶς, τήν ζωήν τήν αἰώνιον κεκτημένην ὑπ' αὐτοῦ καί συνεχομένην. Αὐτός γάρ διὰ τοῦ ἄρτου μέσον ἐστί. Ἡ μήτηρ δέ διὰ τῆς μερίδος ἐκ δεξιῶν, ἄγγελοι δέ καί ἅγιοι ἐξ ἀριστερῶν, ὑποκάτω δέ ἅπαν τῶν αὐτῶ πιστευσάντων εὐσεβές ἄθροισμα. Καί τοῦτο ἐστί τό μέγα μυστήριον Θεός ἐν ἀνθρώποις καί Θεός ἐν μέσῳ θεῶν, θεουμένων ἐκ τοῦ κατά φύσιν ὄντος Θεοῦ σαρκωθέντος ὑπέρ αὐτῶν. Καί τοῦτο ἡ μέλλουσα βασιλεία καί τῆς αἰωνίου ζωῆς τό πολίτευμα. Θεός μεθ' ἡμῶν ὁρώμενός τε καί μεταλαμβάνόμενος. Καί οὐ χώρα ἀπίστοις, οὐδέ γε μήν ἑτερόφροσι. Τίς γάρ κοινωνία φωτὶ πρός σκότος; Ἐπεὶ καί ἐξαροῦσι, φησί, τοὺς πονηροὺς ἐκ μέσου τῶν δικαίων οἱ ἄγγελοι»⁵⁵.

3.2. Ποιμαντική διάσταση καί παρ-ενέργειες

Ὅταν λοιπόν μιλάμε γιά ποιμαντική διάσταση τοῦ ἁγιαστικοῦ ἔργου ἢ τοῦ ἔργου μαρτυρίας ἢ τοῦ ἔργου κοινωνίας ἢ τοῦ ἔργου δια-

---

δασκαλία του, Περὶ τοῦ μή κρίνειν τόν πλησίον, παρ. 78, 1981, σ. 202-203. Βλ. καί ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989ε, σ. 93-94 Σ 59. Τήν ἰδέα αὐτή ἀνέπτυξε περαιτέρω στό «ἱεραποστολικό του σχόλιο σέ ἓνα Πατερικό σκαρίφημα» (ὑπότιτλος σέ ἄρθρο του) ὁ Ἄθανάσιος Ν. ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ (1996). Αὐτή ἡ κεντρομόλος κίνηση, νομίζω, ὅτι ἀποδίδεται ἀριστουργηματικά καί σέ μία σύνθεση τοῦ διάσημου ἄλλανδοῦ ἀρχιτέκτονα Aldo Van Eyck (βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1985β, σ. 138-141).

55. Παρά ΤΡΕΜΠΕΛΑ 1982, σ. 238.

κονίας τῆς Ἐκκλησίας, ἀποβλέπουμε σ' αὐτόν τόν στόχο, τῆς συγκροτήσεως δηλαδή τῆς μιᾶς Ποίμνης, τῆς οἰκοδομήσεως τῆς Ἐκκλησίας. Σ' αὐτό ἀποβλέπει ἡ κύρια ἐνέργεια ὄλων τῶν ἐπί μέρους ἔργων τῆς Ἐκκλησίας, ὄλων τῶν ἐπί μέρους λειτουργιῶν της. Αὐτό κυρίως ἐνεργοῦν. Ὅλα τὰ ἄλλα θά τὰ ὀνομάσουμε παράπλευρες ἐνέργειες ἢ παρ-ἐνέργειες μέ τήν καλή ἀσφαλῶς ἔννοια τῆς λέξεως, δηλαδή παράλληλες ἀγαθές ἐνέργειες, ἀγαθὰ ἀποτελέσματα⁵⁶.

Ἐνα καλό ἱεραποστολικό κήρυγμα, πού προδιαθέτει σέ μετάνοια καί ἐπιστροφή, μία ωραία ὁμιλία πού μᾶς παρηγορεῖ καί μᾶς προτρέπει στήν ἐπιδίωξη τῶν ἀρετῶν καί τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, μία ἐπίκαιρη καί μέ κατάλληλες μεθόδους διδασκαλία, πού ἐμπεδώνει μέσα μας τή χριστιανική γνώση καί τόν πόθο νά καλλιεργήσουμε τὰ χριστιανικά μορφωτικά ιδεώδη, μία κατήχηση πού μᾶς δημιουργεῖ τήν ἐπιθυμία νά ἐμβαθύνουμε στίς ἀλήθειες τῆς πίστεως ἐξυπηρετοῦν τή μαρτυρία καί λειτουργοῦν πρός τήν κατεύθυνση αὐτή.

Μιά ἀγαθή διαπροσωπική σχέση πού ἀναπαύει τούς ἐρχομένους σέ αὐτήν τήν κοινωνία, εἴτε λίγοι εἶναι αὐτοί εἴτε πολλοί, ἕνας λόγος παρηγορίας πού ἀποτεινουμε σέ περισσότερους ἢ λιγότερους ἀνθρώπους μέ τούς ὁποίους ἐρχόμαστε σέ σχέση· οἱ κατάλληλες συνθήκες πού δημιουργοῦμε, γιά νά ἐπι-κοινωνήσουμε ἢ νά συν-κοινωνήσουμε μέ ἄλλους ἀδελφούς ἢ συναθρώπους μας, βοηθοῦν στήν κοινωνία καί ἐπι-κοινωνία μαζί τους.

Σειρά ἐνεργειῶν πού ἀναλαμβάνουμε γιά νά ἀνακουφίσουμε τόν πόνο, νά παρασταθοῦμε στήν ἀρρώστια, νά φιλοξενήσουμε τούς κατατρεγμένους καί τούς ἄστεγους, νά δώσουμε ψωμί καί νερό στούς πεινασμένους ἢ νά ντύσουμε τούς γυμνοῦς, κοντολογίης νά βοηθήσουμε τούς παλαιούς ἢ τούς νεόπτωχους (κατά τό νεόπλουτους) στίς ὑλικές τους ἢ στίς πνευματικές τους ἀνάγκες ὑλοποιοῦν μέ τόν καλύτερο τρόπο τή διακονία.

Ἄκόμα, ὁ ἄψογος τρόπος τελέσεως τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν, οἱ τελετουργικές λεπτομέρειες πού ἐφαρμόζουμε στή Θεία Λειτουργία καί στά ἱερά μυστήρια, ἡ ὅλη τάξη πού ἐπικρατεῖ κατά τίς ἱεροπραξίες,

56. Γιά τήν «ἐκμετάλλευση» γενικότερα τῶν παρ-ενεργειῶν στή διαποίμανση, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1992α, σ. 81-84.

βοηθοῦν στό νά λαμβάνει χώρα μία λατρεία πού νά δοξάζει τόν Θεό καί νά εἶναι στό ὕψος τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ ἀνθρώπος νά μπορεῖ νά ξαναβρίσκει τήν ἀφεση τῶν ἀμαρτιῶν, τή συμφιλίωση καί τήν καταλλαγή μέ τό Θεό, τή ἴαση τῶν ἀσθενειῶν, τήν ἐνδυνάμωση γιά τήν ἀναδοχή τῆς νέας ἀποστολῆς του, τή χάρη γιά νά πορευτεῖ μέ τό σύντροφό του καί τά παιδιά του στήν κοινωνία τοῦ γάμου, τό ζωντανό ψωμί καί τό ζωντανό νερό γιά τήν πορεία του στήν ἀποβολή τῶν παθῶν καί τήν κατάκτηση τῶν ἀρετῶν, τήν εὐλογία τοῦ Θεοῦ γιά νά ἀναλάβει τήν ἐργασία του καί τά ἔργα τῶν χειρῶν του, γιά νά μεταλάβει τῶν ἀγαθῶν τῆς γῆς καί νά μετέχει στή φύση καί νά τή χρησιμοποιεῖ φυλάσσει αὐτήν.

“Ὅλα ὅσα ἀναφέραμε εἶναι οἱ εὐλογημένες παρενέργειες τῶν ἐπί μέρους λειτουργιῶν τῆς Ἐκκλησίας. Ὅπως προαναφέραμε, ἡ ποιμαντική διάσταση ὅλων αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν ἢ παρ-ενεργειῶν εἶναι νά τονίσει ὅτι ὅλα αὐτά γίνονται καί σκοπεύουν στό νά κατανοήσουν καί νά συνειδητοποιήσουν ὁ πιστός καί ὁ ἄπιστος, ὁ θερμός καί ὁ χλιαρός, ὁ μετέχων ἐνεργά ἢ παθητικά στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας ὅτι ἀνήκουν σ’ αὐτόν τόν καινούριο κόσμο τοῦ Θεοῦ, στόν μεταμορφωμένο κόσμο πού εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Μέσα στήν Ἐκκλησία πού εἶναι οἰκοδομή Χριστοῦ, ὁ Χριστιανός καί οἰκοδομεῖ καί οἰκοδομεῖται. Ἡ Ἐκκλησία καί ὅλοι ὅσοι εἶναι ποιμαντικά ὑπεύθυνοι, ἔχουν ἀκριβῶς αὐτήν τήν εὐθύνη νά οἰκοδομοῦν καί νά ἐποικοδομοῦν μέ τήν ὀρθή καί καλή διαποίμανση τῶν ποιμαινομένων.

4. ΠΡΟΤΥΠΑ ΚΑΙ ΤΥΠΟΙ ΑΝΑΠΤΥΞΕΩΣ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΧΘΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΡΑ

4.1. Ἰησοῦς Χριστός: τό Πρότυπο

Ἡ Ἐκκλησία, ἀντλώντας καί ἀπό τήν ἱστορία της ἀλλά καί ἀπό τήν προϊστορία της, φρόντισε νά θέσει ἀκριβῶς στή διάθεση τῶν ποιμαντικά ὑπευθύνων πρότυπα καί τύπους ἀναπτύξεως τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, προβάλλοντας εἴτε συγκεκριμένα πρόσωπα εἴτε τόν τρόπο ἢ τούς τρόπους μέ τούς ὁποίους ἔδρασαν αὐτά ἀσκώντας ποιμαντικό ἔργο, ἐξασφαλίζοντας ἔτσι τήν ὀρθή ἐπιτέλεση τῶν λειτουργιῶν της⁵⁷. Κυρίως πρόβαλλε καί προβάλλει τόν ἴδιο τόν Ἰησοῦ Χριστό ὡς τόν κατεξοχήν Ποιμένα-πρότυπο καί καταθέτει τήν αὐτομαρτυρία Του: «ἐγώ εἰμι ὁ ποιμὴν ὁ καλός» (Ἰωάννου ι' 11), ὁ ὁποῖος ἦλθε «ζητῆσαι καί σῶσαι τὸ ἀπολωλός» (Λουκᾶ ιθ' 10), ἐγγραφόμενος ἔτσι στή μακρά προφητική παράδοση τοῦ λδ' κεφαλαίου τοῦ Ἰεζεκιήλ καί ἄλλων μαρτυριῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης.

Ὁ Ἰησοῦς Χριστός δέν εἶναι μόνον ὁ καλός ποιμὴν. Ὁ ἴδιος βεβαιώνει ὅτι «ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ» (Ἰωάννου ιδ' 6), χαρακτηρισμοὶ πού συνάπτονται μέ τό τρισσόν ἀξίωμα τοῦ

---

57. Συνοπτική περιγραφή τῶν κλασικῶν χριστιανικῶν προτύπων στήν Ποιμαντική κάνει ὁ γνωστός ἀμερικανός συντηρητικὸς ποιμαντικὸς θεολόγος Thomas Oden. Διερωτᾶται μάλιστα γιὰ τό τί ἀπέμεινε ἀπ' αὐτά στήν ποιμαντική βιβλιογραφία καί πράξη τοῦ 20οῦ αἰῶνα καί ἀσκεῖ κριτική γι' αὐτό πού χαρακτηρίζει ὡς ἀπώλεια τῆς ταυτότητος τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου (ODEN 1981, σ. 51-64 καί ODEN 2012 [1996]).

Κυρίου. Ἡ Ἐκκλησία ἀποδεχόμενη αὐτό ἀκριβῶς τό τρισσόν ἀξίωμα τοῦ Χριστοῦ, τό προφητικό (=ἀλήθεια), τό ἀρχιερατικό (=ζωή) καί τό βασιλικό (=ὁδός), καθίσταται καί ἡ ἴδια ὡς ὅλον ἀλλά καί ὡς πρὸς τὰ ἐπί μέρους μέλη της μέτοχος τοῦ τρισσοῦ ἀξιώματος⁵⁸.

Ὁ συνδυασμός τῶν τριῶν ἀξιωμάτων πρὸς τὴν ἐπιτέλεση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου διαγράφει ἓνα ὀλοκληρωμένο πρόγραμμα διαποιμάνσεως, στό ὁποῖο ἐστοίχησαν ὅλοι οἱ μεγάλοι πατέρες καί ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας, ἀκολουθώντας τὰ ἴχνη τοῦ Ἀρχιποίμενος Χριστοῦ καί ἀφήνοντας μέ τή σειρά τους τὰ δικά τους ἴχνη, τὰ ὁποῖα στή συνέχεια ἀκολούθησαν καί ἀκολουθοῦν ἔκτοτε ὅλοι ὅσοι μετέχουν στή συγκρότηση τῆς μιᾶς Ποίμνης μέ τή διδασκαλία, τόν ἀγιασμό, τὴν κυβέρνηση (ἐπιστασία καί χειραγωγία) τῶν ἀνθρώπων⁵⁹.

Σ' αὐτό ὑπακούουν σέ παλαιά ἐντολή τοῦ ἴδιου τοῦ Κυρίου, ὅταν ἀπευθυνόμενος στοὺς μαθητές τοὺς παρότρυνε· «πορευθέντες (ὁδός) οὖν μαθητεύσατε (ἀλήθεια) πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες (ζωή) αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καί τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, διδάσκοντες αὐτοὺς τηρεῖν πάντα ὅσα ἐνετειλάμην ὑμῖν» (Ματθαίου κη' 19-20)⁶⁰. ἔτσι μέ τὴν ὀρθή καθοδήγηση καί συμπαράσταση (ὁδός), οἱ ἄνθρωποι θά βιώσουν (ζωή) τίς ἀλήθειες τῆς πίστεως (ἀλήθεια)· μέ ἄλλα λόγια οἱ πιστοὶ θά ξεκινήσουν, θά πάρουν τόν δρόμο πού θά τοὺς ὀδηγήσει στή συνάντηση μέ τόν ἴδιο τό Χριστό, ὥστε νά τόν ἀκολουθήσουν καί νά σωθοῦν.

Τό τρισσό ἀξίωμα ἐξυπηρετεῖ βασικές λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας: τὴ μαρτυρία (=προφητικό), τὴ λατρεία (=ἀρχιερατικό), τὴν κοινωνία (=βασιλικό) καί ἐμπεριέχει τὴ διακονία πού προϋποτίθεται καί ἐνσαρκώνεται στή μορφή τοῦ καλοῦ ποιμένου, ὁ Ὅποιος ἦλθε δια-

58. Βλ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ 1972, σ. 21-25.

59. Σύντομη ἀλλά οὐσιαστικὴ ἀνάπτυξη περὶ τοῦ τρισσοῦ ἀξιώματος ἀπὸ ποιμαντικὴ σκοπιὰ ἐκθέτει ὁ μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος μακαριστὸς Χρυσόστομος ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρχιμανδρίτης ὢν καί Διευθυντὴς τῆς Ριζαρείου Ἐκκλησιαστικῆς Σχολῆς στό κλασικὸ βιβλίο του *Περὶ ἱερωσύνης*, ἐν Ἀθήναις 1912, σ. 69-94.

60. Γιά τὴ μεταβίβαση τῆς τριπλῆς ἐντολῆς τοῦ Χριστοῦ ἀπὸ τοὺς Ἀποστόλους στοὺς ἱερεῖς κ.ο.κ., βλ. SAKELLARIOU 1981, σ. 40-42.

κονῆσαι καί ὄχι διακονηθῆναι (Ματθαίου κ' 28). Ἡ διακονία στήν πλήρη της ἔκταση διαφωτίζεται ἀπό τή διήγηση τοῦ Εὐαγγελίου τῆς Κρίσεως (Ματθαίου κε' 31-46), στήν ὁποία ὁ Κύριος ἀναλύει «χριστολογικά» τό πνεῦμα της («ἐμοὶ ἐποιήσατε»). Σέ τελευταία ἀνάλυση ἡ διακονία οἰκοδομεῖ μέ τρόπο φανερό τό μυστικό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή τήν Ἐκκλησία («εἶδες γάρ, τὸν ἀδελφόν σου, εἶδες τὸν Θεόν σου») ⁶¹.

4.2. Πρότυπα καί μετα-τυπώσεις

Ἀσφαλῶς, τό πρότυπο τοῦ Καλοῦ Ποιμένος, τοῦ βοσκοῦ, εἶναι μία μεταφορά συγκεκριμένων ἐνεργειῶν ἀπό τὰ ἄλογα στά λογικά πρόβατα καί προδιαγράφει, σέ ἄλλο ἐπίπεδο, τό τί ἀκριβῶς περιμένουμε ἀπό κάποιον πού ἡγεῖται τῆς λογικῆς ποιμνῆς τοῦ Χριστοῦ. Δέν εἶναι οὔτε τό μόνο οὔτε καί τό μοναδικό πρότυπο, ἀλλά ἐπεκράτησε λόγω τῆς παραστατικότητός του καί τῆς πολλαπλῆς ἀρνητικῆς καί θετικῆς χρήσεως (καλοὶ καί κακοὶ ποιμένες, πρὸς μίμησιν καί ἀποφυγῆν) ⁶².

Στή μακραίωνη πορεία τῆς Ἐκκλησίας προβλήθηκαν καί ἄλλα πρότυπα σάν ἓνα εἶδος καμβᾶ ὁ ὁποῖος δέχεται ἐκεῖνα τὰ γνωρίσματα πού χαρακτηρίζουν τό ποιμαντικό ἔργο καί ἀφήνει στό τέλος νά

61. Ἡ ἐντός παρενθέσεως φράση εἶναι σχόλιο τοῦ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως στό Ματθαίου κε' 40, παρά HUCK - LIETZMANN 1950, σ. 181.

62. Μία πρώτη καταγραφή σκέψεων γιά τή μορφή τοῦ Καλοῦ Ποιμένος, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983, σ. 30-34. Ἀσφαλῶς οὔτε οἱ ἐδῶ οὔτε οἱ ἐκεῖ σκέψεις ἐξαντλοῦν τό θέμα. Ἀπλῶς σκιαγραφοῦν τό πρᾶγμα. Σημειώνουμε ἐδῶ ὅτι, ὅπως οἱ ἱερεῖς ὡς ποιμένες ἔχουν ἀνάγκη διαποιμάνσεως ἐκ μέρους τοῦ Ἀρχιποίμενος καί εἶναι καί αὐτοὶ «ποιμαινόμενοι», ὁ ἴδιος ὁ Κύριος μέ τή γέννησή Του μπορεῖ νά θεωρηθεῖ κατὰ παράδοξο τρόπο καί αὐτός ὡς ὁ πρῶτος «ποιμαινόμενος» πού δέχτηκε ἀσφαλῶς καί στοργή καί φροντίδα ἐκ μέρους τῶν προστρεξάντων ποιμένων, μολονότι: «ποιμνην ἀφέντες τήν ἑαυτῶν ποιμένες, ἰδεῖν καλὸν σπεύδουσι Χριστὸν Ποιμένα» (στίχοι στή Μνήμη τῶν θεασαμένων Ποιμένων τόν Κύριον, ΚΕ' Δεκεμβρίου, Μηναιῶν, σ. 394α). Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ὅτι μέ τή γέννησή Του «σήμερον γάρ ἀληθῶς, μία ποιμνη γέγονεν Ἀγγέλων καί ἀνθρώπων» (στιχηρόν τοῦ Ἑσπερινοῦ, Ἰωάννου Μοναχοῦ, Λ' Δεκεμβρίου, Μηναιῶν, σ. 460α).

διαφανεί ἡ εἰκόνα, πάνω στήν ὁποία εἶναι δυνατόν νά ἀναγνωρίζονται οἱ κατηγορίες του. Τό παράδειγμα τοῦ ἀλιέως χρησιμοποιήθηκε κι αὐτό καθώς οἱ ἀπόστολοι προορίστηκαν ἀπό ψαράδες, πού ἀλίευαν ψάρια, νά ἀλιεύουν ἀνθρώπους (Ματθαίου δ' 18-22). Ἐπιπλέον, οἱ εἰκόνες τοῦ γεωργοῦ καί τοῦ γεωργίου (χωραφιοῦ) χρησίμευσαν κι αὐτές στους παραλληλισμούς τους γιά τή σπορά καί τήν καλλιέργεια τῆς νέας ζωῆς (Ματθαίου ιγ' 4-23 κ.έ., Α' Κορινθίους γ' 9)⁶³. Ἀκόμα, τό ἀμπέλι καί οἱ ἐργάτες τοῦ ἀμπελῶνος (ἐκεῖνοι καί οἱ ἄλλοι) στάθηκαν εἰκόνες πού παράστησαν μέ εὐγλωττο τρόπο τήν ἐργασία τῆς προετοιμασίας καί ἐπιστροφῆς τῶν ἀνθρώπων στό Θεό (Ματθαίου κα' 33-46). Ὁ ἴδιος ὁ Χριστός, μάλιστα, χαρακτήρισε τόν ἑαυτό του ὡς τήν ἀμπελο τήν ἀληθινή, τόν Πατέρα του ὡς τόν γεωργόν καί τούς ἀποστόλους ὡς κλήματα, γιά νά δείξει τόν στενό σύνδεσμο μεταξύ τους ἀλλά καί τήν ἀναμονή τῆς καρποφορίας καί τήν καταδίκη σέ ἐκκοπή καί πῦρ στήν περίπτωση τῆς ἀκαρπίας (Ἰωάννου ιε' 1-7).

Εἰκόνες, παραβολές, παραδείγματα, πρότυπα δεν κάνουν τελικά τίποτε ἄλλο παρά νά παρουσιάζουν μία ἐκδοχή γιά τό πῶς ἀντιλαμβάνομαστε τό ἔργο τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου καί πῶς μποροῦν νά τό ἀσκήσουν αὐτοί πού ἀναλαμβάνουν κάτι τέτοιο. Πιθανόν τό ἕνα παράδειγμα ἢ τό ἄλλο πρότυπο νά δηλώνει πληρέστερα αὐτό τό ἔργο. Ἡ ἀνάγκη, ὅμως, νά προβάλλεται τότε τό ἕνα καί τότε τό ἄλλο σημαίνει ὅτι κανένα ἴσως δέν ἀποδίδει πλήρως τήν ἀναλογία καί ὅτι ἐνδεχομένως ἀπαιτεῖται αὐτή ἢ πολλαπλότητα εἰκόνων ἢ προτύπων, γιά νά κατανοηθεῖ ἡ οὐσία τοῦ πράγματος. Οἱ διαδοχικές αὐτές προ-

63. Γεωργία καί θεία γεωργία χαρακτηρίζεται στά ἐκκλησιαστικά μας κείμενα ἡ μετάδοση τοῦ μηνύματος τοῦ Χριστοῦ καί ἡ πνευματική καλλιέργεια. Τό ρῆμα γεωργῶ χρησιμοποιεῖται μέ αὐτή τήν ἔννοια ἐπίσης. Ἀναφέρεται ὅτι ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἀφοῦ μετέδωσε τήν ἀρχιερατική χάρη στόν Φρουμέντιο «εἰς τήν τοῦ ἔθνους (τῆς Ἰνδίας) ἐξέπεμψε γεωργίαν». Ἐκεῖνος δέ «τό ἀγεώργητον ἔθνος ἐγεώργησε» (βλ. συναξάριον τοῦ ὁσίου Φρουμεντίου ἐπισκόπου Ἰνδίας, Λ' Δεκεμβρίου, *Μηναῖον*, σ. 399β-400α). Διηγοῦνται ἐπίσης γιά τόν ὄσιο Μάρωνα (ΙΔ' Φεβρουαρίου, *Μηναῖον*, σ. 156α) ὅτι «πολλά κατασκευάσας Μοναστήρια, πολλούς δι' ἀσκήσεως τῷ Θεῷ προσῆγεν. Οὕτω δέ τῆς θείας γεωργίας ἐπιμελούμενος, καί ψυχᾶς ὁμοῦ θεραπεύων καί σώματα, καί ἀρρωστίαν ὑπομείνας βραχεῖαν, ὑπεξῆλθε τοῦ βίου ἐν εἰρήνῃ».

σεγγίσεις με τὰ πολλαπλᾶ πρότυπα εἶναι δυνατόν νά μᾶς φέρνουν ἐγγύτερα στήν ἀποστολή μας· ἐφόσον παρατηροῦμε πῶς χρησιμοποιοῦνται διαδοχικά ἢ καί πολλές φορές ταυτόχρονα, μᾶς δίδεται εὐλογα ἢ αφορμή νά σκεφθοῦμε ὅτι τὰ ὑπάρχοντα πρότυπα δέν εἶναι τελικά οὔτε μοναδικά οὔτε ἀποκλειστικά.

Ἐμπνευση, λοιπόν, γιά τήν ἐξεύρεσή τους μπορεῖ νά προέλθει καί ἀπό ἄλλες περιοχές ζωῆς καί ὄχι μόνο ἀπό μία παράδοση γεωργικοκτηνοτροφική, ἀπό μία δηλαδή κοινωνική καί οἰκονομική δομή τύπου ἀγροτικοῦ. Τό ποιός ἢ τί μπορεῖ νά ἀποτελέσει νέο πρότυπο γιά τή διαμόρφωση τοῦ ἔργου ἐκείνου, πού κατά παράδοση καλεῖται ποιμαντικό, αὐτό εἶναι κάτι πού πρέπει πολύ συνετά νά τό συζητήσουμε καί, ἂν πράγματι χρειασθεῖ, νά τό ἀναζητήσουμε. Τίποτε δέν ἀποκλείει τή δυνατότητα νά μπορεῖ ἡ ἐποχή μας νά ἐργασθεῖ «ποιμαντικά» καί μέ ἄλλα ἐργαλεῖα καί ἡ ποιμαντική ἐργασία νά εἶναι προσφορότερα ἀποδεκτῆ, ἐάν δουλέψουμε μέ κατηγορίες, πού εἶναι εὐκολότερα ἀντιληπτές, δάνειες ἀπό τόν κόσμο στόν ὁποῖο κινούμαστε καί ζοῦμε.

Αὐτό πάλι δέν σημαίνει ὅτι οἱ κατηγορίες μέ τίς ὁποῖες μέχρι τώρα συναλλασσόμαστε, δέν ἔχουν πλέον νόημα καί θά πρέπει νά τίς ἐγκαταλείψουμε. Πιθανόν νά μὴν ἐπαρκοῦν πλέον νά ἐξηγήσουν ἢ νά ἐρμηνεύσουν πλήρως αὐτό πού θέλουμε νά μεταδώσουμε. Ζητούμενο πάντως παραμένει ἐάν καί οἱ νέες κατηγορίες πού θά προταθοῦν, θά εἶναι ἐξίσου ἱκανές μέ ἐκείνες γιά νά τό καταφέρουν.

Δέν θά πρέπει νά ἐπεκταθοῦμε ὡς πρός αὐτό τό σημεῖο. Ἀπαιτεῖται πολλή προσοχή. Οὔτε λύνεται τό θέμα μέ τό νά προτείνουμε λόγου χάριν τίς μορφές τοῦ «ἐπαίτου» ἢ τοῦ «γελωτοποιοῦ», γιά νά διαφωτίσουν ἐκείνην τοῦ «ποιμένου», ὅσο κι ἂν οἱ προτείνοντες ἐπισημαίνουν ἐνδιαφέρουσες πτυχές, οἱ ὁποῖες μέσα ἀπό τίς μορφές αὐτές θά μποροῦσαν νά ἀνα-πτυχθοῦν στό ποιμαντικό ἔργο.

Ἐδῶ δέν πρόκειται κυρίως γιά ἀντικατάσταση τῆς μιᾶς μορφῆς ἀπό μιᾶ ἄλλη, ὅσο γιά διαφώτιση τοῦ ἑνός προτύπου ἀπό ἕνα ἄλλο μέ τήν ἐλπίδα νά προσεγγίσουμε καλύτερα τήν οὐσία του. Ἔτσι, φωτίζοντας κάποιες πλευρές τοῦ «ἐπαίτου» ἢ τοῦ «γελωτοποιοῦ» ἐπιχειρεῖ ὁ ὀλλανδός ποιμαντικός θεολόγος Heije Faber νά τίς προβάλει ἀνιχνεύοντας τό μυστήριο πού κρύβεται πίσω ἀπό τή μορφή τοῦ ποιμένου. Τίς ἀπόψεις αὐτές ἀνέπτυξε στόν πρόλογο καί στήν

κατακλείδα μιᾶς πολύ ἐνδιαφέρουσας μονογραφίας του⁶⁴. Σύγκριση τοῦ ποιμένα μέ τόν «σχοινοβάτη» κάνει, ὅπως εἶδαμε πῶς πάνω, ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος.

Σημειώνω ὅτι ἡ μορφή τοῦ «γελωτοποιοῦ» (clown) παίρνει τή θέση της ἐκτός τσίρκου καί στίς σύγχρονες μορφές ψυχοθεραπείας, ἥδη ἀπό τά μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '80, οἱ ὁποῖες ἀνακαλύπτουν ἐκ νέου τίς ψυχοκοινωνικές καί θεραπευτικές λειτουργίες τοῦ κλόουν. Εἶναι κι αὐτή μιά κάποια ὁδός... καί μέθοδος. Ἄλλωστε ἔτσι ἐπιγράφει ἄρθρο του ὁ βέλγος ψυχολόγος Christian Moffarts. Θά πρέπει νά κρύβεται κάποια ἀλήθεια πίσω ἀπ' ὅλ' αὐτά. Ἡ καθηγήτρια Μαρίνα Λαμπράκη-Πλάκα κάτι πρέπει νά γνωρίζει γιά τήν ἀλήθεια τοῦ γελωτοποιοῦ. Ἄλλωστε ἐγκαίρως ἔχουμε ἐπισημάνει τήν σημασία καί τήν ἀναγκαιότητα τοῦ χιούμορ στίς ποιμαντικές σχέσεις⁶⁵.

Ἐπίσης, γιά παράδειγμα, δέν θά ἦταν φρόνιμο, παραθεωρώντας ἡ παραγκωνίζοντας τήν ιδιότητα τοῦ «βασιλέως», ὡς μὴ ὑφισταμένου ἢ ἐκλείποντος θεσμοῦ σήμερα, νά καλύψουμε τό κενό ἀποδίδον-

64. FABER 1976, σ. 5-6 καί 113-117· πρβλ. BERGER 1977, σ. 147-150 καί ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1988α, σ. 15-18.

65. Ὁ τίτλος εἶναι: La voie des clowns (MOFFARTS 1991). Βλ. ἐπίσης ΛΑΜΠΡΑΚΗ-ΠΛΑΚΑ 1991 καί ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983, σ. 67-71. Γιά ὅποιον θά ἤθελε νά ἐμβαθύνει στή μορφή τοῦ κλόουν θά ἄξιζε νά διαβάσει τίς ἀφιερωμένες ἀπό τόν διάσημο ἰταλό σκηνοθέτη Φεντερίκο Φελίνι σελίδες σ' αὐτήν. Τό κεφάλαιο: Ἐνα ταξίδι στή σκιά, τῆς ὑποθετικῆς αὐτοπροσωπογραφίας του, πού ἔγινε βάσει σημειώσεων ἀπό τόν Κρίστιαν Στρίχ, περιγράφει καί ἀναλύει τούς κλόουν. Ὁ ἴδιος ὁ Φελίνι γύρισε στά 1970 μιά ταινία γι' αὐτούς. Στή σ. 144 τοῦ βιβλίου του μᾶς θυμίζει ὅτι ὁ ρωμαιοκαθολικός ἅγιος Φραγκίσκος (τῆς Ἀσσίζης) αὐτοχαρακτηρίστηκε γελωτοποιός τοῦ Θεοῦ (ΦΕΛΙΝΙ 1982, σ. 135-171). Θά ἄξιζε δίπλα στίς προτεινόμενες μορφές τοῦ «ἐπαίτου», τοῦ «γελωτοποιοῦ», νά ἐμβαθύναμε στήν ποιμαντικότητα τῆς συμπεριφορᾶς τῶν διά Χριστόν σαλῶν. Ἡ «διά Χριστόν μωρία», πού ἐνδεχομένως θά τείναμε νά τήν ταυτίσουμε μέ τήν σαλότητα διά Χριστόν, εἶναι στάση πνευματικῆς ζωῆς, διαφέρει ὅμως ἀπό ἐκείνην τῆς σαλότητος. Ἡ τελευταία μπορεῖ νά ὑποδειξίει μέ τήν παραδοξότητά της στούς ἄλλους ἕναν διαφορετικό δρόμο συναισθήσεως τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Γιά τόν ἴδιο, βέβαια, τόν σαλόν προϋποθέτει νά ἔχει ἀποκτήσει τήν ἀπάθεια καί νά ἐνεργεῖ «ἀγαπῶν τήν ἀτιμίαν πλέον τῆς δόξης» (ἄββᾶς Ματῶης). Ἐδῶ ὑπαισιόμαστε ἀπλῶς μιά διερεύνηση πού πρέπει νά γίνει ὡς πρός τά ποιμαντικά ἐπακόλουθα -καί ὑπάρχουν τέτοια- μιᾶς τέτοιας σαλῆς διαγωγῆς, παρά τίς «διάφορες ὑπερβολές τῶν τρόπων ζωῆς καί τυχόν ἐκτροπές ἀπό τήν ἐκκλησιαστική παράδοση». Γιά μιά πρώτη ἀντίληψη, βλ. ΠΑΣΧΟΥ 1973, σ. 435-441 (πρβλ. τοῦ ἴδιου 1995, σ. 77 καί 78), καί MARTINH 1988.

τας στὸν Ἰησοῦ ὄχι τὸ βασιλικὸ του ἀξίωμα ἀλλὰ τὴν ιδιότητα τοῦ «Κυρίου» ἢ τῆς κυριότητος.

Καὶ ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ τονιστεῖ ὅτι ἡ χρησιμοποίηση τῶν ποικίλων ὄρων ἐνὸς καθιερωμένου ἢ μὴ λεξιλογίου εἶναι ἀναλογικὴ, συμβατικὴ. Δέν εἶναι δυνατὸν ἢ γλώσσα νὰ ἀναφέρεται στὴν οὐσία τῶν πραγμάτων πού ὀνομάζει, ἀπλῶς περιγράφει τὰ πράγματα. Ἄλλωστε ἡ ταυτόχρονη ἢ ἐναλλακτικὴ χρῆση τους αὐτὸ δηλώνει, ὅτι τὸ σημαϊνόμενο μπορεῖ νὰ ἀποδίδεται μὲ περισσότερα σημαίνοντα. Μὴ λησμονοῦμε ὅτι «τὸ ὄν λέγεται πολλαχῶς»⁶⁶. Τὸ ζήτημα εἶναι, γνωρίζοντας τούς περιορισμούς τῆς γλώσσας, νὰ μὴ στεκόμαστε στὸ τί ὑφίσταται σήμερα καὶ στὸ τί καλύπτουν οἱ συγκεκριμέναι λέξεις ἐδῶ καὶ τώρα, ἀλλὰ σ' αὐτὸ πού μεταφέρουν ἀπὸ μιά παράδοση πού τούς ἔδωσε συγκεκριμένο νόημα ἐκεῖ καὶ τότε καὶ στὸ τί καὶ πῶς μποροῦν νὰ τὸ συγγρατήσουν ἀκόμα καὶ σήμερα, ἀκόμα καὶ στὸ μέλλον⁶⁷. Τὸ ζήτημα δέν λύνεται ἀπλῶς μὲ ἀντικαταστάσεις τοῦ τύπου ἀντὶ τοῦ «Κύριε, σῶσον τούς βασιλεῖς» νὰ λέγεται «Κύριε, σῶσον τούς εὐσεβεῖς» κ.τ.τ.⁶⁸.

66. Ἡ πλήρης διατύπωση τοῦ ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΟΥΣ ἔχει ὡς ἐξῆς: «Τὸ δ' ὄν λέγεται μὲν πολλαχῶς, ἀλλὰ πρὸς ἓν καὶ μίαν τινὰ φύσιν, καὶ οὐχ ὁμωνύμως» (*Μετά τὰ Φυσικά*, Γ 1003a 33-34)· «οὕτω δὲ καὶ τὸ ὄν λέγεται πολλαχῶς μὲν, ἀλλὰ πᾶν πρὸς μίαν ἀρχήν...» (1003b 5-12). Τὸ κείμενο μὲ εἰσαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις τοῦ Ἀνδρ. Δαλεζίου, βλ. στὴν Βιβλιοθήκη «Παπύρου» ἀρ. 186, *Τὰ ἅπαντα τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων συγγραφέων*, Ἐν Ἀθήναις 1953, σ. 140-143.

67. Γιά περισσότερα στὸ μεγάλο θέμα *Θεολογία καὶ γλώσσα* θὰ παραπέμψουμε στὸ ὁμότιτλο βιβλίον τοῦ μακαριστοῦ Στυλιανοῦ Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (1997). Γιά τὴ γλώσσα τῆς ἐπικοινωνίας τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὸν σύγχρονο κόσμον, βλ. ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ 1994 καὶ ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Σύναξη», *Ἡ γλώσσα τῆς Ἐκκλησίας σήμερα*, τεῦχος 66, Ἀπρίλιος-Ἰούνιος 1988, σ. 1-70. Ἡ γλώσσα ἀπαιτεῖ γενικὰ μιά πολυεπιστημονικὴ θεώρηση, κάτι πού ἔγινε στὸ Πανεπιστήμιον Πατρῶν στὸ πλαίσιον ἐνὸς πολυεπιστημονικοῦ συνεδρίου γιά τὴ γλώσσα, 23-24 Ὀκτωβρίου 1993 (βλ. *Μία πολυεπιστημονικὴ θεώρηση τῆς γλώσσας* 1995).

68. Βλ. ὅσα ὀρθῶς ἀναγράφονται στὰ *Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος* (ἔτους 1997, σ. ξβ'-ξδ'), παρ. ΙΓ'. Τελετουργικαὶ ἐπιπτώσεις ἀπὸ τῆς καταργήσεως τῆς Βασιλείας. Τὸ πρόβλημα δέν εἶναι μόνον θρησκευτικὸ, θεολογικὸ, ἐκκλησιαστικόν. Καὶ σὲ ἄλλους ἐπιστημονικοὺς χώρους ἢ τῆς πολιτικῆς τίθεται ζήτημα τέτοιου τύπου ἀντικαταστάσεων. Στὴ μετάφραση τῆς ἀρχαίας τραγωδίας θὰ ἀντικαθίσταται ἡ λέξις βασιλεὺς μὲ ἄλλες ὀνομασίες πού ἀνταποκρίνονται σὲ σύγχρονους θεσμούς; Οἱ ὀνομασίες ὁδῶν θὰ περικλύπτονται (ὅπως εἶχε προταθεῖ σὲ δρόμους πού ἦταν ἀφιερωμένοι σὲ βασιλεῖς, νὰ ἀφαιρεῖται ὁ τίτλος καὶ νὰ παραμένει μόνον τὸ ὄνομα); Στὴν ἱατρικὴ θὰ ἀντικατασταθεῖ ἡ παγιωμένη ὀρολογία ὀνομασίας τῶν ὀργάνων τοῦ σώματος μὲ λέξεις

Ἡ συσσώρευση ἐξάλλου λέξεων δείχνει τήν ἀδυναμία τῆς μιᾶς νά ἀποδώσει μόνη τῆς τόν ὑπάρχοντα πλοῦτο. Συγκεκριμένα ἐμποιεῖ ἐντύπωση ἡ ταυτοχρόνη χρήση τῶν λέξεων βασιλεύς καί Κύριος στό ἐξαποστειλᾶριο τοῦ Ὁρθρου τῆς Κυριακῆς τοῦ Πάσχα: «Σαρκί ὑπνώσας ὡς θνητός, ὁ βασιλεύς καί Κύριος, τριήμερος ἐξανέστης...». Τό ἐπεῖγον εἶναι ἡ ὀρθή ἀντίληψη αὐτῶν τῶν πραγμάτων. Στό Χριστός Κύριος καί στήν Κυριότητά Του πού ἀπορρέει θά πρέπει νά ἀποδοθεῖ ἡ ὀρθή σημασία τῆς ὡς κυριαρχίας, τοῦ Χριστοῦ ὡς Παντοκράτορος καί ὡς Βασιλέως εἰς τούς αἰῶνας, σέ ἀντίθεση μέ τόν κοσμοκράτορα τοῦ αἰῶνος τούτου⁶⁹.

Ὅλα τά παραπάνω, ἄν καί μέ κάθε δυνατή συντομία ἐκτεθειμένα, ἀποτελοῦν ἀσφαλῶς, ἐνδιαφέρουσες ἐπιστημάνσεις, πού μᾶς προβληματίζουν καί θά πρέπει νά τίς λάβουμε σοβαρῶς ὑπόψη, ἐάν θέλουμε νά δουλέψουμε σωστά καί ὄχι ἀπλῶς νά προβοῦμε σέ μετονομασίες, ἀλλάζοντας ἀπλῶς ἐπίθετα (λόγου χάρη τό «ποιμαντικό» σέ «κοινωνικό» ἢ κάτι ἄλλο) καί ἔχοντας ἔπειτα τήν αἴσθηση ἢ τήν ἐντύπωση ὅτι ἔτσι λύσαμε ὅλα τά ζητήματα⁷⁰.

Ἄς ἔχουμε, ὅμως, ὑπόψη μας ὅτι τό «πάντως» τοῦ ἀποστόλου Παύλου θά μᾶς ὠθεῖ ὀπωσδήποτε στό νά ἀναζητοῦμε παντοῦ καί πάντοτε πρόσφορα μέσα καί πρότυπα πρός ἐπίτευξη τοῦ κύριου στόχου τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, τοῦ «πρός τί», πού εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου.

τοῦ καθημερινοῦ λεξιλογίου;

69. Πρβλ. TIMIADIS 1994, σ. 145-146.

70. Ἐδῶ ὑπαινισσόμαστε τή μετονομασία τοῦ Τμήματος Ποιμαντικῆς σέ Τμήμα Κοινωνικῆς Θεολογίας (πού ἔγινε μέ τό ὑπ' ἀριθ. 315 Προεδρικό Διάταγμα: Φ.Ε.Κ. 166Α/ 6-10-1994), ἀπό τήν ὁποία πολλοί περίμεναν ν' ἀλλάξει καί ἡ ὅλη εἰκόνα τοῦ Τμήματος. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι κατά καιρούς εἶχαν προταθεῖ πολλοί ἄλλοι τίτλοι, ὅπως π.χ. Τμήμα Ὁρθοδόξου Θεολογίας, Θεολογικό-Θρησκευτολογικό, οἱ ὁποῖοι κατά τή γνώμη τῶν προτεινόντων θά ἔκαναν πιό προσιτό καί εὐρύτερα κατανοητό καί ἀποδεκτό τό νέο Τμήμα στήν κοινή γνώμη καί ιδιαίτερα στούς νέους πού θά τό ἐπέλεγαν ὡς χῶρο σπουδῆς τους στήν Ἀνώτατη Ἐκπαίδευση. Ἀρκεῖ ὅμως ἡ ἀλλαγὴ ὀνόματος γιά μιὰ νέα ἀντίληψη τῆς λειτουργίας τῆς Θεολογίας στόν σημερινό κόσμο; Βλ. παρακάτω στό τέλος τοῦ κεφ. 5, παρ. 3 Ἐκπαίδευση καί Σ 133.

4.3. Αναζήτηση νέων προτύπων

Είναι αλήθεια ότι ανέκαθεν στην Έκκλησία, όπως είδαμε, αναζητήθηκε κάτι τέτοιο και υπήρξε μέριμνα εκ μέρους των εκκλησιαστικά υπευθύνων να χρησιμοποιηθούν και άλλες πηγές, έξωθεν, προκειμένου να προκύψει ωφέλεια. Ο Λόγος, Πρός τούς νέους όπως αν εξ' Ελληνικῶν ωφελοῖντο λόγων τοῦ Μ. Βασιλείου, θά μπορούσε να θεωρηθεῖ ως παράδειγμα γιά τή χρήση ἄλλων πηγῶν χρήσιμων στή μόρφωση, στή ἀγωγή, στή διαποίμανση⁷¹. Θά μπορούσε νά μνημονευθεῖ ἐδῶ καί τό ἐπιχείρημα τοῦ ἀποστόλου Παύλου μέ ἀφορμή τόν βωμό τόν ἀφιερωμένο στόν ἄγνωστο Θεό, γιά νά καταγγεῖλει στούς Ἀθηναίους τόν Θεόν πού ἀγνοοῦντες ἐλάτρευαν (Πράξεις ιζ' 23). Παραδείγματα πού ξεκινοῦν ἀπό τίς πρακτικές τέχνες καί τά ἐπαγγέλματα, ἀνάγουν καί αὐτά στήν τέχνη τῆς πνευματικῆς ζωῆς⁷². Παραδείγματα πού ἔχουν ὡς ἀφετηρία τίς καθημερινές συνήθειες τῶν ἀνθρώπων στίς μεταξύ τους σχέσεις, μποροῦν νά μυήσουν στά μεγάλα μυστήρια καί στίς ἀλήθειες τῆς πίστεως⁷³. Πολλά ἀνάλογου τύπου παραδείγματα θά μπορούσαν ν' ἀναφερθοῦν.

Δέν εἶναι πάντως ἀναγκαῖο ἡ ἀναζήτησή τους νά γίνεται σέ παιλιότερους καιρούς. Καί σήμερα ἐπιχειρεῖται «ἐξωτερικός δανεισμός» καί πρόσληψη ἀπό ἄλλες σύγχρονες πηγές στοιχείων ἱκανῶν νά χρησιμεύσουν στήν διαποίμανση τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου. Ἀπό τή γλώσσα μποροῦμε νά κάνουμε χρήση «σημείων στίξεως» στόν

71. PG 31, 563C - 590A. Ἱστορική εἰσαγωγή στόν Λόγο ἔχει κάνει ὁ ἀκαδημαϊκός Μ. Δ. ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΣ (1972). Τό κείμενο μέ εἰσαγωγή, μετάφραση καί ποιήματα σχόλια πρὸς χρήση τῶν μαθητῶν τῆς Α' Λυκείου ἐξέδωκε ὁ λαϊκός τότε καί τώρα μοναχός Νικόδημος, Β. ΜΠΙΛΛΑΛΗΣ (1966). Βλ. καί Π. Β. ΠΑΣΧΟΥ 1973, σ. 233-234.

72. Περιοριζόμεστε ἐδῶ νά παραπέμψουμε στοῦ ἁγίου ΚΑΣΣΙΑΝΟΥ Λόγος πρὸς Λεόντιον Ἡγούμενον, *Φιλοκαλία* τ. Α', 1974, σ. 90 (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1985α, σ. 43) καί Ἀββᾶ ΔΩΡΟΘΕΟΥ, ΙΔ' Διδασκαλία, *Περὶ οἰκοδομῆς καί ἀρμολογίας τῶν τῆς ψυχῆς ἀρετῶν* (1981, σ. 324-347· ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995α, σ. 159-170).

73. Τό πῶς χαιρετᾶς κάποιον γιά παράδειγμα. Πάνω σ' αὐτό, βλ. πιό κάτω σ. 119-120 καί Σ 153 καί ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989δ, σ. 7-9 τήν παρ. Προσαγορεύσεις.

ποιμαντικό διάλογο⁷⁴. από τή θεωρία τής Πληροφορήσεως, τήν Κυβερνητική καί τίς ἐπιστῆμες τής Ἐπικοινωνίας νά ἐκμεταλλευτοῦμε ὄρους καί συνθῆκες, πού εὐνοοῦν τήν ποιμαντική ἐπικοινωνία καί τήν ἀκριβή μετάδοση τοῦ εὐαγγελικοῦ μηνύματος μέ σύγχρονα μέσα ὀπτικοακουστικῆς καί πληροφορικῆς τεχνολογίας⁷⁵. ἀπό τήν οὐμανιστική ψυχολογία νά προσοικειωθοῦμε στάσεις, πού μποροῦν νά διευκολύνουν τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρωπίνου προσώπου καί τίς μεταξύ τῶν ἀνθρώπων σχέσεις (στάση ὑποδοχῆς)⁷⁶. ἀπό τή διεθνή διοικητική καί ὀργανωτική πρακτική νά προχωρήσουμε σ' ἕναν καλύτερο ποιμαντικό σχεδιασμό καί προγραμματισμό, σέ μιά ἀντικειμενικότερη ἀξιολόγηση καί ἐκτίμηση καταστάσεων, σέ μιά πιό ὀρθολογική ἐπεξεργασία δεδομένων, πού ἀφοροῦν στήν ἐκκλησιαστική ὀργάνωση καί ζωή⁷⁷. ἀπό τήν ἐμπειρική -κοινωνική καί ψυχολογική- ἔρευνα νά

74. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984α, σ. 53-58· πρβλ. ΦΙΝΦΙΝΗ 1942. Ἀκόμα καί ἡ κωδική «γλώσσα» τῶν ὀδικῶν σημάτων, τῶν σημάτων πορείας μπορεῖ νά χρησιμεύσει ποιμαντικά (ΜΠΕΖΕΝΙΤΗ 1975). Πρβλ. τή χρήση τής Γραμματικῆς στόν χῶρο τής ἀντι-ψυχιατρικῆς. Ὁ Ντέιβιντ Κοῦπερ μίλησε γιά τή Γραμματική τής Ζωῆς, μιάς «γραμματικῆς γιά νά ζήσουμε: ἕνα σύνολο κανόνων πού ἀμφισβητοῦν τούς κανόνες τής ὑφιστάμενης ἀλλοτριωτικῆς κοινωνίας καί προτείνουν ἕνα ξεπέρασμα τής ἐπιβίωσης πρὸς τήν κατάκτηση τής ζωῆς καί τής ἐλευθερίας» (ΚΟΥΠΕΡ 1977, σ. 11).

75. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 114-118· πρβλ. 1984α, 59-67· 1986, σ. 56-78. Ἐπίσης ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989γ καί 1997 («Ἐφημέριος» 1/15ης Ἰανουαρίου καί 1ης Φεβρουαρίου 1997, σ. 16-18, 39)· ΚΑΛΟΓΗ-ΡΟΥ 1993 καί 1997, σ. 40-41, 184-186. Πρβλ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ 1991· ΒΑΝΤΣΟΥ 1992, 1994. Σημειώνουμε τήν πολύ ἐνδιαφέρουσα ὑπό την αἰγίδα τής Ἱερᾶς Συνόδου τής Ἐκκλησίας τής Ἑλλάδος Ἡμερίδα, πού ἔγινε στίς 19 Ἰουνίου 1997 στό Διορθόδοξο Κέντρο (Πεντέλη), μέ θέμα «Ἐκκλησία καί Μέσα Μαζικῆς Ἐπικοινωνίας». Οἱ εἰσηγήσεις τῶν σεβ. Μητροπολιτῶν Παραμυθίας Τίτου, Ναυπάκτου Ἱεροθέου καί τοῦ καθηγητοῦ Β. Γιούλτση δημοσιεύονται στό περ. «Ἐκκλησία» (1997, σ. 508-519, 557-561, 579-581 καί στήν ἔφημ. «Ἐκκλησιαστική Ἀλήθεια» φ. 1-16.7.1997, σ. 5-8).

76. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 105-108· πρβλ. 1985, σ. 43-47.

77. Βλ. Ἀρχιμανδρίτου Μακαρίου ΒΑΡΛΑ 1986 καί 1992. Ὁ ἴδιος φρόντισε νά προβάλλει *Τό ὀργανωτικό πρότυπο τοῦ παχωμιανοῦ κοινοβίου* καί ἐκφράζει τήν πεποίθηση ὅτι «ἡ σύγχρονη ὀργάνωση καί διοίκηση ὀφείλει πολλά» στόν κοινοβιακό μοναχισμό (στόν πρόλογο τής Β' ἐκδόσεως, 1990, σ. 8). Πρβλ. καί Ροδάνθης ΑΝΔΡΟΥ-ΛΙΔΑΚΗ-ΠΕΤΡΑΚΗ, 2011 καί Ροδάνθης ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ

υίοθετήσουμε τή χρήση έρωτηματολογίων και συνεντεύξεων βάθους προς διερεύνηση διαφόρων μεταβλητών (στάσεων, ρόλων, κοινωνικών ομάδων, θεσμών).

Τέτοιου τύπου διερευνήσεις έχουν ήδη αναληφθεί στον ελληνικό χώρο. Έπιχειροῦν νά κάνουν γνωστές είτε τήν κοινωνική κατάσταση τοῦ κλήρου (ΚΥΡΙΑΚΙΔΗ 1975), είτε τῶν ἐλλήνων πτυχιούχων Ὀρθόδοξων Θεολογικῶν Σχολῶν (ΓΙΟΥΛΤΣΗ 1977· πρβλ. RIESS 1986), είτε τήν ιερατική ἐκπαίδευση στίς «Ἐκκλησιαστικές σχολές» τῆς Ἑλλάδος σήμερα καί τή στάση τῶν ιεροσπουδαστῶν μπροστά στήν ιερωσύνη (SAKELLARIOU 1981 καί ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ 1983), είτε νά ἐξακριβώσουν ἐμπειρικά τίς σχέσεις τῆς Ἐκκλησίας καί τῆς κοινωνίας ὡς κοινωνικῶν συστημάτων, ἐπιλέγοντας ὡς πλαίσιο μελέτης καί σπουδῆς τους τίς μικρότερες τοπικές δομές, δηλαδή τό χωριό καί τήν ἐνορία (ΓΟΥΣΙΔΗ 1982).

Μικρότερες ομάδες ἀποτέλεσαν ἐπίσης ἀντικείμενο πιλοτικῆς ἐρευνας, ὅπως: α) νεαρές ἐλληνίδες πού βρίσκονται σέ ἡλικία γάμου, γιά νά διαπιστωθεῖ ἡ στάση τους ὡς πρὸς τόν ρόλο τῶν εἰκόνων γιά τήν ἐκλογή συντρόφου ἐνόψει τοῦ γάμου καί ἀνάλογο σχεδιασμό τῆς ποιμαντικῆς προετοιμασίας γάμου (STAVROPOULOS 1967)· β) ἐξομολόγοι τῆς Ἱ. Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν, γιά νά γίνεῖ ἀντιληπτῆ ἡ ποιμαντική στάση μιᾶς τοπικῆς Ἐκκλησίας ἐμπρὸς εἰς τά προβλήματα τῆς τεκνοποιίας (STAVROPOULOS 1973, σ. 4-30)· γ) ἀκόμα πρεσβυτέρες, γιά νά καταστῆ «συγκεκριμένη ἡ εἰκόνα τῶν δυσκολιῶν πού ἀπαντῶνται στή ζωῆ μιᾶς πρεσβυτέρας καί πού ἐνδεχομένως γίνονται ἐμπόδιο στά νέα κορίτσια, τά ὅποια θά ἤθελαν νά παντρευτοῦν ὑποψηφίους κληρικούς» (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1985β σ. 105-110 καί 1986 σ. 121-133).

Ἡ ἰχνηλασία Γερόντων, παρ' ὅλη τή δυσκολία ἐνός τέτοιου ἐγχειρήματος, ἔγινε κι αὐτῆ ἀντικείμενο ἐρευνητικοῦ προγράμματος, πού φέρει τήν ὀνομασία «Σχεδιάγραμμα πνευματικῆς γεωγραφίας», καί ἔτυχε εὐμενοῦς ὑποδοχῆς ἀπό ὅλους ὅσοι ἀνταποκρίθηκαν σ' αὐτῆ τήν ἐρευνα, τῆς ὁποίας τά πρῶτα ἀποτελέσματα ἔχουν ἀρχίσει νά δημοσιοποιοῦνται (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1985β, σ. 82-104· 1986, σ. 108-120· 1992α, σ. 168-175· 1995α, σ. 93-105).

Ἡ ἐνοριακή ὀργάνωση καί ζωῆ ἀποτελεῖ ἀντικείμενο ἐν ἐξελίξει ἐρευνας (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1986, σ. 147-158) καθὼς ἐπίσης ἡ Ποιμαντική γάμου καὶ οἰκογενείας μὲ ἀφορμῆ τὸ Διεθνές ἔτος τῆς οἰκογένειας 1994 (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995α, σ. 177-179, 271-279).

Ἡ κοινωνική καί θρησκευτική κατάσταση τῶν ἐλλήνων φοιτητῶν ὑπῆρξε ὁ

στόχος συγκεκριμένης έρευνας (KYRIAKIDES 1970 και ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ 1978) καθώς και οι θρησκευτικές στάσεις και αντιλήψεις τών ελλήνων έφηβων ηλικίας 16 έως 18 ετών (KARAGIORGOS 1978 και ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ 1987).

Η φυσιογνωμία τών φοιτητών του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας αποτέλεσε επίσης αντικείμενο προκαταρκτικής έρευνας, πού θα συνεχιστεί (ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ 1996). Μέ έρωτηματολόγιο επίσης διερευνάται τό έργο του θεολόγου καθηγητή και τό μάθημα τών θρησκευτικών στη Μέση Έκπαίδευση, μιά έρευνα πού συμβάλλει στη διερεύνηση τής ποιμαντικής παιδαγωγικής διαστάσεως του μαθήματος. Η έρευνα έγινε με τήν επιστημονική ευθύνη του γράφοντος σε συνεργασία με τον άπεσπασμένο τότε στον Τομέα Χριστιανικής Λατρείας, Άγωγής και Διαποιμάνσεως του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας, θεολόγο καθηγητή Στέφανο Χρ. Κουμαρόπουλο. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995β και ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ - ΚΟΥΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ 1998β).

Ένδιαφέρον παρουσιάζει επίσης ή έμπειρική έρευνα για τήν επιστημονική και ψυχοπαιδαγωγική κατάρτιση του θεολόγου καθηγητού, του καθηγητού Ί.Β. Κογκούλη (1993). Όχι μόνο οι καθηγητές αλλά και οι μαθητές ρωτήθηκαν για τή στάση τους άπέναντι στη θρησκεία και τό θρησκευτικό μάθημα πού διδάσκεται στό σχολείο. Τά αποτελέσματα μιās τέτοιας έρευνας με έρωτηματολόγιο πού προωθήθηκε άπό τον επίκουρο καθηγητή Έμμ. Περσελή, είναι πολύ σημαντικά ως προς τήν αποτελεσματικότητα τών σημερινών σκοπών και του τρόπου διδασκαλίας του μαθήματος τών θρησκευτικών στην ελληνική εκπαίδευση (ΠΕΡΣΕΛΗ 1994, σ. 265-296).

Η προσφορά προς τούς φοιτητές μέρους αυτών τών έρευνητικών αποτελεσμάτων ή άλλων έρευνών εν είδει Διδακτικών Σημειώσεων έχουν ως σκοπό «νά εθίζουν και νά εισάγουν τούς διδασκομένους στη διαδικασία τής πανεπιστημιακής έρευνας και τής αναζήτησης και παραγωγής νέας και ωφέλιμης γνώσης» (ΠΕΡΣΕΛΗ 1996, σ. 5). Περιορισμένη έρευνα μεταξύ τών μαθητών δέκα σχολείων τής Δυτικής Άττικής έκανε ό Ν. Νευράκης (1996). Όπως είναι φυσικό στην αναφορά μας αυτή αναφερθήκαμε σε έρευνες πού άνάγονται στον ευρύτερο χώρο τής Ποιμαντικής Θεολογίας.

4.4. Άνθρωπολογικές αναφορές

Δέν αποκλείεται ακόμη ή Ποιμαντική επιστήμη νά προσεγγίσει και έρμηνευτικές θεωρίες του κόσμου και του ανθρώπου, στίς όποιες βρίσκει πιθανά σημεία έπαφής και στήριξης για τήν οικοδόμηση τής δικής της γνώσης και θεωρίας. Τίς θεωρίες αυτές μπορεί νά τίς χρη-

σιμοποιήσει ως πλαίσια αναφορᾶς καί ως ἐργαλεῖα ἐπεξεργασίας τῶν δεδομένων της, κατὰταξης τῶν ἐννοιῶν καί διάρθρωσης τοῦ χώρου της καί τῶν διαστάσεων πού τόν ὀρίζουν. Ἀρκεῖ, βέβαια, ἡ προσέγγιση μαζί τους νά θεμελιώνεται ἐπιστημολογικά καί νά μὴ εἶναι μετάβαση εἰς ἄλλο γένος ἢ ἄλλα γένη, ἀλλά νά ἐγγυᾶται τήν ἀμοιβαιότητα τοῦ διαλόγου καί τήν εἰλικρίνεια τῶν ἀνταλλαγῶν⁷⁸.

Προσπάθεια προσέγγισης, πού ἔγινε μεταξύ τῆς Ὁρθόδοξης Ποιμαντικῆς Θεολογίας καί τῆς Κλινικῆς Ἀνθρωπολογίας, ἐνός ρεύματος σκέψεως πού βασίζεται στή θεωρία τῆς διαμεσολάβησης ἢ μεσιτείας (théorie de la médiation) τοῦ γάλλου Καθηγητοῦ Jean Gagnepain τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Rennes, ἔδειξε ὅτι ὑπάρχουν περιθώρια συζήτησης γιά τόν τρόπο πού ἡ θεωρία ἀντιλαμβάνεται τήν ἀνθρώπινη λογικότητα (Anthropo-logie) στά τέσσερα «πλάνα» (plans) πού ἐκεῖνος ὀρίζει (λέγειν, πράττειν, πρόσωπο, ἀξίες), καί στίς τέσσερις διαστάσεις μιᾶς ἀνθρωπολογίας πού σέ ἀνύποπτο χρόνο διαπιστώθηκε ὅτι ὑπάρχουν ἀπό ἀνάλυση τῶν ἐννοιῶν τῆς μνήμης (καί τῆς λήθης) σέ κείμενα τῆς Θείας Λειτουργίας τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας⁷⁹.

Οἱ διαστάσεις αὐτές εἶναι οἱ ἀκόλουθες: ἡ λεκτική, ἡ ποιητική, ἡ

78. Ἀναφέρω γιά παράδειγμα τήν προσπάθεια τοῦ καναδοῦ καθηγητή Marcel VIAU (1993) νά καθορίσει τή «νέα πρακτική θεολογία» μέ κύριους ἄξονες τρεῖς ἐννοιες-κλειδιά (τήν ἐμπειρία = expérience, τή γλώσσα = langage καί τήν πίστη-δοξασία = croyance) ἰδωμένες ὑπό τήν προοπτική τῆς σύγχρονης ἀμερικανικῆς φιλοσοφίας τόσον τοῦ πραγματισμοῦ (Charles Sanders Peirce, William James, John Dewey, Richard Rorty) ὅσο καί τῆς φιλοσοφίας τῆς γλώσσας (Willard van Orman Quine, Nelson Goodman, Hilary Putnam, Donald Davidson) προκειμένου νά τεθοῦν τά γνωσιοθεωρητικά (épistémiques) συστατικά στοιχεῖα αὐτῆς τῆς διαπραγματεύσεως. Τήν ἴδια γραμμή εἶχε ἀκολουθήσει στό ἐνδιαφέρον ἄρθρο του «συνηγορία γιά μιά μεταποιμαντική» (VIAU 1986).

79. Ἡ προσπάθεια ἔχει ἀποτυπωθεῖ σέ κείμενό μας πού ἐπιγράφεται Théorie de la Médiation et Théologie Orthodoxe (STAVROPOULOS 1996). Πρόκειται γιά ἀνακοίνωση σέ ἐντατικό σεμινάριο Erasmus στό Soutelo τῆς Πορτογαλίας τόν Σεπτέμβριο 1994. Βλ. ἐπίσης ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989ε καί 1995α, σ. 118-124. Ὁ Jean Gagnepain βάζει τῶν κλινικῶν ἐρευνητικῶν δεδομένων τῆς θεωρίας ἀναθεωρεῖ καί ἀνακατατάσσει ἐπιστημολογικά αὐτές πού ὀνομάζουμε ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου. Περισσότερα γι' αὐτόν, βλ. στήν ὑποσημείωση 1 τοῦ κειμένου μας (1996, σ. 571).

διαπροσωπική και ή έσχατολογική. Αὐτές οἱ διαστάσεις ἀνταποκρίνονται σέ μία τετρα-λογική μορφή τῆς ἐννοίας τοῦ λόγου, πού ὑπερβαίνει τή λεκτική λειτουργία του. Ἡ ἀνταπόκριση στά τέσσερα πλάνα τῆς θεωρίας τῆς διαμεσολάβησης θά ἔπαιρνε κατά σειρά τή μορφή τῆς ὁμο-λογίας, τῆς ἔργο-λογίας, τοῦ δια-λόγου καί τῆς ἀπο-λογίας. Θά πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι στήν Ὁρθοδοξία κάνουμε λόγο γιά *λογική λατρεία*. Γιά τήν ἀνθρώπινη λογικότητα ἡ ὑπόψη θεωρία χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο νοῦς, περιορίζοντας τήν λέξη λόγος μόνο στή λεκτικότητα, ἐνῶ γνωρίζουμε ὅτι αὐτή περιλαμβάνει πολλαπλές δυνατότητες⁸⁰. Θά ὑποστηρίζαμε ἄνετα ὅτι αὐτό πού ἡ θεωρία ἐννοεῖ μέ τή λέξη νοῦς ἀνταποκρίνεται στή *διάνοια* (raison) καί ταυτίζεται μέ αὐτό πού οἱ Ἕλληνες Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας ὀνομάζουν *λογική ἐνέργεια*, ἐνῶ γιά τόν νοῦ ὑποθέτουμε ὅτι πρόκειται γιά κάποιο ὄργανο πού ξεπερνᾷ τή λογικότητα (νοερά ἐνέργεια). Θά μπορούσαμε νά συνοψίσουμε τά πῶ πάνω στήν ἀκόλουθη διατύπωση: «Ἐάν μέ τή μεσολάβηση τῆς λογικότητάς μας εἴμαστε ἀνθρώπινα παρόντες στόν κόσμο, εἴμαστε ἀνθρώπινα παρόντες στό Θεό μέ τή μεσολάβηση τοῦ νοῦ μας καί μάλιστα ἐν καρδίᾳ»⁸¹.

Ὁ διάλογος ἀνάμεσα στίς δύο προσεγγίσεις μπορεῖ νά εἶναι γόνιμος, ὅταν μέ τρόπο κριτικό τηροῦμε προσεκτικά τίς ἀναγκαῖες ἀποστάσεις· μπορεῖ ἐνδεχομένως καί νά ὀδηγήσει ἀπό μία κλινική σέ

80. Τήν πολυμορφία αὐτή τοῦ λόγου ἀναπτύξαμε στήν μόλις ἀναφερθεῖσα ἀνακοίνωσή μας, στηριζόμενοι στήν ἐλληνική καί πατερική μας παράδοση (STAVROPOULOS 1996, σ. 578-581). Πρβλ. καί τό σχετικό ἀπόσπασμα τοῦ μηνύματος τῆς Α.Θ. Παναγιότητος τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Βαρθολομαίου Α΄ πρὸς τό Ἐπιστημονικό Συμπόσιο ἐπὶ τῇ συμπληρώσει 1900 ἐτῶν ἀπό τῆς συγγραφῆς τῆς Ἀποκαλύψεως (μέ ἡμερομηνία 4ης Σεπτεμβρίου 1995, ἀναγνώστηκε καί μοιράστηκε στούς συνέδρους κατά τήν ἔναρξη τῶν ἐργασιῶν τοῦ Συμποσίου τή 17η Σεπτεμβρίου 1995. «Ἡ ἐννοια καί λειτουργία τοῦ «λόγου» εἰς τήν ἱερωτάτην γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων ἐκφράζει σύμπλεγμα μυστικόν, τό ὁποῖον διατρέχει καί στηρίζει ὀλόκληρον τήν δημιουργίαν καί συνδέει ταύτην ἀρρήκτως μετά τοῦ ἀκτίστου Θεοῦ. Ὡς ἐκ τούτου, λόγος ὀνομάζεται ἡ αἰτία τῶν ὄντων καί γινομένων, λόγος ἡ γνωστική δύναμις τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου προσεγγίσεως καί σπουδῆς αὐτῶν, λόγος ἡ δήλωσις καί ἐκφορά τῶν ἐν νοητικῇ θεωρίᾳ διαπιστωμένων σχέσεων καί ἀναλογιῶν μεταξύ τῶν ὄντων καί φαινομένων. Λόγος δέ καί ὁ τὰ πάντα συστησάμενος καί συντηρῶν, φωτίζων καί ἀγιάζων Θεός».

81. STAVROPOULOS 1996, σ. 581.

μία θεραπευτική Ἀνθρωπολογία. Ἡ ἀνάλυση, παραδείγματος χάριν, τῆς προσευχῆς τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ, ἰδιαίτερα στό πρῶτο της σκέλος, τῶν πνευμάτων τῆς ἀργίας, περιεργείας, φιλαρχίας καί ἀργολογίας καί ἡ ἐνδεχόμενη ἀντιστοιχία τους στά πλάνα τῆς θεωρίας, μπορεῖ νά βοηθήσει σέ μία ἀνάλυση τῶν παθῶν καί στή θεραπευτική τους, θέμα κατ' ἐξοχήν μιᾶς θεραπευτικῆς Ποιμαντικῆς. Ἡ συσχέτιση τοῦ δευτέρου σκέλους τῆς προσευχῆς τοῦ ὁσίου Ἐφραίμ (πνεῦμα δέ σωφροσύνης, ταπεινοφροσύνης, ὑπομονῆς καί ἀγάπης) καί τῶν ὀκτώ λογισμῶν τῆς κακίας καί παθῶν (γαστριμαργία, πορνεία, φιλαργυρία, λύπη, ὀργή, ἀκηδία, κενοδοξία, ὑπερηφανία) ἢ τῶν ἑπτὰ θανασίμων ἀμαρτημάτων καί ἡ κατανομή τους σύμφωνα μέ τά τέσσερα πλάνα τῆς θεωρίας τῆς διαμεσολάβησης, μελετᾶται περαιτέρω, ὥστε νά διευκρινιστεῖ ἐάν ὑπάρχει μιά τέτοια δυνατότητα, ἢ ἀντιθέτως, ἄν θά πρέπει νά ὀριστικοποιηθεῖ ἡ θέση τους μόνο στό τέταρτο πλάνο τῆς ἀξιολογίας καί σέ στενή σχέση μέ τήν ἔννοια τῆς ἐπιθυμίας, πού κατὰ τή θεωρία παραμένει ἀξιολογικά-ἠθικά οὐδέτερη καί δέν χαρακτηρίζεται οὔτε ὡς καλή οὔτε ὡς κακή. Στή συνέχεια τοῦ παραπάνω προβληματισμοῦ ἀναφέρουμε μεταξύ ἄλλων τή δυνατότητα νά μελετηθοῦν οἱ τέσσερις θεμελιώδεις λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας ὑπό τό πρίσμα τῶν τεσσάρων πλάνων τῆς θεωρίας (μαρτυρία - λέγειν, διακονία - πράττειν, κοινωνία - πρόσωπο, λατρεία ὡς βίωση τοῦ λειτουργικοῦ χρόνου στόν ὁποῖο προγεύομαστε τή μέλλουσα κρίση βάσει συγχεκριμένων κριτηρίων - ἀξίες)⁸².

82. Πρώτη παρουσίαση αὐτῆς τῆς προβληματικῆς τῶν παθῶν καί τῆς θεραπείας τους ἔγινε ἀπό τόν γράφοντα μέ ἀνακοίνωση στήν τρίτη φάση ἐνός διαπανεπιστημιακοῦ ἐντατικοῦ προγράμματος «Κλινικῆς Ἀνθρωπολογίας» (Erasmus) στήν πόλη Rennes τῆς Γαλλίας (4-13 Σεπτεμβρίου 1996), μέ ἰδιαίτερα εὐνοϊκή ἀνταπόκριση ἀπό τοὺς συμμετέχοντες (βλ. τό δελτίο «Liaisons Dangereuses», Le bulletin de la théorie de la médiation, τεύχος 4 - Ἰούνιος 1997). Μᾶς ζητήθηκε ἀκόμη νά προχωρήσουμε τήν ἔρευνα καί νά ἀναπτύξουμε τό θέμα σέ μία σειρά μαθημάτων στό πλαίσιο τοῦ «Προγράμματος Σωκράτης» (1997-2000), πού συμμετέχουμε σέ σχέδιο ἀνάπτυξης πανεπιστημιακοῦ προγράμματος σπουδῶν προχωρημένου ἐπιπέδου «Masters» (CDA) μεταξύ 16 εὐρωπαϊκῶν πανεπιστημίων σέ θέματα «Κλινικῆς ἐπιστημολογίας καί ἔρευνας στίς ἐπιστῆμες τοῦ ἀνθρώπου».

Ἡ ἀνάλυση τῶν παθῶν καί ἡ θεραπεία τους ἀσκεῖται ἀπό αἰῶνες στήν ὀρθόδοξη

“Όταν ἡ Ἐκκλησία προσλαμβάνει τέτοια στοιχεῖα ἀπό τόν θύραθεν ἐκτός Ἐκκλησίας χώρο (ἐπιστῆμες, πολιτισμό, κοινωνική ζωή),

παράδοση. Δέν ἔχουμε παρά νά ἐντρυφήσουμε στά κείμενα τῆς ἀσκητικῆς γραμματείας καί τήν πρακτική τῶν νηπτικῶν πατέρων, γιά νά δοῦμε τή συγκεκριμένη διαδικασία ἐξαγορεύσεως καί θεραπευτικῆς. Ἡ Ποιμαντική νοεῖται πάντοτε ὡς θεραπευτική διακονία· ὡς θεραπευτική Ποιμαντική, φροντίζει «τό ἀρχαῖον, τό πρωτόκτιστον κάλλος ἀναμορφώσασθαι». Πρόκειται γιά «φιλοκαλική θεραπευτική» (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1996, σ. 5-7· πρβλ. 1989α, σ. 5-8 ἰδιαίτερα). Μία θεραπευτική, πού ἔχει τίς ρίζες της στήν ὀρθόδοξη παράδοση, γι' αὐτό καί τήν ὀνομάζει «Ὄρθόδοξη ψυχοθεραπεία», προβάλλει ὁ νῦν Μητροπολίτης Ναυπάκτου καί Ἁγίου Βλασίου σεβασμιώτατος Ἱερόθεος Βλάχος σέ σειρά βιβλίων του, ὅπου καταθέτει τίς ἀπόψεις του γιά μιᾶ «πατερική θεραπευτική ἀγωγή» (ΒΛΑΧΟΥ 1986, 1987, 1988, 1989, 1995· πρβλ. βιβλιοκρισία, ἀπαντήσεις καί ἀνταπαντήσεις στό περ. «Σύναξη» ἀρ. 25, 1988, σ. 82-88· ἀρ. 26, 1988, σ. 90-94· ἀρ. 27, 1988, σ. 88-89· ἀρ. 28, 1988, σ. 104-106· ἀρ. 30, 1989, σ. 100-101).

Ὁ J.-C. Larchet ἔχει ἀσχοληθεῖ ἐπίσης μέ τήν θεραπευτική τῶν πνευματικῶν καί ψυχικῶν ἀσθενειῶν στήν ἀσκητική παράδοση τῆς ὀρθόδοξου Ἐκκλησίας καί τῆς χριστιανικῆς Ἀνατολῆς τῶν πρώτων αἰώνων (LARCHET 1991, 1992· πρβλ. SAROGLOU 1977, σ. 15-16). Ὑπενθυμίζουμε ὅτι στήν μετὰ τόν πόλεμο ἀμερικανική «ποιμαντική κίνηση» εἶχε ἐπικρατήσει τό «θεραπευτικό-κλινικό παράδειγμα» Εἶναι ἐνδεικτικός μάλιστα ὁ τίτλος πού ἔδωσε στή διδακτορική του διατριβή ὁ καθηγητής Dietrich Stollberg, πού ἀσχολήθηκε καί ἄσκησε κριτική σ' αὐτήν: *Θεραπευτική Ποιμαντική* (1969). Γιά τίς σημερινές τάσεις καί στίς Η.Π.Α. καί στήν Εὐρώπη, βλ. Σ 84 τῆς παρούσης ἐργασίας. Γιά τή σχέση θρησκείας, παθολογίας καί θεραπείας, βλ. VERGOTE 1995. Γιά τή σχέση πνευματικότητας καί υγείας, πού ἐπανέρχεται στίς ἐνασχολήσεις τῶν Ἐκκλησιῶν, βλ. τό ὑπ ἀριθ. 146 τεῦχος Ἰουλίου - Αὐγούστου 1997 τοῦ δευτέρου «Contact» τῆς Χριστιανικῆς Ἱατρικῆς Ἐπιτροπῆς - Δράση τῶν Ἐκκλησιῶν γιά τήν υγεία, τοῦ Π.Σ.Ε.

Στή σύγχρονη ψυχιατρική πράξη ἐμφανίζεται τό νεολογικό σημαῖνον «patho-analyse» (παθο-ἀνάλυση ἢ ἀνάλυση τῶν παθῶν), ὅπου τά πάθη ὡς νοσογραφικές ὀντότητες-μορφές ἀποκαλύπτουν τή δομή τοῦ ὑποκειμένου ἢ ἄλλοις λόγοις τίς ὀρίζουσες κατηγορίες τῆς ἀνθρώπινης κατάστασης (condition humaine). Ὁ ὅρος ἔχει ἐπισημανθεῖ στήν ψυχιατρική ὀρολογία ἀπό τόν ψυχαναλυτή καθηγητή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λουβαίν Jacques Schotte, γνωστό γιά τήν προώθηση τῆς ἔρευνας πρὸς μιᾶ ψυχιατρική τῶν ὀρμῶν (pulsionelle, ὀρμική). Στό Πανεπιστήμιο τῆς Λουβαίν ἔχει ἰδρυθεῖ καί Κέντρο παθοαναλυτικῶν μελετῶν (Centre d'études pathoanalytiques). Ὁ J. Schotte διευθύνει καί τή «Βιβλιοθήκη Παθοανάλυσης», μιᾶ σειρά μελετῶν πού ἐκδίδονται ἀπό τίς Éd. Universitaires - De Boeck Université στίς Βρυξέλλες (βλ. μ. ἄ. Jacques SCHOTTE 1990).

αυτό πρέπει νά γίνεται μέ διάθεση καί πρόθεση ένσωματώσεώς τους, μεταμορφώσεως καί αποδοχῆς τῆς διαφορότητας αὐτῶν τῶν περιοχῶν ζωῆς μέσα στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας. Τό νά δεχτοῦμε σύγχρονες πολιτιστικές μορφές καί βοήθειες ἐντός τῆς Ἐκκλησίας δέν εἶναι ἀπλῶς φαινόμενο διαπολιτιστικῆς προσοικείωσης ἢ ἐκπολιτιστικό (acculturation), ἀλλά κυρίως προσπάθεια ένσαρκώσεως, προσπάθεια ἐμπολιτισμική (inculturation), νά λειτουργήσῃ ἡ Ἐκκλησία καί μέ τά ἀνθρώπινα μέσα, σέ βαθειά ένότητα καί ἀντίδοση ιδιωμάτων κατά τό πρότυπο τοῦ ένσαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ καί ὄχι ἀπλῶς συμπολιτευόμενη, σέ τακτική γραμμή «συμπολιτισμοῦ», συμπλέοντας στόν οἰκουμενικό πολιτιστικό χῶρο. Τότε, σ' αὐτή τήν ἀντίδοση ἔχουν ἐπίσης πολλά νά ὠφεληθοῦν καί οἱ ἐπιστῆμες καί ὁ πολιτισμός καί ἡ κοινωνική ζωή καί ὁ κόσμος.

Αὐτό πού ὀνομάσαμε μέ ὄρους πολιτιστικούς, ὡς ἐμπολιτισμική προσπάθεια λειτούργησε πάντα στήν Ἐκκλησία *mutatis mutandis* βάσει τῆς ἀρχῆς τῆς «προσλήψεως»⁸³. Ἡ έννοια τοῦ «ἐμπολιτισμοῦ» (inculturation) καθ' ὁμολογίαν ποιμαντικῶν θεολόγων ἀποτελεῖ σύγχρονη πρόκληση γιά τήν Ποιμαντική Θεολογία καί συνίσταται στήν «ἀποδοχή ποικιλίας πολιτισμῶν στή ζωή τῆς Ἐκκλησίας» («l'accueil de la diversité des cultures dans la vie des Églises», LEMIEUX 1990). Ὑποθέτω ὅτι αὐτό έννοεῖ ὁ Ἰ. Κουρεμπелές, ὅταν στό πολύ ένδιαφέρον ἄρθρο του (1996, σ. 646) γράφει γιά «μία ἀνοιχτή πρόκληση γιά ἐλεύθερη πολίτευση κάθε ὑγιοῦς πολιτισμοῦ, μιᾶς καί ἡ Ἐκκλησία ποτέ δέν παύει νά καλεῖ γιά τή σωτηρία τῆς κτίσης καί τοῦ κόσμου κι οὔτε παύει νά εἶναι γιά τόν κόσμο τοῦτο, γιά τή θεραπεία του, ζώντας μέσα σ' αὐτόν» (ἡ ὑπογράμμισή εἶναι δική μας). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐνεργοῦσα πάντα βάσει τῆς «ἀρχῆς τῆς ένσαρκώσεως» (πρβλ. ARNOLD 1942, 1965 κ.ἀ.) ἐμόρφωσε μία «Θεολογία σαρκουμένη» (ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ 1993· πρβλ. SALIBA - ALLEN 1979). Ἡ έννοια τοῦ «συμπολιτισμοῦ» προτείνεται ἀπό τόν Στέλιο Ράμφο, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει μ' αὐτήν τόν ὄρο acculturation, ὡς τακτική προβολῆς ενός πολιτισμοῦ –στήν περίπτωσή μας τοῦ ἑλληνικοῦ– καί τῶν ἀξιῶν του, μέ αἴσθημα ἰσοτιμίας ἢ ἀκόμη καί ὑπεροχῆς ἐν σχέσει πρὸς τίς κυρίαρχες

83. Βλ. πύό πάνω κεφ. 2, παρ. 8 Μεθοδολογική προσέγγιση μέ τή Σ 48 καί ΣΤΑΥ-ΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 34: «τό γάρ ἀπρόσληπτον ἀθεράπευτον» (ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Ἐπιστολή 101 πρὸς Κληδόνιον πρεσβύτερον κατά Ἀπολλινάριου, PG 37, 181C).

—έν προκειμένω έχεινες τοῦ παγκόσμιου πλέον δυτικού πολιτισμοῦ (ΡΑΜΦΟΥΪ 1996, σ. 41-53· βλ. καί ΜΠΑΚΟΥΝΑΚΗ 1996, σ. 12).

Θά τολμοῦσα νά παραλληλίσω τήν «τακτική» αὐτή μέ τόν τύπο τῆς «συν-αλληλίας», πού ἀφοροῦσε στίς σχέσεις Πολιτείας καί Ἐκκλησίας στό Βυζάντιο καί ἰσοροποῦσε τίς σχέσεις αὐτές μεταξύ τῶν ἀκραίων σχημάτων «παπο-καισαρισμοῦ» καί «καισαροπαπισμοῦ» (βλ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥΪ 1997, σ. 26 κ.έ.).

Ἐ «ἐμπολιτισμός» ἤ ἡ «πολίτευση» τοῦ κόσμου ὡστόσο πάει πολύ πιο πέρα ἀπό μία κατάσταση εἰρηνικῆς συνυπάρξεως μεταξύ ποικίλων πολιτισμῶν ἤ «τή διαλεκτική σύνθεση τοῦ ἐθνικοῦ καί τοῦ διεθνοῦς στοιχείου» (ΜΠΕΓΖΟΥΪ 1993, σ. 145· ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ὅλη παρ. Πολιτιστική πρόκληση: κοσμοπολιτισμός ἤ ἐπαρχιωτισμός; σ. 141-146). Κι αὐτό γιατί σέ κάθε περίπτω-ση ζητούμενο εἶναι ἡ θεραπευτική πρόσληψη τῶν πολιτιστικῶν μορφωμάτων τοῦ κόσμου τούτου ἀπό μία Ἐκκλησία πού διακονεῖ καί μεταμορφώνει μέ στόχο πάντα τήν καλή ἀλλοίωση. Πάντως τό θέμα τῶν σχέσεων Εὐαγγελίου, Πίστewος καί Πολιτισμοῦ φαίνεται νά ἀπασχολεῖ ἔντονα τίς Ἐκκλησίες καί τίς Θεολογίες τους.

Σημειώνουμε ἔτσι τό ΙΑ΄ Παγκόσμιο Συνέδριο «Ἱεραποστολῆς καί Εὐαγγελισμοῦ» μέ θέμα: Ἡ μία ἐλπίδα τῆς κλήσεως ἡμῶν - Τό Εὐαγγέλιο μέσα στήν ποικιλία τῶν πολιτισμῶν, πού ἔγινε ἀπό τίς 24 Νοεμβρίου ὡς τίς 3 Δεκεμβρίου 1996 στό Σαλβαντόρ τῆς Βραζιλίας (βλ. τό Δελτίον Οἰκουμενικῆς Ἐπικαιρότητας «Ἐνημέρωσις» τεῦχος 12 τοῦ 1996, σ. 4-5 καί τό «Education Newsletter» τοῦ 1996, σ. 1-3). Ἀναφέρουμε ἐπίσης τήν ὁμιλία τοῦ Μητροπολίτου Γέροντος Ἐφέσου κ. Χρυσοστόμου κατὰ τήν ἐπίσημη ὑποδοχή του στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, στίς 10 Δεκεμβρίου 1996 μέ θέμα: Ὁρθοδοξία καί ὀρθόδοξος πολιτισμός εἰς τήν Εὐρώπην εἰς τό τέλος τῆς χιλιετίας (ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥΪ 1997). Ἀκόμα τό ἀφιέρωμα τοῦ περιοδικοῦ «Καθ' ὁδόν» (τεῦχος 4, Ἰανουαρίου - Ἀπριλίου 1993)· Εὐαγγέλιο καί πολιτισμός - Ἡ μετά τήν Καμπέρρα περίοδος στήν Οἰκουμενική Κίνηση. Ἐνδιαφέρον ἀπό ὀρθοδόξου πλευρᾶς παρουσιάζει καί τό ἄρθρο τοῦ καθηγητοῦ π. Ἰωάννου Ρωμανίδου: Ἐκκλησιαστικά Σύννοδοι καί Πολιτισμός (ΡΩΜΑΝΙΔΟΥΪ 1995) καί τά παλαιότερα ἄρθρα τοῦ π. Γεωργίου Φλωρόφσκυ· Χριστιανισμός καί πολιτισμός τοῦ 1952 καί Πίστη καί πολιτισμός τοῦ 1955 (ΦΛΩΡΟΦΣΚΥΪ 1982, σ. 152-164, 11-39).

Σέ πρακτικό ἐπίπεδο σημειώνουμε τό ἐνδιαφέρον τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν γιά τέτοια θέματα. Τό Τμήμα Κοινωνικῆς Θεολογίας ἔχει Τομέα, στοῦ ὁποίου τήν ὀνομασία ἀποτυπώνεται αὐτή ἡ εὐαισθησία γιά τόν πολιτιστικό βίo· συγκεκριμένα πρόκειται γιά τόν Τομέα Βιβλικῶν Σπουδῶν καί Πολιτιστικοῦ Βίου τῆς Μεσογείου, στόν ὁποῖο διδάσκονται καί μαθήματα πού ἀπτονται τοῦ ἀντικειμένου, ὅπως καί σέ ἄλλους τομεῖς

(βλ. 'Οδηγό Σπουδών του Τμήματος 1996-97). 'Ο Τομέας Χριστιανικής Λατρείας 'Αγωγής και Διαπομπάνσεως φροντίζει με τήν πρωτοβουλία για τήν περιοδική έκδοση τέχνης «Φιλοκαλική 'Ενημέρωση» να διευρύνει τούς όριζοντες τών φοιτητῶν και μελλοντικῶν θεολόγων τῆς Σχολῆς (βλ. προλογικό μας σημείωμα στοῦ ΜΑΛΙΣΙΑΝΟΥ 1996, σ. 8). 'Ανάλογη ἦταν και ἡ πρωτοβουλία τοῦ καθηγητῆ Κωνστ. Σκουτέρη να παρουσιάσει στήν ἐτήσια θεολογική ἡμερίδα πού γίνεται στό πλαίσιο μαθημάτων του τοῦ ἐαρινοῦ ἐξαμήνου στό Διορθόδοξο Κέντρο τῆς 'Ι. Μονῆς Πεντέλης, ἐργασίες φοιτητῶν του στό θέμα: Χριστιανισμός και Πολιτισμός (7 Μαΐου 1996). 'Ο ἴδιος συμμετεῖχε, στόν χαρακτηριστήριο τόμο πρὸς τιμήν τοῦ 'Αρχιεπισκόπου 'Αλβανίας ἀναστασίου (Γιαννουλάτου) «Πορευθέντες ...», μέ ἄρθρο του ἐπιγραφόμενο, «Christ and Culture» (Χριστός και πολιτισμός, 1997, σ. 217-228· πρβλ. ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ, ὅ.π. σ. 229-242).

'Από ρωμαιοκαθολική πλευρά ἐπισημαίνουμε τήν ὑπαρξή ἤδη από τό 1982 τοῦ Ποντιφικίου Συμβουλίου για τόν Πολιτισμό, πρὸς τήν ὀλομέλεια τοῦ ὁποίου ὁ Πάπας 'Ιωάννης Παῦλος Β' ἀνέπτυξε τό θέμα: «Τό Εὐαγγέλιο ὄχι μόνο δέν ἀπειλεῖ κανέναν πολιτισμό, ἀλλά ἀντίθετα πλουτίζει κάθε πολιτισμό, μέσα στόν ὁποῖο ἐνσαρκώνεται» (ἐφημ. «Καθολική» 3 'Ιουνίου 1997). Μέ τό ἴδιο περίπου θέμα: «'Η χριστιανική πίστη δέν εἶναι μόνο πηγὴ πολιτισμῶν, ἀλλά και οὐσιαστικός παράγοντας μέσα στήν ἀνθρώπινη ἱστορία» ἀπευθύνθηκε μέ ἐπιστολή του πρὸς τὰ πανεπιστήμια τῆς Ρώμης για τό ἀκαδημαϊκὸ ἔτος 1996-1997 (ἐφημ. «Καθολική» 21 'Ιανουαρίου 1997).

'Ἄλλωστε ἔχει ἀπό παλαιότερα τονισθεῖ ὁ ρόλος τοῦ καθολικοῦ πανεπιστημίου στή σχέση πίστεως και πολιτισμοῦ. Μέ τό θέμα αὐτό μάλιστα εἶχε ἀσχοληθεῖ ἰδιαίτερα ἡ 16ῃ Γενική Συνέλευση τῆς Διεθνούς 'Ομοσπονδίας Καθολικῶν Πανεπιστημίων πού εἶχε συνέλθει στήν Τζακάρτα τῆς 'Ινδονησίας ἀπό 1ῃ μέ 6ῃ Αὐγούστου 1988. Τό Καθολικό Πανεπιστήμιο τῆς Λουβαίν εἶχε ὑποβάλει τότε εἰδική ἐκθεση για τίς σχέσεις μεταξύ πίστεως και πολιτισμοῦ (Foi et Culture à l'Université Catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve 1988). Λίαν ἀξιόλογο εἶναι και τό τεῦχος 114 τοῦ περ. «Catéchèse» τοῦ 'Ιανουαρίου 1989, μέ ἀφιέρωμα στό θέμα: Inscire la foi dans notre culture.

'Αναφέρω ἐπίσης ἓνα θερινὸ σεμινάριο στό θέμα: Πίστη και πολιτισμός, πού ὀργάνωσε τό «Διεθνές 'Ινστιτοῦτο για τόν Πολιτισμό» -ἐδρεύει στήν πόλη Wynnewood τῆς Pennsylvania και διευθύνεται ἀπό τον καθηγητῆ John M. Haas- για ἀμερικανούς φοιτητές στήν πόλη Eichstätt τῆς Βαυαρίας ἀπό 16 'Ιουνίου ἕως 6 'Ιουλίου 1996 μέ ἔμφαση στήν κοινή μας πολιτιστική κληρονομιά (τοῦ «Νέου», 'Αμερικῆς και τοῦ «Παλαιοῦ Κόσμου», Εὐρώπης).

Σ' αὐτό τό σημεῖο ἀξίζει να ἀναφερθεῖ ἡ ἀνησυχία στή Γαλλία ἐκπροσω-

πων τῶν Ἐκκλησιῶν, τοῦ Κράτους, τῶν Μουσείων καί τῶν Μ.Μ.Ε., οἱ ὁποῖοι φοβοῦνται ὅτι «ἡ ἐξαφάνιση τοῦ θρησκευτικοῦ πολιτισμοῦ ὑποθηκεύει τήν κατανόηση τῶν ἔργων τέχνης». Παρατηρεῖται σέ ἐπισκέπτες μουσείων καί ἐκθέσεων πρωτοφανῆς ἔλλειψη βιβλικῶν καί ἄλλων συναφῶν γνώσεων ἔλλειψη, πού καθιστᾷ δύσκολη ἄν ὄχι καί ἀδύνατη τήν ἀναγνώριση τέτοιων θεμάτων. Ἡ ἔλλειψη αὐτή, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ὡς «ἀμνησία», δέν γίνεται αἰσθητῆ ὡς θρησκευτική ἀλλά ὡς πολιτισμική μέ τήν εὐρεῖα ἔννοια τοῦ ὄρου. Γι' αὐτό καί οἱ παράγοντες πού ἀναφέραμε, ἀποφάσισαν νά συνεργαστοῦν, παρόλο πού μιᾶ τέτοια κοινῆ ἐπιχείρηση θεωρεῖται τολμηρή, δεδομένων τῶν σχέσεων μεταξύ Γαλλικῆς Δημοκρατίας καί Ἐκκλησίας (βλ. ἐφημ. «Le Monde», sélection hebdomadaire τῆς 16ης Μαΐου 1996· τό δημοσίευμα εἶναι τῆς 11ης Μαΐου).

Αὐτή ἡ «ἐγκοσμίκευση»⁸⁴ θά ἐνεργεῖ τή μεταφορά ἐν εἶδει μετα-

84. Μέ τόν ὄρο αὐτό ὁ καθηγητής Ἡλίας Βουλγαράκης δηλώνει «τὴν εἴσοδο ἢ παρέμβαση τοῦ Ἰοῦ τοῦ Θεοῦ καί σάν συνέχεια καί συνέπεια τὴν παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας ἢ τοῦ χριστιανοῦ στὰ πράγματα τοῦ κόσμου» (ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ 1993, σ. 69). Ὁ καθηγητής Γεώργιος Μαντζαρίδης ὑποστηρίζει ὅτι «ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία μένει πιστὴ στὴν ἐγκοσμίκευση τοῦ Θεοῦ, τὴ συνθετικὴ θεώρηση τοῦ χρόνου καί τὴ μὴ ἐγωκεντρικὴ ἀλλὰ εὐχαριστιακὴ θεώρηση τοῦ κόσμου, πού ἀνήκουν στὴν κοινὴ πίστη τῆς ἀδιαίρετης Ἐκκλησίας» (ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ 1994, σ. 79· πρβλ. ΚΟΥΡΕΜΠΕΛΕ 1996, σ. 647). Ὁμως ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ δύναται νά ταυτιστεῖ ἡ «ἐγκοσμίκευση» μέ τὴν «ἐκκοσμίκευση». Ἡ διαφορὰ τους εἶναι θέμα προθέσεως (πρβλ. ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ 1993, σ. 72) καί προθέσεων («προθετικὴ»). Ἐγκεῖται στό ὅτι ἡ Ἐκκλησία ζεῖ «ἐν τῷ κόσμῳ» ἀλλά δέν εἶναι «ἐκ τοῦ κόσμου» (βλ. Ἰωάννου ἰζ' 11, 14-17). Βρίσκεται σέ σημεῖο μεταβιβάσεως (transit), εἶναι προσωρινή, πρὸς ὥρας· δέν ἐγκαθίσταται. Ἦλθε, ἀλλά δέν ... θά μείνει! Βλ. ὁμότιτλο ἄρθρο μας στὸν «Ἐφημέριον» μηνὸς Αὐγούστου 1997, σ. 224-225· πρβλ. Pierre EMMANUEL, *La vie terrestre*, ἰδιαιτέρα τό κεφ. Pour vivre ici, Paris, Éd. du Seuil, 1976, σ. 11-39). Ὅπως δὲ ποτε, ὅσα γράφονται ἐδῶ δέν ἐξαντλοῦν τό θέμα σχέσεων Ἐκκλησίας - Κόσμου οὔτε τὴν ἐκκοσμίκευση, γιὰ τὴν ὁποία ἄλλωστε τόσα ἔχουν γραφεῖ καί γράφονται τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ αἰῶνα μας (τελείως ἐπιλεκτικά, βλ. PΑΡΑΡΕΤΡΟΥ 1963· ΑΛΙΒΙΣΑΤΟΣ 1967· ΜΠΕΓΖΟΥ 1991, ἰδιαιτέρα τίς σ. 44-51, 181-182 κ.ά.· RUNYON 1990). Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στίς πρόσφατες τάσεις καί συζητήσεις πού ἀφοροῦν στὴν Ποιμαντικὴ ἢ Πρακτικὴ Θεολογία, ἀναφαίνεται μεταξύ τῶν ἄλλων διαπιστώσεων καί μιᾶ μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους ἀπὸ τό δίπολο «πίστη - ἀπιστία», ὅπου δινόταν ἔμφαση στό «παράδειγμα τῆς ἐκκοσμίκευσης», πρὸς τό «κοινωνιο-ποιμαντικὸ παράδειγμα», μετὰ μάλιστα καί τὴν πρόκληση τῆς Θεολογίας καί τῆς Ποιμαντικῆς τῆς ἀπελευθέρωσης, στὴν ὁποία τονίζεται ἡ προφητικὴ καί (πολιτικο-) διακονικὴ διάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς δραστη-

κενώσεως γνώσεων, μεθόδων, πρακτικῶν, ἀπό τόν ἕνα χῶρο στόν ἄλλο μέ πλήρη δυνατότητα μεταβολισμοῦ, ἀνακύκλωσης τῶν ὑλικῶν καί ἀμφίδρομης ἐπικοινωνίας τῶν προτύπων⁸⁵. Ἀπό τά αἰσθητά στά πνευματικά καί πάλι ἀπό τά πνευματικά στά αἰσθητά⁸⁶. Ἡ ιδεώδης σχέση θά ἔπρεπε νά λειτουργεῖ χριστολογικά, ἔτσι ὥστε Ἐκκλησία καί Κόσμος νά συγχροτοῦν μία ἐνότητα καί τά στοιχεῖα τους νά συνδέονται μεταξύ τους, εἰ δυνατόν ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως⁸⁷.

ριότητα, πού δίνει προτεραιότητα καί εὐαισθητοποιεῖ τοὺς πιστοὺς ὡς πρὸς τίς σύγχρονες κοινωνικές ἀνάγκες (βλ. METTE 1995, σ. 315). Ἄς σημειωθεῖ ὅτι καί στόν χῶρο τῆς Κοινωνιολογίας τῆς θρησκείας, σύμφωνα μέ ἐκτιμήσεις ἐκπροσώπων της, τό «παράδειγμα τῆς ἐκκοσμικεύσεως» συναντᾷ δυσκολίες στό νά ἀποδώσει τήν παροῦσα κατάσταση τῶν θρησκείων (ROUSSEAU 1992, σ. 216).

85. Ὁ ὅρος «μετακένωση» εἶναι τοῦ Ἀδαμαντίου Κοραῆ, ὑπό τόν ὁποῖο ἐννοοῦσε, σύμφωνα μέ τό γενικότερο μορφωτικό πρόγραμμά του, τήν «μετακένωσιν» τῶν ἐπιστημῶν «ἀπό τά κοφίνια τῶν ἀλλογενῶν εἰς τά κοφίνια τῶν Ἑλλήνων» (ΠΑΠΑΔΕΡΟΨ 1965, σ. 823-824). Ἐμεῖς χρησιμοποιοῦμε τόν ὅρο, ἀλλά μέ τήν ἐννοια τῆς ἀμοιβαιότητας, τοῦ ἀμφίδρομου τῆς ἐπικοινωνίας. Βλ. παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ τύπου ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν ἐπιστημῶν στίς σχέσεις πού διαγράφουμε μεταξύ οὐμανιστικῆς ψυχολογίας καί θεολογίας (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 101-108 καί 1985β, σ. 43-52), ἀλλά καί μεταξύ ψυχολογίας καί θεολογίας μέσω τῆς Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1981, σ. 82-89 καί 1984β, σ. 98-104).

86. Βλ. τίς σχετικές παρ. Ἀμφίδρομα πρότυπα, Ἐπιστροφή - μεταστοιχείωση, Ἀνταπόκριση καί συγκλίσεις τοῦ ἄρθρου μας, Μαθήματα Ἀρχιτεκτονικῆς (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995α, σ. 159-160, 162-163, 165-166· πρβλ. καί τήν ἐπιτυχή διατύπωση τοῦ καθηγητῆ Κωνστ. Μουρατίδου σέ ὄ,τι ἀφορᾷ στήν κατά τόν Μ. Βασίλειο Ἱατρική τοῦ σώματος ὡς τύπο τῆς κατά ψυχὴν θεραπείας (ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ 1968).

87. Φρονοῦμε ὅτι δέν θά ἀστοχούσαμε ἂν ἐπιλέγαμε τόν Ὅρο τῆς Δ' ἐν Χαλκηδόνι Οἰκουμενικῆς Συνόδου, πού ἀναφέρεται στήν θαυμαστή ὑποστατικὴ ἐνωση τῶν δύο φύσεων, τῆς θείας καί ἀνθρωπίνης, στό πρόσωπο τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, γιὰ νά ὑποδηλώσουμε καί τίς σχέσεις Ἐκκλησίας – πού χαρακτηρίζεται ὡς παρατείνόμενος Χριστός εἰς τοὺς αἰῶνας – καί Κόσμου, ὁ ὁποῖος ἔτσι προσλαμβάνεται ἀπ' Αὐτήν καί μεταμορφώνεται. Κάτι ἀνάλογο εἶχαμε ἐπιχειρήσει παλαιότερα, γιὰ νά κατανόησουμε πῶς ὁ συγκεκριμένος Ὅρος διαζωγραφίζει αὐτό πού συντελεῖται στή ζωὴ ἐνός ἱερέα, ὁ ὁποῖος «ἐνώνει στό πρόσωπό του ... δύο φύσεις, δύο διαφορετικούς καί ὅμοιους συνάμα κόσμους» (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1986, σ. 45-47). Τόν Ὅρο τῆς Συνόδου, βλ. παρὰ ΚΑΡΜΙΡΗ 1952, τ. Ι, σ. 165.

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ
ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

*«Αί μέλισσαι
οὔτε ἅπασι τοῖς ἄνθεσι
παραπλησίως ἐπέρχονται
οὔτε μὴν οἷς ἂν ἐπιπτῶσιν
ὄλα φέρειν ἐπιχειροῦσιν,
ἀλλ' ὅσον αὐτῶν ἐπιτήδειον
πρὸς τὴν ἐργασίαν λαβοῦσαι,
τὸ λοιπὸν χαίρειν ἀφήκαν»*

(Μ. Βασίλειος)

5. ΜΕΘΟΔΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ

Όταν κάναμε λόγο για τις μεθόδους πού θά χρησιμοποιήσουμε στό ποιμαντικό έργο, έκφράσαμε τήν άποψη για μερική ή και για όλική διαφοροποίησή τους, προβαίνοντας στήν έξαγγελία μιᾶς τετραμεροῦς διαιρέσεώς τους⁸⁸. Σύμφωνα, δηλαδή, μέ τό στόχο πού θέτουμε και τό πεδίο πού θά τίς χρησιμοποιήσουμε θά εἶναι ἀνάλογες και οἱ μέθοδοι πού θά ἐπιλέξουμε και θά ἀφοροῦν στή συγκρότηση τῆς ποιμαντικῆς γνώσης και θεωρίας, στήν έρευνα, στήν κατάρτιση τῶν ὑπευθύνων και στή διαποίμανση. Ἡ μεθοδολογική προσέγγιση τοῦ ποιμαντικοῦ έργου εἶναι πολλαπλή και πολυεπίπεδη: ἀναφέρεται στά επίπεδα και τῆς θεωρίας και τῆς έρευνας και τῆς ἐκπαίδευσης και τῶν ἐφαρμογῶν.

Θά μάς ἀπασχολήσουν τά παρακάτω κρίσιμα ἐρωτήματα. Πῶς ἀπαρτίζεται ἡ Ποιμαντική ὡς θεολογική ἐπιστήμη, ὡς συστηματική δηλαδή ἐνότητα γνώσεων πού ἀναφέρονται σ' ἓνα εἶδος ἀντικειμένων, φαινομένων ἢ γεγονότων και συγκεκριμένα σέ γνώσεις πού ἀφοροῦν στίς διάφορες πτυχές τοῦ ποιμαντικοῦ έργου τῆς Ἐκκλησίας⁸⁹; Ποιά μεθοδική πορεία ἄραγε ἀκολουθεῖ ἡ Ποιμαντική κατά

88. Βλ. τό τέλος τῆς παρ. 8: Μεθοδολογική προσέγγιση, τοῦ κεφ. 2.

89. Τόν θεμελιώδη προβληματισμό και σχετικές ἀπαντήσεις ἔχουμε ἐκθέσει μέ ἀφορμή τήν Ποιμαντική Θεολογία τοῦ γάμου στό πρῶτο κεφάλαιο τῆς διδακτορικῆς μας διατριβῆς (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 27-37). Βλ. και ὅσα περί ἐπιστήμης ἀναφέρει ὁ Κ.Δ. ΓΕΩΡΓΟΥΛΗΣ στό λήμμα «Ἐπιστήμη» (Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ἡλίου», τ. Η', χ.χ., στ. 83α-84β).

τήν ἐπιστημονική ἔρευνα καί τή συστηματοποίηση τῶν γνώσεων πού πορίζεται ἀπό τήν ἔρευνα; Πῶς ἀκολουθῶς τίς προσφέρει ὡς διδασκαλία καί καταρτίζει τοὺς θεράποντές της καί πῶς αὐτοί στή συνέχεια τίς ἀσκοῦν καί τίς ἐφαρμόζουν «ποιμαίνοντες μετ' ἐπιστήμης»;

5.1. Θεωρία

Γιά τή συγκρότησή της σέ θεολογική ἐπιστήμη ἡ Ποιμαντική ἀκολουθεῖ ὅπωςδήποτε τρόπους συνήθεις στήν ἀνάδειξη τῶν ἐπισημῶν. Ἐχοντας ὀρίσει εὐθύς ἐξ ἀρχῆς ὡς ἀντικείμενό της τό ποιμαντικό ἔργο, μελετᾶ μέ τρόπο κριτικό τίς διαδικασίες μέ τίς ὁποῖες:

α) ἀποκτοῦμε γνώσεις πού ἀφοροῦν στίς διάφορες κατηγορίες τοῦ ποιμαίνειν·

β) βρίσκουμε λύσεις στά προβλήματα πού προκύπτουν·

γ) προτείνουμε τρόπους γιά τήν ὑπέρβαση ἐμποδίων πού τυχόν παρουσιάζονται.

Ἡ Ποιμαντική ὄχι μόνο περιγράφει τήν ποιμαντική πράξη, ἀλλά καί ἐρμηνεύει φαινόμενα καί γεγονότα τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου καί διαφωτίζει τίς γενεσιουργές τους αἰτίες. Πρέπει νά στηρίζει ἕνα ἐννοιολογικό πλαίσιο ἀρκετά αὐστηρό, ἔτσι ὥστε νά σχηματισθεῖ μία θεωρία τῶν πρακτικῶν πού ἀκολουθοῦνται στό ποιμαντικό ἔργο⁹⁰. Τελικά πρόκειται γιά μία θεωρία τῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία προφανῶς δέν γίνεται σέ καμία περίπτωση ἐρήμην τῆς πράξεως⁹¹. Φαίνεται ὅτι καί σέ ἐπιστημολογικό ἐπίπεδο, καί ὄχι ἀσφαλῶς μόνο στίς φάσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς, ἰσχύει ἡ φράση τοῦ ἀγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου:

*«ἡμῖν ἀμφότερα δι' ἀλλήλων εὐδοκιμεῖ
καί γάρ θεωρίαν συνέκδημον πρὸς τὰ ἐκεῖθεν*

90. Βλ. πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα τήν ἐνδιαφέρουσα ἀνακοίνωση τοῦ Marcel Viau, *Le statut épistémologique des études pastorales*, στό συνέδριο τῆς Ottawa τό 1988 (VIAU 1990, σ. 265) καί δύο σχετικά κεφάλαια τῆς Εἰσαγωγῆς του (τό VII καί τό VIII, VIAU 1987, σ. 149-201).

91. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984β, σ. 76.

ποιούμεθα, και πρᾶξιν θεωρίας ἐπίβασιν»⁹².

Δέν ὑπάρχει προτίμηση ἢ προτεραιότητα. Στό ἐρώτημα τί θά προτιμούσαμε ἀπό τίς δύο: «πρᾶξιν προτιμήσεως ἢ θεωρίαν;» ἡ ἀπάντησή εἶναι μία: «ἄμφω ... εἰσὶ δεξιαί τε καὶ φίλαι»⁹³. Ὅποιαδήποτε, λοιπόν, ἄλλη λύση ἢ ἀπάντηση εἶναι ἀτελής, θυμίζει ὁ ἴδιος Πατέρας: «ὁμοίως ἀτελές ἄλογος πρᾶξις καὶ λόγος ἀπρακτος»⁹⁴.

Ἡ χορεία τῶν Πατέρων τιμᾷ τή σύζευξη πράξεως καὶ λόγου - λόγου, θεωρίας, γνώσεως καὶ πράξεως. Αὐτή ἡ σύζευξη θεωρεῖται «ἀρχὴ παντὸς ἀγαθοῦ»⁹⁵. Ἡ πεμπτουσία μιᾶς τέτοιας στάσεως βρίσκει τὴν ἰδανικὴ ἔκφρασή της στὴ διατύπωση «λόγον δέ τιμῶμεν ἔμπρακτον καὶ πρᾶξιν ἐλλόγιμον»⁹⁶. Ὅποιος τό καταφέρει αὐτό: «τὸν ἀκριβῆ τρόπον εὔρε τῆς ἀληθοῦς θεουργίας», σέ ἀντίθεση μέ ἐκεῖνον πού «ὀποτέραν τούτων τῆς ἐτέρας ἔχων διεζευγμένην» κινεῖται στό χῶρο τῆς ἀνυπόστατης φαντασίας καὶ τῶν ἀψύχων εἰδώλων⁹⁷.

Συνεπῶς, *mutatis mutandis*, καὶ τό ποιμαντικὸ ἔργο δέν μπορεῖ νά γίνει ἐρήμην τῆς θεωρίας, τοῦ λόγου καὶ τῆς γνώσεως.

«Οὔτε πρᾶξις λόγου χωρὶς, ἀγαθὴ οὔτε λόγος πράξεως ἄνευ»⁹⁸.

92. Λόγος 4, 113, PG 649B-652A. Πρβλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983, σ. 41-42 καὶ προσλαλιά μας στὴν τιμητικὴ βραδύα στὴν Αἴθουσα τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν γιὰ τὸν ὁμότιμο καθηγητὴ Εὐάγγελου Δ. Θεοδώρου στίς 22 Ἀπριλίου 1991 μέ τίτλο: «Λόγος ἔμπρακτος καὶ πρᾶξις ἐλλόγιμος», ἰδιαίτερα τὴν παρ. Πρᾶξις θεωρίας ἐπίβασις. Περιελήφθη στό *Ἐπίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* περιόδου ἀπὸ 31.8.1988 ἕως 31.8.1991 (Πρυτανεῖα Μιχαήλ Π. Σταθόπουλου, τεῦχος Β', σ. 1237-1242).

93. *Ἐπη* 2, 33, τετράστιχον 1, PG 37, 982A.

94. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, *Λόγος ΜΓ' εἰς τόν Μ. Βασίλειον, ἐπίσκοπον Καισαρείας Καππαδοκίας, ἐπιτάφιος*, 43, PG 36, 553B.

95. ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Ἐτερα κεφάλαια*, PG 90, 1401B.

96. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΛΑΜΑ, *Ἦπερ τῶν ἱερῶν ἡσυχάζοντων* 2, 2, 10 παρὰ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, *Συγγράμματα*, τ. Α' ἐπιμ. Π.Κ. Χρήστου, Θεσσαλονίκη 1962, σ. 515, στίχοι 11-13.

97. ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά*, πη', PG 90, 1341D-1344A· βλ. καὶ *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* λβ', PG 90, 689D-692A.

98. ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Ἐτερα κεφάλαια*, PG 90, 1401B.

Γιατί τότε, «γνῶσις γὰρ ἄπρακτος» καί «πρᾶξις ἀλόγιστος»⁹⁹.

Ἡ ποιμαντική θεωρία κατὰ ταῦτα δέν μπορεῖ νά μή σχηματίζεται, νά μή στηρίζεται, νά μή στοιχειοθετεῖται καί νά μή διορθώνεται ἀπό τήν πράξη. Δέν θά εἶχε, ἀσφαλῶς, λόγο ὑπάρξεως μία ποιμαντική θεωρία πού δέν σφυρηλατεῖται στήν πρακτική ζωή ἀλλά ἀπλῶς συλλαμβάνεται στά σπουδαστήρια χωρίς ἀντίκρουσμα στήν καθημερινότητα καί τή μακραίωνη παράδοση¹⁰⁰. Παράλληλα, ἡ ποιμαντική πράξη δέν μπορεῖ νά στηρίζεται στόν αὐτοσχεδιασμό, στόν αὐθορητισμό, στίς καλές προθέσεις καί τό «φιλόανθρωπον» τῶν ποιμένων¹⁰¹. Ἡ μέχρι τώρα σχηματισθεῖσα ποιμαντική θεωρία, πού θέλει νά κατευθύνει ἐφεξῆς τήν ποιμαντική πράξη, ὀφείλει νά λαμβάνει ὑπόψη καί τήν παρούσα ποιμαντική πράξη σέ μία ἀμφίδρομη διαδικασία. Ἡ ποιμαντική ἐμπειρία, ἡ ὁποία θά ἔχει συλλεγεῖ ἐν τῷ μεταξύ, θά ὀδηγεῖ στή συγκρότηση τῆς ποιμαντικῆς θεωρίας καί ἐπιστήμης καί οἱ δύο μαζί θά καθοδηγοῦν τήν πράξη τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι θά γίνονται μία συνεχῆς ἀνακύκλωση καί ἀνακύκλωση θεωρίας καί πράξεως, πράξεως καί θεωρίας.

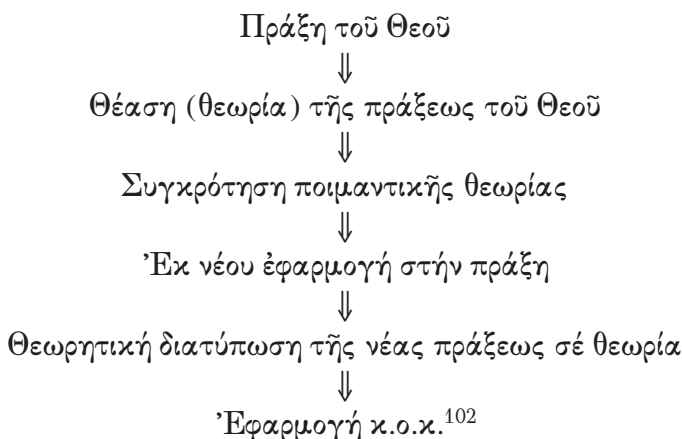
Αὐτή ἡ «κυκλικότητα» μᾶς θυμίζει τή διαδικασία τῆς φανερώσεως τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο. Ὁ Θεός γνωρίζεται, ἀποκαλύπτεται, φανερώνεται μέ τήν «οἰκονομική» διαχείριση καί παρέμβασή του στόν κόσμο, μέ τή δημιουργία τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου, μέ τήν ἔνσαρκη οἰκονομία καί τίς δωρεές τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Οἱ ἄνθρωποι θεωροῦν, θεῶνται, καθώς δύνανται, τή δράση, τήν πράξη, τή δόξα

99. ΜΑΞΙΜΟΥ ΤΟΥ ΟΜΟΛΟΓΗΤΟΥ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καί οἰκονομικά*, ὅ.π.

100. Κάτι τέτοιο χαρακτηρίζεται ἀπό τόν π. Φιλίθεο ΦΑΡΟ (1979) ὡς «ποιμαντολογία», ἡ ὁποία ὅμως τελικά καταλήγει νά εἶναι «ἀντιποιμαντική».

101. Ἐδῶ καί τριάντα χρόνια ὁ νῦν καθηγούμενος τῆς Ἱ. Μονῆς Γρηγορίου πανοσ. Ἀρχιμανδρίτης π. Γεώργιος ἐπιστοῦσε τήν προσοχή μας πάνω σ' αὐτό τό ζήτημα: «Ὁ ποιμαντικός ἐρασιτεχνισμός εἶναι ἀνεπίτρεπτος, καθ' ἣν ἐποχὴν ὄχι μόνο αἱ δυνάμεις τοῦ κακοῦ ἀλλά καί ὅλαι αἱ ἐκφάνσεις τοῦ πολιτισμοῦ (ἐπιστήμαι, ἐμπόριον, δημόσιοι σχέσεις κτλ.) τελοῦνται μετ' ἐπιστήμης καί περισσής ἐπιμελείας» (ΚΑΨ'ΑΝΗ 1968, σ. 7). Ἀνάλογους προβληματισμούς στή σχέση θεωρίας καί πράξεως, ἀντιμετωπίζουν οἱ ἀσχολούμενοι μέ θέματα τῆς διδακτικῆς τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν (βλ. ΠΕΡΣΕΛΗ 1996, σ. 89-92).

τοῦ Θεοῦ. Ἔχουν δηλαδή μία κάποια ἀντίληψη καί σχηματίζουν μία ἀποψη καί θεωρία γιά τήν ποιμαντική ἐνέργεια καί πράξη Του. Αὐτό συντελεῖ σέ μία γνώση γιά τό πῶς, μιμούμενοι Αὐτόν θά μπορούν καί αὐτοί μέσω τῆς δικῆς τους οἰκονομίας, ὡς οἰκονόμοι τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, νά φανερώσουν τή Θεία Οἰκονομία. Θέτουν λοιπόν σέ ἐφαρμογή ὅ,τι ἔμαθαν, γίνονται μιμηταί τοῦ Θεοῦ, παροτρύνονται νά γίνουν μιμηταί τῶν Ἀποστόλων, καθῶς καί ἐκεῖνοι ἔγιναν μιμηταί τοῦ Χριστοῦ. Αὐτή λοιπόν ἡ μιμούμενη τόν Χριστό ποιμαντική πράξη στοιχειοθετεῖ μέ τήν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας μία νέα θεωρία, ἡ ὁποία ὁδηγεῖ σέ μία νέα πράξη κ.ο.κ. Ἔχουμε λοιπόν τό ἐξῆς σχῆμα:

Τελικά καί ἡ ποιμαντική θεωρία, ἡ συγκρότηση δηλαδή τῆς Ποιμαντικῆς ὡς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἔχει ὡς ἀπώτερο στόχο τή μεθόδευση τῆς ἄλλης θεωρίας, τῆς ὁποίας ἐπίβαση εἶναι ἡ πράξη τῶν ἀρετῶν. Καί ἡ ποιμαντική πράξη καί ἐμπειρία, πού ὁδηγεῖ στήν ποιμαντική θεωρία, ἐκείνην τήν Θεωρία ὁδοποιεῖ καί ἀναγγέλλει.¹⁰³

102. Πρβλ. τή σχηματική περιγραφή τῆς χρονικῆς ἀκολουθίας τοῦ μοντέλου ἀνάπτυξης τῆς ἐπιστήμης, πού εἰσάγει ἡ Δομή τῶν Ἐπιστημονικῶν Ἐπαναστάσεων (B. Κάλφας παρά KUHN σ. 27).

103. Ἄλλωστε τόσο ἡ Θεολογία ὡς ὄλον καί μέ τίς ἐπί μέρους μαθήσεις της ὅσο καί ὁ κάθε θεράπων της πρέπει νά θέτουν ὡς προμετωπίδα τοῦ ἔργου καί τῆς ζωῆς τους τό ξά' κεφάλαιο τοῦ Λόγου περί προσευχῆς τοῦ ὁσίου Πατρός ἡμῶν ΝΕΙΛΟΥ τοῦ

Μία τέτοια θεωρία πάλι δέν έχει σάν μοναδικό σκοπό τήν προσωπική ωφέλεια του «θεωρού», τουλάχιστον όσο ζοῦμε στό σχῆμα του παρόντος κόσμου. Στόχος της εἶναι, κατά τό παράδειγμα τῶν τριῶν μαθητῶν πού ἔζησαν τή Μεταμόρφωση καί δέχτηκαν τήν προτροπή του Κυρίου, ἡ ἐπιστροφή στόν κόσμο καί ἡ ἀνάληψη μεταμορφωτικῆς δράσεως¹⁰⁴.

Αὐτή ἡ ἀμφίδρομη πορεία ἀπό τή θεωρία στήν πράξη καί ἀπό τήν πράξη στή θεωρία ὑποδηλώνει καί τήν μεθοδολογική πρόταση τόσο γιά τή συγκρότηση τῆς ποιμαντικῆς θεωρίας ὅσο καί γιά τήν ἀξιολόγηση τῆς ποιμαντικῆς πράξεως, τῆς Ποιμαντικῆς δηλαδή ὡς τέχνης τεχνῶν καί ἐπιστήμης ἐπιστημῶν.

Πάντως, ἡ Ποιμαντική καί στά δύο της σκέλη, ὡς Ἐπιστήμη καί ὡς Τέχνη, ἔχει ὡς σκοπό τήν ἔρευνα τῆς ἀλήθειας¹⁰⁵ καί ἀναζητᾷ

Ἄσκητοῦ: «Εἰ θεολόγος εἶ προσεύξη ἀληθῶς. Καί εἰ ἀληθῶς προσεύχη, θεολόγος εἶ» (Φιλοκαλία τ. Α' 1982, σ. 182 καί στήν PG 79, 1180B ὡς κεφάλαιο ξ', ὅπου τό προσεύχη εἶναι προσεύξη). Ἦδη στό γ' κεφάλαιο μᾶς ἔχει προκαταλάβει ἀναγγέλοντάς μας ὅτι: «Ἡ προσευχή, ὁμιλία ἐστὶ νοῦ πρὸς Θεόν» (ὁ.π. σ. 177) καί στό δ' θέτει τίς προϋποθέσεις γιά ἐκεῖνον ὁ ὁποῖος «τόν ὑπὲρ πᾶσαν αἴσθησιν καί ἔννοιαν ἰδεῖν βουλόμενος καί συνόμιλος αὐτῷ γενέσθαι» (ὁ.π.).

104. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989ε, σ. 110.

105. Τό ζήτημα αὐτό ἐπιδέχεται ἐκτενῆ ἀνάπτυξη. Ἦταν ἓνα εὐχάριστο, ὅμως, ξάφνιασμα, ὅταν στόν πρόλογο ἑνός θετικοῦ ἐπιστήμονα, τοῦ γλωσσολόγου Ἰωάννη Τσάντουικ, πού μέ τόν Μιχαήλ Βέντρις ἀνακάλυψε τή μυκηναϊκή γραφή, βρήκαμε τήν ἴδια φράση: «τόσον ἡ ἐπιστήμη ὅσο καί ἡ τέχνη, ἔχουν γιά σκοπό τήν ἔρευνα τῆς ἀλήθειας». Ὁ Τσάντουικ προλόγιζε -καί ἀξίζει νά διαβαστεῖ ὀλόκληρος ὁ πρόλογος- μεταγραφή μιᾶς μυκηναϊκῆς πινακίδας σέ ὀλιγόστροφη ὠδή ἀπό τόν Π. Α. Σινόπουλο πού ἀναφέρεται στόν βοσκό Κέρογο ἀπό τήν Πύλο (ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ 1986, σ. 9). Σ' αὐτή τή συνάφεια θέλουμε νά θυμίσουμε τόν ὀρισμό τοῦ ὠραίου ὅπως τόν δίνει ὁ μέγας μας ζωγράφος Νίκος Χατζηκυριάκος - Γκίκας: «εἶναι ὠραῖο ὅ,τι κατορθώνει νά ἀνταποκριθεῖ σέ κάποια ἐνδόμυχη ἀρμονική διάταξη, ὅ,τι μέ τίς ἀναλογίες του καλύπτει ἀπόλυτα τήν ἀρχιτεκτονική τῆς ψυχῆς. Τό ὠραῖο εἶναι λοιπόν μιά ἀλήθεια βαθύτερη ἀπό τίς πειραματικές ἀλήθειες. Μιά ζῶσα ἀλήθεια, στιγμιαία, αἰώνια καί ἀπόλυτη» (GHKA 1993, σ. 108, ἡ ὑπογράμμιση δική μας). Ἐπιβεβαιωτικά τῆς ἀποψῆς αὐτῆς εἶναι καί ὅσα λέγει ὁ Βίκτωρ Οὐγκώ: «Ἡ μορφή εἶναι τό ὠραῖο, καί ὅ,τι εἶναι ὠραῖο ἐκδηλώνει τό ἀληθές». Τελευταία, ὁ καθηγητής Γιώργος Γραμματικάκης ἀναφερόμενος σέ τηλεοπτική ἐκπομπή στήν ἐνιαία θεωρία τοῦ καθηγητή Στήβεν Χόκινγκ διατύπωνε τήν ἀποψη ὅτι «ὅταν μιά ἐξίσωση εἶναι ὠραία εἶναι καί ἀληθινή!» Τό ζήτη-

καί τό χαμένο καί τό ξεχασμένο, ὥστε τίποτε νά μή χαθεῖ καί νά μήν ξεχαστεῖ, οὔτε ἀνθρώπινο οὔτε θεϊκό. Ἡ Ποιμαντική ἐπιδιώκει τήν ἀρραγή αὐτῆ ζεύξη καί τήν ὑπό ἓνα Ποιμένα συγκρότηση τῆς μιᾶς Ποίμνης.

Γι' αὐτό καί ἡ νέα ἀντίληψη πού ἀναπτύξαμε πιό πάνω γιά τήν Ποιμαντική, ἡ ὁποία ἐστιάζει τήν προσοχή της ὄχι κατά κύριον λόγο στόν Ποιμένα (ποιμενοκεντρική), ἀλλά στό ποίμνιο (ποιμνιοκεντρική) καί στά ἐνεργήματα ἐκεῖνα πού στόχο ἔχουν τή συναγωγή του, χαράσσει μιάν «ἀλλαγὴ ὀπτικῆς» καί συνιστᾷ ἓνα νέο «παράδειγμα» γιά τή συγκρότηση τῆς ἐπιστήμης τῆς Ποιμαντικῆς –«παράδειγμα» μέ τήν ἔννοια πού δίνει σ' αὐτό ὁ φιλόσοφος τῆς Ἐπιστήμης Τόμας Κούν. Ἡ πρωταρχική χρῆση τοῦ ὄρου «παράδειγμα» (paradigm) ὑποδεικνύει «τό σύνολο τῶν πεποιθήσεων, τῶν ἀναγνωρισμένων ἀξιῶν καί τῶν τεχνικῶν πού ἀσπάζονται τά μέλη μιᾶς δεδομένης ομάδας ἐπιστημόνων». Δέν ταυτίζεται λοιπόν τό παράδειγμα μέ μιᾶ ἐπιστημονική θεωρία, ἔχει μιᾶ πολύ σφαιρικότερη διάσταση. Περικλείει «νόμους, θεωρίες, ἐφαρμογές καί πειραματισμό ταυτόχρονα», καί ἀποτελεῖται «ἀπό ἓνα ἰσχυρό πλέγμα ἐννοιολογικῶν, θεωρητικῶν, πειραματικῶν καί μεθοδολογικῶν παραδοχῶν» ἀκόμη καί «σχεδόν-μεταφυσικῶν»¹⁰⁶.

Μεταγράφοντας τήν ἀποψή του σέ ὅ,τι ἀφορᾷ στήν Ποιμαντική, κάνουμε τό βῆμα αὐτό μέ κάθε ἐπιφύλαξη, γνωρίζοντας ὅτι ὁ ἴδιος

μα εἶναι τί ἐπιδιώκουμε μέ τήν ἐπιστήμη καί μέ τήν τέχνη καί ἐιδικότερα μέ τήν ἐπιστήμη καί τέχνη τῆς Ποιμαντικῆς: τί ἀπο-καλύπτεται, τί «ἐκκαλύπτεται» (dévoiler), ὅπως θά διερωτᾶτο καί ὁ Emmanuel Levinas; Ὁ ἴδιος δίδει ἀπάντηση γενικά πού θά ταίριαζε καί στό δικό μας ἐρώτημα καί ταιριάζει μέ αὐτά πού ἔχουμε ἀναφέρει μέχρι τώρα. «Ἐκκαλύπτω μέ τήν ἐπιστήμη καί μέ τήν τέχνη, σημαίνει οὐσιαστικά ἐπανενδύομαι τά στοιχεῖα μιᾶς σημασίας, ξεπερνῶ τήν ἀντίληψη. Ἐκκαλύπτω ἓνα πράγμα σημαίνει τό φωτίζω μέ τή μορφή τοῦ βρισκω μιᾶ θέση μέσα στό ὄλο ἀντιλαμβανόμενος τή λειτουργία του ἢ τήν ὁμορφιά του» (LEVINAS 1989, σ. 84). Πρβλ. ὅσα γιά τήν «ποιητική» λειτουργία τῆς μνήμης καί τήν ἀλήθεια σημειώνουμε στό ὁμότιτλο κεφάλαιο τῆς Μνήμης καί Ἀλήθειας (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989ε, σ. 102 κ.έ. καί ἰδιαίτερα στή σ. 106 τῆ Σ 7).

106. Ἀπό τήν Εἰσαγωγή τοῦ Β. Κάλφα στό βιβλίο τοῦ Thomas S. Kuhn (KUHN, σ. 26).

δέν προσφέρει στοιχειά για τήν εφαρμογή του σχήματός του σέ άλλα πεδία και ιδιαίτερα στό πεδίο τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν και κατ' ἐπέκτασιν, βέβαια, τῆς Θεολογίας¹⁰⁷.

Συμφωνοῦμε, ἐπίσης, ὅτι τυχόν «ἀποσπασματική οικειοποίηση μερῶν τῆς ὁρολογίας ἢ τῶν συμπερασμάτων... και ἡ μεταφορά τους σέ ἕνα ἐντελῶς διαφορετικό πεδίο ἀναφορᾶς παραμένει προβληματική»¹⁰⁸. Διατυπώνουμε, ὁμως, εὐθύς ἀμέσως τούς προβληματισμούς μας και ἐπιχειροῦμε μέ τρόπο γενικό τή δική μας προσέγγιση.

Ἡ «ποιμνιοκεντρική» νοοτροπία, ὅπως τή χαρακτηρίσαμε πύό πάνω, δημιουργεῖ ἐκεῖνες τίς προϋποθέσεις για ἐπίτευξη λύσεων στήν ἐποχή μας, πού δέν θά μπορούσε νά κατορθώσει ἡ ποιμενοκεντρική νοοτροπία. Ἡ Ποιμαντική τοῦ ἑνός, αὐτή δηλαδή πού ἐνεργεῖται ἀπό ἕναν ἢ μέ κέντρο αὐτόν τόν ἕνα, φαίνεται πλέον λιγότερο ἀποτελεσματική και διέρχεται στίς μέρες μας παραδεδεγμένη κρίση. Γι' αὐτό ἐνδεχομένως συναντᾶ και μεγαλύτερη ἀποδοχή ἢ πολυδύναμη-πολυπρόσωπη και ἐπικεντρωμένη στή συγκρότηση τῆς ποιμνῆς Ποιμαντική. Μπορεῖ νά μήν ἔχει ἐξασφαλίσει σέ ἐπαρκές ποσοστό ἕνα χωρίς προηγούμενο σῶμα ἐπιστημονικῶν ποιμαντικῶν ἐπιτεύξεων, πλὴν ὁμως πληροῖ τίς ἄλλες προϋποθέσεις ὥστε νά μπορούμε τελικά νά μιλάμε για διαφορετικό «παράδειγμα»: ἀπό τή μιά μεριά προσελκύει ἕναν ἱκανό ἀριθμό ποιμένων και συνεργατῶν τους, ἐνῶ ἀπό τήν ἄλλη εἶναι «ἀνοιχτή», ἔτσι ὥστε νά παρέχει ποικίλα προβλήματα πρὸς ἐπίλυση¹⁰⁹.

107. Βλ. στήν Εἰσαγωγή τοῦ Β. Κάλφα, ὅ.π., σ. 28 Σ 16.

108. Παρατήρηση τοῦ Β. Κάλφα, ὅ.π., σ. 10.

109. Ἡ προσέγγιση αὐτή παραμένει ἡ ἴδια «ἀνοιχτή» στήν κριτική. Πρόκειται για «μεταγραφή» στήν Ποιμαντική μιᾶς ἄλλης προβληματικῆς και μιᾶς ἄλλης ἐπιστημονικῆς ὁρολογίας. Στή δεκαετία τοῦ '80 ὑπῆρξε γόνιμος προβληματισμός ἀναφορικά μέ τήν ἀλλαγὴ παραδείγματος στή Θεολογία και στήν ἐπιστήμη ἐν ὄψει τῆς τρίτης χιλιετίας. Βλ. για παράδειγμα τή συμμετοχή σ' αὐτή τή συζήτηση τοῦ γνωστοῦ θεολόγου τῆς Τυβίγγης Hans KÜNG (1986, σ. 205-216· βλ. και ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995, ἄλλά και ΖΙΑΚΑ 1995· ἐπίσης ΜΠΕΓΖΟΥ 1988, σ. 98-99 μέ Σ 15 στή σ. 305). Πολύς λόγος και ἐκδηλώσεις για τόν Thomas KUHN και τή συμβολή του στήν ἐπιστημολογία και τή φιλοσοφία τῆς ἐπιστήμης εἶχε γίνει μέ ἀφορμή τήν ἀναγόρευση του σέ ἐπίτιμο διδάκτορα τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τό 1995 (βλ. σημειώματα τῆς Βά-

Ἐπεκτείνοντας τόν προβληματισμό μας καί οἰκειοποιούμενοι τίς ἤδη ὑπάρχουσες διάχυτες σκέψεις γιά τήν κατάσταση τῆς ἐπιστήμης σήμερα καί στό μέλλον, χαράσσουμε βήματα «διαδρομῶν πρός τό ἄγνωστο». Προτεραιότητα μιᾶς τέτοιας ποιμαντικῆς θεολογίας δέν συνιστοῦν τόσο τά ἀποτελέσματα πού ἐπιτεύχθηκαν μέχρι σήμερα, ὅσο τά ζητήματα πού μένουν ἀνοιχτά καί τά νέα ἐρωτήματα πού γεννοῦν οἱ ἀπαντήσεις πού δόθηκαν μέχρι τώρα. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ Τσάρλς Μ. Βέστ, «στό σύγχρονο κόσμο καλούμαστε νά ἀντιμετωπίσουμε ὄλο καί πιά μεγάλα καί σύνθετα προβλήματα καί συστήματα, εἴτε φυσικά εἴτε τεχνητά. Γιά νά κατακτήσουμε τίς προκλήσεις τῆς ἐποχῆς μας πρέπει νά εἴμαστε διατεθειμένοι νά σκεφτοῦμε τά ὅρια τῶν ἱστορικῶν στρατηγικῶν μας. Καί ἄν χρειαστεῖ νά τίς ἀλλάξουμε»¹¹⁰.

5.2. Ἔρευνα

Γίνεται ἀντιληπτό ὅτι, μελετώντας στήν προηγούμενη παράγραφο τόν τρόπο συγκροτήσεως τῆς Ποιμαντικῆς ὡς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ἐντοπίσαμε τή σημασία τῆς συζεύξεως πράξεως καί θεωρίας σέ ὅλα τά δυνατά επίπεδα. Εἶδαμε ἀκόμα, τήν «παραδειγματική» ἀξία

σως Κινητή καί τῆς Κατερίνας Σχινᾶ στήν «Καθημερινή» τῆς 8ης (σ. 35) καί τῆς 14ης (σ. 1) Ὀκτωβρίου 1995 καί τοῦ Δ. Μητρόπουλου στό «Βῆμα» (Νέες Ἐποχές) τῆς 15ης Ὀκτωβρίου τοῦ 1995, σ. 7). Βλ. ἐπίσης ἀφιέρωμα στόν KUHN μέ τά *Πρακτικά* τῆς ἀναγόρευσης στό περ. «Νεῦσις», τεῦχος 6, Ἄνοιξη-Καλοκαίρι 1997.

110. Τίς ἀπόψεις αὐτές ἐξέφρασε ὁ Τσάρλς Μ. ΒΕΣΤ, πρόεδρος τοῦ Τεχνολογικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Μασαχουσέτης (MIT, Βοστώνη) στόν ἐτήσιο ἀπολογισμό γιά τίς δραστηριότητες καί τίς κατευθύνσεις πού ἀκολουθήθηκαν κατά τό 1995. Καινοτόμησε περιλαμβάνοντας στήν ἐκθεσή του, ἀφοῦ ρώτησε μερικούς συναδέλφους του, τίς ἀπαντήσεις τους γιά τό ποιά προβλήματα προσπαθοῦν νά ἐπιλύσουν καί παραμένουν ἀκόμη ἄλυτα (βλ. ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή» 18 Φεβρουαρίου 1996, σ. 16). Γνωρίζουμε ἄλλωστε καλά ὅτι «κατά τήν διάρκεια τῆς ἱστορίας, πολλά προβλήματα δέν εὔρον λύσιν ἐπειδή ἐξ ἀρχῆς ἐτέθησαν κακῶς» (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1977, σ. 155). Ἀκόμη καί οἱ ἄνθρωποι τῆς διαφημίσεως ἔχουν κατανοήσει τήν ἀλήθεια αὐτή, γι' αὐτό καί μᾶς ἔχουν κατακλύσει τελευταῖα διαφημιζοντας ἕνα νέο προϊόν τῆς αὐτοκινητοβιομηχανίας μέ τό σλόγκαν: *Τά ὄραματα ξεκινοῦν μέ ἐρωτήματα* (βλ. π.χ. ἐφημ. «Ἡ Καθημερινή» 29 Ἰουνίου 1997, σ. 8-9).

πού μπορεί νά ἔχει ἡ ποιμνιοκεντρική προσέγγιση τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, ἰκανή νά συγκεντρώσει ὑπό νέα ὀπτική ἀρχές, προϋποθέσεις, μορφές, λειτουργίες, προβλήματα, μεθόδους αὐτοῦ τοῦ ἔργου. Γιατί, ἀπό τό τί θέλουμε νά ἐρευνήσουμε καί σέ ποιά ἐρωτήματα ἐπιθυμοῦμε νά λάβουμε ἀπαντήσεις, ἐξαρτῶνται οἱ διαδικασίες πού θά θέσουμε σέ κίνηση. Ἄν, γιά παράδειγμα, περιμένουμε ἀπό τά ἀποτελέσματα τῆς ἐρευνάς μας νά τροποποιήσουμε τίς ποιμαντικές μας στάσεις ἔναντι τῶν προσώπων ἢ τῶν καταστάσεων πού ποιμαίνομε, καί νομίζουμε ὅτι αὐτό μπορεί νά ἐξαρτᾶται ἀπό τίς δικές τους στάσεις ζωῆς, τότε ὀφείλομε νά τίς διαπιστώσουμε μέ ἀνάλογα ἐργαλεῖα ἐρευνας. Αὐτό προϋποθέτει βεβαίως ὅτι ποτέ δέν κάνουμε μιά ἐρευνα γιά τήν ἐρευνα. Ἄν μᾶς ἀπασχολεῖ λόγου χάριν ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο ὑποψήφιοι κληρικοί ἐπιλέγουν τή σύντροφό τους γιά πρεσβυτέρα καί ἔχουμε τήν πρόθεση νά ἀλλάξουμε αὐτόν τόν τρόπο ἐπιλογῆς ἐπειδή τόν θεωροῦμε ἐπισημασμένη γιά τήν πορεία τοῦ ζεύγους καί τήν ἀποστολή τους, ὀφείλομε μέ κατάλληλο τρόπο (ἐρωτηματολόγιο, συνέντευξη βάθους) νά διερευνήσουμε τίς τυχόν ἀντιρρήσεις τῶν νέων κοριτσιῶν νά γίνουν σύζυγοι ἑνός μέλλοντος ἱερέως καί νά ξεκαθαρίσουμε τήν τωρινή καί μελλοντική στάση τους¹¹¹.

Ὅπωςδήποτε ἡ Ποιμαντική, προκειμένου νά ἐξακριβώσει στάσεις πού εἶναι ἀποτυπωμένες σέ κείμενα εἴτε τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἴτε τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ἢ σέ ἄλλες πηγές τῆς Παραδόσεως, θά πρέπει νά χρησιμοποιήσει τίς συνήθεις μεθόδους μελέτης καί ἐπεξεργασίας ἱστορικο-γενετικῆς καί ἐρμηνευτικῆς ὑφῆς.

Εἶναι πολύ σημαντικό, διερευνώντας τά κείμενα, νά μπορέσουμε νά «μεταφέρουμε» στή σημερινή ποιμαντική πράξη πρακτικές καί ἀντιμετωπίσεις πού εἶναι ἀποτυπωμένες σ' αὐτά. Νά ἀναζητήσουμε δηλαδή, «αὐτό πού κινδυνεύει νά χαθεῖ σάν ποιμαντική ἐμπειρία καί πράξη, ἂν ἐμεῖς δέν τό ἀνασύρουμε ἐγκαίρως ἀπό τή λήθη καί δέν τό προβάλλουμε στά μάτια ὄλων μας»¹¹². Ὡς κύριο ἐρώτημα παραμένει

111. Κάτι τέτοιο ἐπιχειρήσαμε μέ μία πιλοτική ἐρευνα στήν ὁποία παραπέμφαμε πῶς πάνω, ὅταν ἀναφερθήκαμε σέ ἐμπειρικές ἐρευνες πού ἔχουν γίνει στή χώρα μας. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1985β, σ. 105-110 καί 1986, σ. 121-133.

112. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983, σ. 78.

τό πῶς διαβάζουμε ἓνα κείμενο καί πῶς ἐφαρμόζουμε τή διδασκαλία πού περιέχεται σ' αὐτό σήμερα. Τοῦτο τό ἐρώτημα εἶναι συναφές πρός ἐκεῖνο τοῦ ἀποστόλου Φιλίππου, πού ἀπηύθυνε στόν εὐνοῦχο ἀξιωματικό τῆς βασιλίσσας τῶν Αἰθιοπῶν Κανδάκης: «ἄρα γε γινώσκεις ἃ ἀναγινώσκεις;» (Πράξεις ἡ' 30). Αὐτά πού διαβάζεις τά καταλαβαίνεις καί τί κάνεις στή συνέχεια;

Ἄρκει μία ἀπλή μεταφορά σέ γλώσσα πιό κατανοητή ἀπό ἐκείνην τοῦ πρωτοτύπου ἢ «θά χρειαζόταν ... μία ἄλλου εἴδους μετάφραση, ὅχι γλωσσική αὐτή τή φορά», ἔτσι ὥστε νά γίνει «ἀπό τήν Ἐκκλησία ἡ ὅσο τό δυνατό πιό ρεαλιστική προσέγγιση τῆς ἀγωνίας (χωρίς νά ἐννοῶ μ' αὐτό τήν ἐκκοσμίκευση, ἀλλά τήν ἀποκοσμίκευση τῆς Ἐκκλησίας) ... «νά μιλήσει στόν καθένα ... γιά πράγματα Ἐσχατα κι Ἀπόκοσμα, στό οἰκεῖο ἰδίωμα τοῦ καθενός»; Μεταφέρω κάποια ἀπό τά ἐρωτήματα πού ἔθεσε σέ ἀνοιχτή ἐπιστολή σέ μοναχό -πρός τόν Μοναχό Συμεών, τόν μεταφραστή τῆς Λαυσαϊκῆς ἱστορίας τοῦ Παλλαδίου (1980) - ὁ Νίκος Φωκᾶς στήν Φιλολογική Καθημερινή τῆς Πέμπτης 25 Δεκεμβρίου 1980, μέ ἐπίτιτλο «ἡ θρησκεία στή γλώσσα τῆς ἐποχῆς μας». Νομίζω ὅτι ἡ ἐπιστολή αὐτή ἔθετε καί θέτει καίρια ἐρωτήματα ἀναφορικά μέ τήν ἀνάγνωση τέτοιων κειμένων καί μέ τή μεταφορά τους στή σύγχρονη ποιμαντική πράξη, πού δέν θά πρέπει «νά προσφέρουν ἐφησυχαστικά μίαν ἔτοιμη καί ἀνερμήνευτη σωτηριολογική φρασεολογία καί ἀνεξέλεγκτη ὀνοματολογία» (ὀ.π.)¹¹³.

Ἦνα βιβλίο, ἐξάλλου, μπορεῖ νά ἀποβεῖ «σωστικό», ἀφοῦ μπορεῖ νά μεταφέρει μήνυμα σωτηρίας¹¹⁴. Πραγματικά ἡ ἀνάγνωση, τό διάβασμα μπορεῖ νά ἀποβεῖ μία ὁδός σωτηρίας. Δέν μποροῦμε δυστυχῶς στό πλαίσιο τῆς παρούσης παραγράφου νά ἐπεκταθοῦμε, ὑπενθυμίζοντας τήν θεολογική, πνευματική καί ποιμαντική σημασία τοῦ βιβλίου ὡς μέσου σωτηρίας. Ἄρκουμαστε ἀπλῶς νά παραπέμψουμε τόν ἀναγνώστη σέ βιβλία καί ἄρθρα πού ἀσχολοῦνται μέ αὐτό τό εἶδος τῆς «βιβλιοθεραπείας»¹¹⁵.

113. Βλ. καί ὅσα μέ ἰδιαίτερη προσοχή καί εὐαισθησία στή θεολογική διάσταση μιᾶς κοινωνιολογικῆς προσέγγισης τῆς σχέσεως «Ὁρθοδοξίας καί κοινωνικῆς μεταβολῆς στή νεοελληνική κοινωνία» ἀναπτύσσει ὁ Νικόλαος ΚΟΚΟΣΑΛΑΚΗΣ σέ ἄρθρο του στό περ. «Σύναξη» (1997).

114. Τό ἐπίθετο προέρχεται ἀπό ἄρθρο τοῦ Ἀρχιμ. ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ (1988).

115. Ludwig MUTH, Ἡ ἀνάγνωση - Ὁδός σωτηρίας, Γιά τό θρησκευτικό νόημα τοῦ βιβλίου (1987)· Χρειαζόμαστε μία θεολογία τῆς ἀναγνώσεως; (1988)· Χρειαζόμαστε μία νέα πνευματικότητα τῆς ἀναγνώσεως; (1988).

Σέ πολλά άρθρα μας προσπαθήσαμε νά μεταγράψουμε γιά τή σημερινή ποιμαντική πράξη κείμενα τοῦ παρελθόντος καί νά βοηθήσουμε τούς ἱερεῖς ἀλλά καί ἄλλους ἀναγνώστες μας νά ἀναγνώσουν, νά κατανοήσουν καί νά οἰκειοποιηθοῦν ἐν εἶδει «ποιμαντικῶν ὑποθηκῶν» τέτοιου τύπου κείμενα γιά τή ζωή τους καί τή ζωή τῶν ἐνοριτῶν τους. Ἄν τό καταφέραμε αὐτό εἶναι ἄλλο ζήτημα¹¹⁶. «Ποιμαντικές» ἀναγνώσεις εἶναι δυνατόν νά γίνουν καί σέ κείμενα λογοτεχνικά (ποίησι, διηγήματα, μυθιστορήματα) ἢ καί εἰκαστικά ἔργα. Ἐπιχειρήσαμε νά δώσουμε κάποια δείγματα δουλειᾶς στήν ἀρθρογραφία μας¹¹⁷.

Τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς διερευνησεως ὀφείλει ἡ Ποιμαντική νά τά ἀντιπαραθέσει μέ ἄλλα ἀποτελέσματα, πού θά ἔχει προσπορισθεῖ μέ ἐργαλεῖα τῶν ψυχοκοινωνικῶν ἐπιστημῶν (ἐρωτηματολόγια, συνεντεύξεις βᾶθους, κλινικά τέστ καί ἄλλα παρομοίου τύπου). Δέν ὑπάρχει τώρα πρόθεση νά παρατεθεῖ κατάλογος τεχνικῶν πού ἐξυπηρετοῦν πρός τήν κατεύθυνση αὐτή. Μία πλειάδα συνδυασμῶν εἶναι στή διάθεσή μας καί μεθοδεύουν τήν ποιμαντική ἔρευνα γιά τή συναγωγή ἀποτελεσμάτων, τά ὁποῖα, ἐφ' ὅσον τύχουν ἀναλόγου ἐπεξεργασίας καί ἐρμηνείας, θά συντελέσουν στήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων πού θά βοηθήσουν στήν καλύτερη διαποίμανση¹¹⁸.

116. Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995α, σ. 63-66, 257-259)· Γέροντος Βαρσανουφίου (1988α, σ. 46-48· 1992α, σ. 75-79)· ἀββᾶ Δωροθέου (1986, σ. 110-114· 1995α, σ. 159-170)· ἀββᾶ Ἰσαάκ τοῦ Σύρου (1985β, σ. 53-71)· ἀββᾶ Ἰωάννου τῆς Κλίμακος (1992α, σ. 34-38)· ἀββᾶ Κασσιανοῦ («Ὁ Ἐφημέριος» 1ης καί 15ης Φεβρουαρίου 1996, σ. 40-41, 56-57)· ἀγίου Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ (1983, σ. 140-143)· ἀγίου Ἀθανασίου τοῦ Παρίου (1983, σ. 144-152)· Εὐγενίου Βουλγάρεως (1985β, σ. 157-163)· Συναξάρια (1992α, σ. 112-116· 1995α, σ. 219-227· «Ὁ Ἐφημέριος» 1ης Μαΐου 1995, σ. 128-130).

117. Ἀδαμαντίου Κοραῆ (1983, σ. 53-63)· Κωνσταντίνου Θεοτόκη (1983, σ. 108-115· 1984α, σ. 24-44)· Γιώργου Θεοτοκά (1985β, σ. 73-75, 166-173)· Βιργιλί Γκεοργκίου (1989α, σ. 51-66, 110-116)· Aldo Van Eyck (1985, σ. 138-141)· Paul Klee (1995α, σ. 229-232). Ἐντοπίσαμε ἐπίσης μελέτες πού ἀναφέρονται στό πρόσωπο τοῦ ἱερέα ὅπως ἀπαντᾶται στή σύγχρονη ἢ προγενέστερη λογοτεχνία, ἐλληνική καί ξένη (PAPANICOLAOU 1991 καί BLANCHET 1955). Νά σημειώσουμε, ὅμως, ὅτι ἡ λογοτεχνία προσφέρεται καί γιά ἄλλου τύπου ἀναγνώσεις καί ἀναλύσεις: φιλοσοφική καί θεολογική, θρησκευτοψυχολογική (ΜΑΚΡΑΚΗ 1989, ΠΑΣΧΟΥ 1987, ΜΑΚΡΑΚΗ 1993).

118. Ἐδῶ καί περισσότερα ἀπό εἰκοσιπέντε χρόνια ὁ Wolfgang MARHOLD (1971) στό βιβλίον του Ἐρωτῶσα Ἐκκλησία (Fragende Kirche) εἶχε παρουσιάσει καί ἀσκήσει

Ἡ «ἐνεργὸς ἔρευνα» ἢ ἔρευνα-δράση (recherche-action) καὶ ἡ «κοινωνιο-ποιμαντική παρέμβαση» (intervention socio-pastorale) εἶναι μέθοδοι πού, ξεπερνώντας τεχνικές ἢ τυπικές μόνο διεισδύσεις στὸν ποιμαντικὸ χῶρο, κρατοῦν ἐν ἐγρηγόρσει ἐρευνητές καὶ ἐρευνωμένους σέ μιά διαδικασία συμμετέχουσας παρατήρησης ἢ παρατηρούσας συμμετοχῆς (observation participante, participation observante). Προσπαθοῦν καὶ οἱ δύο μέθοδοι νά ξεπεράσουν τὸ διαχωρισμὸ καὶ τὴν ἀπόσταση πού ὑπάρχει ἀνάμεσα σέ ἐρευνητές ἀφ' ἐνός καὶ σέ ἐκπροσώπους τῆς μαχομένης ποιμαντικῆς ἀφ' ἐτέρου¹¹⁹.

Στὴν πρώτη περίπτωση, δέν πρόκειται γιὰ ἔρευνα ἐργαστηρίου ἢ σπουδαστηρίου ἀλλὰ γιὰ ἔρευνα ἐν δράσει (recherche en action) ἢ ἔρευνα πάνω στὴ δράση (recherche sur l'action), πού προϋποθέτει εὐαισθητοποίηση τῶν προσώπων πού συμμετέχουν σέ ὁμάδες καταρτίσεως (groupe de formation)¹²⁰ καὶ συνεπάγεται ἐμπλοκὴ περισσο-

---

κριτικὴ σέ μελέτες πού ἀποτύπωναν ἀποτελέσματα διερευνήσεως τῆς κοινῆς γνώμης σέ θέματα λειτουργικότητος τῆς ἐκκλησια-στικῆς ζωῆς. Ὁ Henning SCHRÖER ἀναφέρεται μὲ ἐκτενές ἄρθρο του στὶς ἐρευνητικὲς μεθόδους τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας (1974, σ. 206-224). Ὁ Christian BÄUMLER μὲ συνεργάτες του γράφει μιά Εἰσαγωγὴ ἀναφορικὰ μὲ τίς μεθόδους τῆς ἐμπειρικῆς κοινωνικῆς ἔρευνας στὴν Πρακτικὴ Θεολογία (1976). Καὶ οἱ τρεῖς μελέτες πού ἀναφέρουμε, ἦταν σημαντικὲς γιὰ τὴν ἐποχὴ τους καὶ ἄνοιξαν δρόμο γιὰ τέτοιου τύπου ἔρευνες καὶ κριτικὴ στοὺς θεολογικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους. Γιὰ ἐμπειρικὲς ἔρευνες μὲ τὴ χρῆση ἐρωτηματολογίων καὶ ἀνάλογων τεχνικῶν στὴν Ἑλλάδα ἀναφερθήκαμε προηγουμένως πρὸς τὸ τέλος τοῦ κεφ. 4, παρ. 3: Ἀναζήτησις νέων προτύπων. Ὡς συνδυασμὸς ἐμπειρικῆς κοινωνιοψυχολογικῆς καὶ ἱστορικο-γενετικῆς διερευνήσεως ἐνός θέματος μπορεῖ νά θεωρηθεῖ ἡ διδακτορικὴ μας διατριβὴ στὶς οἰκογενειακὲς ἐπιστῆμες, τὴν ὁποία ὑποστηρίξαμε σὸ Πανεπιστήμιό τῆς Λουβαίν σχετικά μὲ τὴ στάσι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐναντι τῶν προβλημάτων τῆς τεκνογονίας (STAVROPOULOS 1973 καὶ 1977).

119. Γιὰ πληρέστερη περιγραφὴ καὶ ἀξιολόγησις αὐτῶν τῶν δύο μεθόδων παραπέμπουμε στὰ σχετικὰ κεφάλαια τοῦ Marcel VIAU (1987), κεφάλαιο V, Une approche théorique: la recherche-action καὶ κεφάλαιο VI, L'intervention socio-pastorale (1987, σ. 103-121 καὶ 123-147). Ἡ ἔρευνα-δράση ἀπαντᾶται καὶ ὡς recherche active («ἐνεργὸς ἔρευνα»). Οἱ ἀντιστοιχοὶ ὄροι στὰ ἀγγλικά καὶ στὰ γερμανικά εἶναι action research καὶ Handlungsforschung.

120. Τὰ λεγόμενα Training Group (T-Group). Ἡ εὐαισθητοποίηση μπορεῖ νά γίνῃ καὶ μὲ ἀσκήσεις αὐτογνωσίας τοῦ τύπου: γνώρισε τὸν ἐαυτὸ σου καὶ γνώρισέ τον στοὺς ἄλλους (βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1988α, σ. 75-80).

τέρων παραγόντων. Από τήν ἄλλη μεριά, ἡ «κοινωνιο-ποιμαντική παρέμβαση», προϋποθέτοντας μία σαφή θεωρητική τοποθέτηση (ἐκείνην τῆς ἔρευνας-δράσης) ἀποσκοπεῖ στό νά προσφέρει τά κα-τάλληλα ἐργαλεῖα, τά ὁποῖα θά καταστήσουν ἀποτελεσματικότερες τίς ποιμαντικές μας πρακτικές. Ἀποβλέπει σέ μία ἐκ μέρους τῶν χριστιανῶν ἀποκωδικοποίηση τῶν σημείων τῶν καιρῶν στό συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο πού ζοῦν. Δέν τήν ἐνδιαφέρει μόνο ἡ ἀτομική ὑπόσταση τῶν πιστῶν ἀλλά κυρίως ἡ ἔνταξή τους στό σῶμα τῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία δέν ἀντιμετωπίζεται τελικά ὡς στατική πραγματικότητα ἀλλά μέ προοδευτική προοπτική, ἀνοιχτή στίς κοινωνικές ἀλλαγές¹²¹.

Ὁ συνδυασμός τέτοιου τύπου ἔρευνας καί παρέμβασης ὁδηγεῖ σέ ἄλλου τύπου προσέγγιση τοῦ ὑπό ἔρευνα πεδίου. Δέν προσπαθεῖ νά ἐπιβάλλει σχήματα πάνω στά πράγματα ἢ νά θέσει μόνο τά ἐρωτήματα πού ἀπασχολοῦν τόν ἐρευνητή ἀλλά, ἀντίθετα, ἐπιχειρεῖ νά διακριβώσει κυρίως τά ἐρωτήματα πού θέτουν οἱ ἴδιοι οἱ συμμετέχοντες

---

121. Συνοπτικό ὄρισμό τῆς κοινωνιο-ποιμαντικῆς παρέμβασης, βλ. στόν VIAU (1987, σ. 126). Ἡ ἀποκωδικοποίηση τῶν σημείων τῶν καιρῶν γίνεται γιά νά μπορέσουν οἱ χριστιανοί ν' ἀνταποκριθοῦν ποιμαντικά σέ αὐτά. Ἐπ' αὐτοῦ, βλ. τήν Εἰσαγωγή τοῦ Charles V. GERKIN στό βιβλίο του *Prophetic Pastoral Practice* (1991, σ. 11-22). Στήν Ποιμαντική ὡς προφητική διακονία ἀναφέρεται καί τό βιβλίο πού ἐξέδωσε ὁ H. ERHARTER (κ.ἄ.), *Prophetische Diakonie, Impulse und Modelle für eine zukunftsweisende Pastoral* (1977). Σ' αὐτοῦ τοῦ τύπου τήν παρέμβαση μπορεῖ νά ἐμπλακεῖ τόσο ἡ διδασκαλία ὅσο καί ἡ πράξη τῆς ποιμαντικῆς φροντίδος μέσα σέ ἕνα «κλινικό ποιμαντικό» πλαίσιο καί νά ἀναπτυχθεῖ μάλιστα ἕνα πρότυπο ποιμαντικο-θεολογικῆς ἔρευνας, ὅπως ἐξηγεῖ ὁ ἀναφερθεῖς ἀμερικανός θεολόγος ἐκθέτοντας τά ἀποτελέσματα ἑνός τέτοιου προγράμματος (GERKIN 1990· πρβλ. GRAND'MAISON 1993). Τήν ἐμπλοκή τῆς ἔρευνας-δράσης στήν κατάρτιση τῶν ἐκπαιδευτῶν περιγράφει στόν ἀπολογισμό μιᾶς εἰκοσαετίας ἔρευνας στό Ἴνστιτούτο θρησκευτικῆς παιδαγωγικῆς τῆς Καθολικῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Στρασβούργου ὁ καθηγητής R. MOLDO (1995). Πρβλ. καί τίς προσπάθειες τοῦ καθηγητή Θ. Γ. Παπακωνσταντίνου μέ τούς συνεργάτες του, στόν Τομέα Παιδαγωγικῆς τοῦ Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικῆς, Ψυχολογίας τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, γιά τή διδακτική κατάρτιση τῶν φοιτητῶν (αὐριανῶν ἐκπαιδευτικῶν) μέ τήν Ἐρευνητική Συμμετοχική Ἐρευνα (ΕΣΕ), ὀνομασία μέ τήν ὁποία ἀποδίδουν τόν ὄρο «ἐρευνα-δράση» (ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ κ.ἄ. 1997).

στους έαυτους τους και πού πηγάζουν από τήν προσωπική ή τήν κοινωνική τους κατάσταση.

Μιά τέτοια έρευνα παραμένει άνοικτη και μέ έτοιμότητα διορθωτικών παρεμβολών κατά τήν πορεία και τήν εξέλιξή της. Χωρίς νά εξαφανίζεται ο έρευνητής δέν υπο-βάλλει ούτε έπι-βάλλει άπόψεις. Προσπαθει μέ τρόπο άντικειμενικό νά συλλέξει τά υπό διερεύνηση στοιχεία και νά προσδιορίσει τά μεγέθη τους, διατηρώντας μία ποιότητα στήν άνάλυση, ποιότητα πού υπερβαίνει τό ποσοτικό και λαμβάνει υπόψη όλες τίς δυνατές παραμέτρους πού δυνατόν νά επηρεάσουν μία γνώμη και νά διαμορφώσουν ένα γεγονός. Σέ συνεργασία μέ τους υπό διερεύνηση παράγοντες, επαναπροσδιορίζονται οί στόχοι και ο τρόπος συνέχισης τής έρευνας. Βρίσκουμε πάλι μπροστά μας αύτήν τήν «κυκλικότητα» θεωρίας - πράξης, θεωρίας - έρευνας - πρακτικής.

Στήν προσέγγιση πού μόλις εκθέσαμε άποτυπώνεται μία άλλη αντίληψη για τόν τρόπο, μέ τόν όποιο μπορούμε νά έρευνούμε και νά παρεμβαίνουμε στόν κοινωνικό χώρο και νά επηρεάζουμε εξελίξεις και άλλαγές. Στήν αντίληψη αύτή πολλά συνέβαλε ή μεθοδολογία τής έρευνας πού εφαρμοζόταν στήν κοινωνική άνθρωπολογία και τήν έθνολογία. Προσεκτική, ως έρευνα μέ ανθρώπινο πρόσωπο, ή αντίληψη αύτή συνέτεινε, χρησιμοποιώντας καλοπροαίρετα τά εργαλεία μιās κριτικής κοινωνιολογίας, νά δώσει τή θέση πού τους άρμόζει και νά έρευνήσει μεταξύ άλλων τά βιώματα τών ανθρώπων και νά προσφέρει «μιά γνώση άντανακλαστική, πού επιτρέπει στήν κοινωνία νά παρεμβαίνει σ' αύτήν τήν ίδια». Έτσι βλέπουμε πώς ένας άναστοχαστικός διάλογος (réflexif) άνάμεσα στίς έπιστήμες τής κοινωνίας και στά εργαλεία πού χρησιμοποιούν, μπορεί νά συντελέσει σέ μία άλλη προσέγγιση τών κοινωνικών συστημάτων, τών κοινωνικών πρακτικών και τών κοινωνικών καταστάσεων. Ό γάλλος κοινωνιολόγος Pierre Bourdieu, πού άναγορεύτηκε τόν Όκτώβριο του 1996 επίτιμος διδάκτορας του Πανεπιστημίου Άθηνών, ήταν από τους πρωτεργάτες αύτης τής άλλαγής στήν έρευνα¹²².

122. Μέ άφορμή τήν άναγόρευση και τήν τελευταία έπίσκεψή του στήν Ελλάδα δόθηκε ή εύκαιρία νά γίνουν ευρύτερα γνωστές οί θέσεις του μέ διαλέξεις, δημοσιεύματα και εκδόσεις βιβλίων του. Βλ. στήν «Καθημερινή» τής 6, 12, 15, 17, 20 Όκτωβρίου 1996 και στό «Βήμα» τής 13 Όκτωβρίου 1996. Από τίς εκδόσεις Καρδαμίτσα κυκλοφορήθηκε τό βιβλίο του (σέ συνεργασία μέ τόν J.- Cl. PASSERON) *Οί κληρο-*

5.3. Έκπαίδευση

Άπ' ό,τι διαπιστώσαμε μέχρι τώρα, τόσο στις μεθόδους συγκροτήσεως τής ποιμαντικής θεολογικής επιστήμης, όσο και τής διερεύνησης του ποιμαντικού έργου, δέν φαίνεται νά εϋνοοϋνται μονοδιάστατες ή μονόδρομες διαδικασίες. Άμφίδρομες τουλάχιστον, άν όχι και πολύδρομες, φαίνεται νά εΐναι και οι μέθοδοι πού ακολουθοϋνται τόσο στην ποιμαντική θεολογική εκπαίδευση, κατάρτιση, μόρφωση, κατά τή διάρκεια τών σπουδών όσο και στην επιμόρφωση και τή διάβιου εκπαίδευση. Και ή εκπαίδευση αυτή αναφέρεται όχι μόνο στα κληρικά μέλη τής Έκκλησίας ή τούς θεολόγους καθηγητές αλλά και στα λαϊκά στελέχη της¹²³.

Ή εκπαίδευση αυτή δέν αρκείται σήμερα μόνο σέ μία από καθέδρας διδασκαλία και τίς παρακολουθοϋσες σ' αυτή εκπαιδευτικές διαδικασίες (παραδόσεις-διαλέξεις, συμμετοχή σέ ασκήσεις, φροντιστήρια και έρευνητικά προγράμματα, συγγραφή φροντιστηριακών έργασιών και ανάγνωσή τους στην αίθουσα, μελέτη κειμένων τής Παραδόσεως, πρόσκληση εκπροσώπων τής «μαχομένης» Ποιμαντικής νά μιλήσουν και νά εκθέσουν τίς έμπειρίες τους στους φοιτητές).

Σήμερα ή εκπαίδευση αυτή συνδυάζεται μέ πρακτικές ασκήσεις αυτογνωσίας και καθοδήγηση από έμπειρους και δόκιμους δασκάλους και πνευματικούς, οι όποιοι συμπαρίστανται, επιστατοϋν και εποπτεύουν τήν πορεία τών εκπαιδευομένων. Άς μή λησμονοϋμε έξάλλου «ότι ό έαυτός του παραμένει για τόν ποιμένα τό κύριο έργα-

---

νόμοι. Οι φοιτητές και ή κουλτούρα (1996). Πρίν τρία χρόνια (1993) μέ επιμέλειά του παρουσιάστηκε στή Γαλλία μία άλλη έρευνά του «Η δυστυχία του κόσμου». Άξιόλογα εΐναι τά Κείμενα Κοινωνιολογίας (1994). Σημαντικά κείμενα περιελήφθησαν επίσης στόν τόμο, *Pierre Bourdieu, Κοινωνιολογία τής Παιδείας*, πού τά περισσότερα εκφωνήθηκαν κατά τή διάρκεια τής ημερίδας στις 15 Μαΐου 1993 πού έγινε για τήν καλύτερη γνωριμία του έλληνικού κοινού μέ τό έργο του και ιδιαίτερα τό σχετικό μέ τήν κοινωνιολογία τής παιδείας (τής εκπαίδευσης και τής πολιτισμικής κοινωνικοποίησης) ΛΑΜΠΙΡΗ – ΔΗΜΑΚΗ – ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ 1995).

123. Βλ. Werner BECHER 1979.

λειό και ὄργανο δουλειᾶς, κι αὐτόν πρέπει νά γνωρίζει ὅσο γίνεται τε-
λειότερα γιά καλύτερη ἀπόδοση στήν ἐργασία του». Ἡ ἐκπαίδευση
διευρύνεται ἀκόμη μέ «ποιμαντικές ἐπισκέψεις» σέ ἐπιλεγμένους
χώρους (ἐνορίες, νοσοκομεῖα, ἰδρύματα, σχολεῖα, διοικητικές ὑπη-
ρεσίες τῆς ἐκκλησίας κ.ἄ.).

Οἱ «ἐπισκέψεις» αὐτές ἀποτελοῦν προκαταρκτικό στάδιο ἑνός
προγράμματος τῆς «ἐπί τοῦ πεδίου ἀσκήσεως» τῶν φοιτητῶν, ἡ ὁ-
ποία καί τούς προπαρασκευάζει γιά τούς χώρους στούς ὁποίους θά
ἀσκήσει ὁ ποιμένας ἢ καί ὁ θεολόγος καθηγητής τό λειτούργημά του
στό μέλλον. Οἱ φοιτητές «μέ βάση τήν βιωματική ἐμπειρία ἐμβαθύ-
νουν σέ θεολογικές ἔννοιες καί συνειδητοποιοῦν τά ποιμαντικά προ-
βλήματα» πού παρουσιάζονται, ἀντιμετωπίζοντας καί τυχόν ἐμπόδια
στίς προτεινόμενες λύσεις¹²⁴. Αὐτοῦ τοῦ τύπου ἡ ἐκπαίδευση, ὄργα-
νωμένη σέ εἰδικά προγράμματα, ἀκολουθεῖ τίς κατευθυντήριες
γραμμές αὐτοῦ πού τά τελευταῖα ἑβδομήντα χρόνια ἀποκαλεῖται
«κλινική ποιμαντική κατάρτιση» ἢ «ἐξάσκηση» (Clinical Pastoral
Education, Formation ἢ Training)¹²⁵.

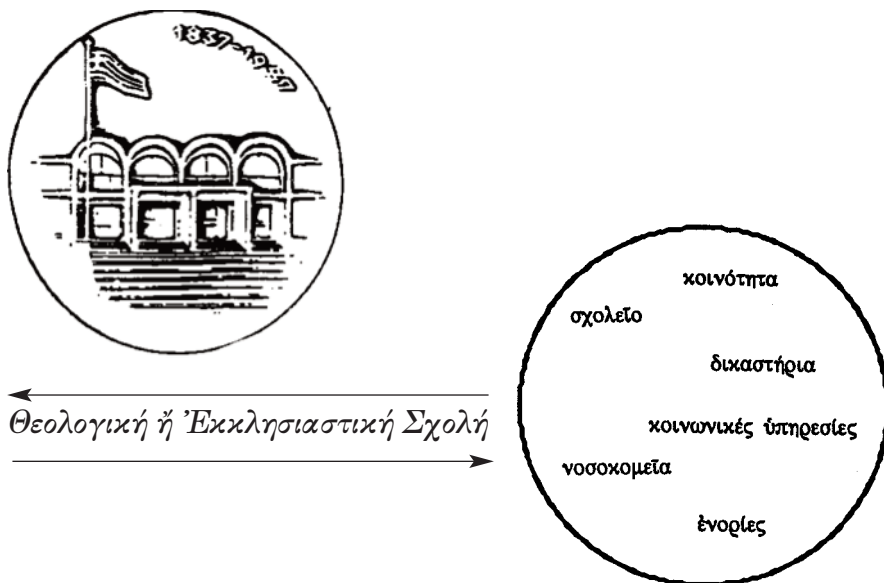
Ἐπισημαίνεται ὅτι ἡ προσέγγιση δέν εἶναι πάντοτε ἐνιαία καί ὑπάρχουν
ἐξελίξεις στήν ἀντίληψη πού καθορίζει βάσει ποίων ἀρχῶν πρέπει νά
ἐφαρμόζονται τά προγράμματα αὐτά. Τό ἐρώτημα, λοιπόν, πού
προκύπτει εἶναι ἐάν τόν κύριο ἐκπαιδευτικό ρόλο θά τόν διατηροῦν τε-
λικά οἱ Θεολογικές ἢ Ἐκκλησιαστικές Σχολές, οἱ ὁποῖες καί θά κα-
τευθύνουν τούς φοιτητές «ἐπί τοῦ πεδίου» στήν εὐρύτερη δηλαδή κοι-
νότητα (σχολεῖο, νοσοκομεῖα, κοινωνικές ὑπηρεσίες, δικαστήρια,
ἐνορίες, δήμους ἢ κοινότητες), γιά νά ἔχουν ποικίλες ἐμπειρίες πού
θά συζητοῦν κατόπιν μαζί τους στήν τάξη ἢ ἐάν οἱ Θεολογικές ἢ Ἐκ-
κλησιαστικές Σχολές θά εἶναι ἕνας ἀπό τούς πολλούς παράγοντες οἱ
ὁποῖοι θά συμβάλλουν στήν ποιμαντική κατάρτιση τῶν φοιτητῶν καί

124. Γιά τήν ποιμαντική θεολογική ἐκπαίδευση γενικά, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
1980 καί 1984, σ. 75-109. Γιά τά ἐδῶ εἰδικά θιγόμενα ζητήματα, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥ-
ΛΟΥ 1983, σ. 41-43, 48-49· 1988α, σ. 92-102, 117-123. Πρβλ. 1984β, σ. 93 Σ 22 καί
ΠΑΤΣΑΒΟΥ 1993. Ἐπίσης π. Γ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ 1994.

125. βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1980, σ. 10· 1984, σ. 78 καί ΦΑΡΟΥ 1992, σ. 115-
126 (παρ. συνεχιζόμενη ἐκπαίδευση).

σπουδαστῶν μαζί με τήν εὐρύτερη «ἐκπαιδευτική κοινότητα», τήν ὁποία συναποτελοῦν οἱ παράγοντες πού μόλις πρίν ἀναφέραμε¹²⁶.

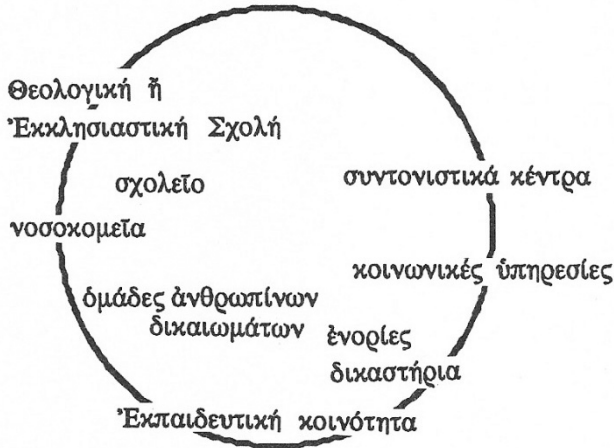
Παλαιό πρότυπο κατάρτισεως στήν Ποιμαντική:

Στό παλαιό πρότυπο κατάρτισεως στήν Ποιμαντική, ὁ φοιτητής ἢ ὁ ἱεροσπουδαστής ὀδηγεῖτο στήν εὐρύτερη κοινότητα γιά ἀπόκτηση ποιμαντικῆς ἐμπειρίας (ἄσκηση ἐπί τοῦ πεδίου / ἐκπαίδευση στό πλαίσιο ζωῆς πού κινεῖται / ἱεραποστολική ἐργασία). Στή συνέχεια ἐπέστρεφε στή Σχολή καί ἐντρυφοῦσε στήν ἀποκτηθεῖσα ἐμπειρία. Πρόθεση τῆς εὐρύτερης κοινότητος ἦταν νά παράσχει τό πλαίσιο τῆς ποιμαντικῆς ἐμπειρίας –ὑπῆρχαν ὅμως ἐλάχιστα ἢ καί καθόλου περιθώρια γιά διάλογο ἢ συζήτηση κατά τή διάρκεια τῆς διαδικασίας ἀφομοιώσεως τῆς ἐμπειρίας.

126. Ἀνάπτυξη αὐτῆς τῆς προσέγγισης, βλ. στόν KEMPER 1996, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει γραφικά τό παλαιό πρότυπο καί τό νέο «παράδειγμα» (paradigm) στή σ. 27. Δίνουμε τό σχῆμα γιά πληρέστερη ἀντίληψη τοῦ παραδείγματος.

Νέο παράδειγμα

Στό νέο παράδειγμα, η Θεολογική ή Έκκλησιαστική Σχολή γίνεται ένας από τους πολλούς εκείνους συντελεστές άγωγής πού συμβάλλουν στην ποιμαντική εκπαίδευση. Η Σχολή δέν θεωρείται πλέον ώς ό κυριώτερος παράγων ποιμαντικής άγωγής. Στην εύρύτερη εκπαιδευτική κοινότητα υπάρχουν περισσότερές τής μιᾶς φωνές πού συμβάλλουν στην ποιμαντική κατάρτιση τῶν σπουδαστῶν.

Ἡ ποιμαντική Ἐκπαίδευση ἄλλωστε ὀλοένα καί διευρύνεται σέ νέες μορφές καί μεθόδους, ὅπως αὐτή τῆς Θεολογικῆς Ἐκπαίδευσης σέ Ἐπέκταση (ΘΕΕ= Theological Education by Extension, TEE)¹²⁷. «Μιά τέτοια ἐκπαίδευση δέν ἐννοεῖ μόνο μιά ἐπέκταση ἢ προσαρμογή τῆς ἐκπαίδευσης πού λαμβάνει χώρα στίς τάξεις, οὔτε περιλαμβάνει ὅλα τά εἶδη μὴ παραδοσιακῶν (non traditional) ἢ μὴ ἐπὶ τόπου (non residential) παρεχομένων θεολογικῶν σπουδῶν. Πρόκειται γιὰ ἕνα πρότυπο θεολογικῆς ἐκπαίδευσης πού χορηγεῖ συστηματική, πλήν ὅμως ἀνεξάρτητη σπουδή, σέ κανονικές ὑπὸ ἐποπτεία ὁμάδες στό πλαίσιο ζωῆς, ἐργασίας καί διακονίας, μέσα στό ὁποῖο κινοῦνται οἱ ἄνθρωποι πού τήν παρακολουθοῦν. Τό πρότυπο αὐτό δέν περιορίζει τίς σπουδές σέ συγκεκριμένη κατηγορία (ὑποψήφιους κληρικούς, καθηγητές κτλ.) ἀλλά τίς ἐπεκτείνει σέ ὅλο τό λαό τοῦ Θεοῦ ἀνεξαρτήτως ἡλικίας, μορφωτικοῦ ἐπιπέδου, οἰκογενειακῆς καταστάσεως, κοινωνικῆς θέσεως, γλώσσας, φυλῆς, φύλου ἢ ἐπαγγέλματος. Ἐκ μίας ἄλλης ἄποψης ἀνοίγει τή θεολογική ἐκπαίδευση στίς ἐμπειρίες, τίς ἀντιλήψεις καί τὰ χαρίσματα τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ. Ἡ ΘΕΕ ἐγκαθιστᾷ νέες σχέσεις μεταξύ θεολογικῆς ἐκπαιδύσεως καί Ἐκκλησίας, καθηγητῶν καί φοιτητῶν, θεωρίας καί πράξεως, θεολογίας καί περιβάλλοντος, κληρικῶν καί λαϊκῶν»¹²⁸.

Τό ὅλο ζήτημα δέν ἀντιμετωπίζεται σέ καμία περίπτωση στατικά ἀλλά δυναμικά καί οἱ συζητήσεις συνεχίζονται τόσο στήν ἀκαδημαϊκή θεολογική κοινότητα ὅσο καί στίς ἐπί μέρους Ἐκκλησίες γιὰ τό ποιά θεολογική ποιμαντική ἐκπαίδευση θά δίδεται, σέ ποιούς καί πῶς. Τελευταία μάλιστα γίνεται πολὺς λόγος γιὰ τή «βιωσιμότητα» (viability) αὐτῆς τῆς ἐκπαίδευσης¹²⁹. Τό Παγκόσμιο Συμβούλιο Ἐκ-

127. Βλ. KINSLER 1983· KINSLER - EMERY 1991· MOUAT 1996· πρβλ. KINSLER 1996.

128. KINSLER 1983, σ. XIII - XIV.

129. Ποιά δηλαδή ἐκπαίδευση ὑπὸ τίς παρούσες κοινωνιο-οικονομικές συνθήκες θά μπορέσει νά ἐπιβιώσει ὅταν τό κόστος τῆς ἐκπαίδευσης συνεχῶς αὐξάνεται; Δέν μιλάμε κυρίως γιὰ χῶρες ὅπου οἱ θεολογικές σπουδές εἶναι ἐπιδοτούμενες καί μποροῦν ἔτσι φοιτητές καί φοιτητρίες καταρτιζόμενοι σέ κρατικές σχολές νά ὑπηρετήσουν ἀργότερα τήν Ἐκκλησία τους. Ἀναφερόμαστε καί στήν κατάρτιση τῶν λαϊκῶν στελε-

κλησιῶν ἀπό ἐτῶν ἐρευνᾶ συστηματικά αὐτή τή θεματική μέ ὄλες τίς συνεργαζόμενες Ἐκκλησίες, μέ ἀποκορύφωμα τήν καταληκτική σύσκεψη τοῦ Ὁσλο στή Νορβηγία 5-10 Αὐγούστου 1996¹³⁰. Τό κύριο ἐρώτημα παραμένει: «ποιές εἶναι οἱ προκλήσεις καί οἱ εὐκαιρίες γιά θεολογική ἐκπαίδευση ἐνόψει τοῦ 21ου αἰῶνα»¹³¹;

Τό ὄλο ζήτημα ἀπασχολεῖ ιδιαίτερα καί τούς Ὁρθοδόξους στή συνάφειά του καί μέ τά προβλήματα πού δημιουργήθηκαν μέ τίς ἀλλαγές στήν Ἀνατολική Εὐρώπη¹³². Τό Τμήμα τῆς Κοινωνικῆς Θεο-

---

ῶν καί στήν ἐπιμόρφωση τῶν κληρικῶν τήν ὁποία θά ἀναλάβουν μόνες τους μέ δικά τους ἔξοδα οἱ ἐπί μέρους Ἐκκλησίες. Τότε θά ἀπαιτηθοῦν πιά εὐέλκτικα σχήματα ἀπαλλαγμένα ἀπό κυρίαρχα παιδαγωγικά πρότυπα τοῦ παρελθόντος πού μπορεῖ νά εὐνοοῦν συγκεκριμένες ὁμάδες πληθυσμοῦ. Βλ. NICOLE 1994, KINSLER 1996, POBEE 1997.

130. Τήν ὄλη μελέτη καί προετοιμασία τοῦ θέματος μπορεῖ νά τήν παρακολουθήσει κανεῖς στά τεύχη τῆς τελευταίας τριετίας τοῦ περιοδικοῦ τοῦ Π.Σ.Ε., πού ἐκδίδεται στά πλαίσια τοῦ Τμήματος Ι: Ἐνότητα καί Ἀνανέωση, ἀπό τήν ὁμάδα Οἰκουμενική Θεολογική Ἐκπαίδευση (Ecumenical Theological Education = ETE) καί φέρεי τόν τίτλο «ministerial formation» (τελευταῖο τό ὑπ' ἀριθ. 79 μηνός Ὀκτωβρίου 1997). Στά τεύχη 75 καί 76 βρίσκει κανεῖς πολλές ἀπό τίς εἰσηγήσεις τῆς συσκέψεως. Ἡ ἔκθεση γιά τή σύσκεψη ἐκδόθηκε ἀπό τόν John POBEE τελευταῖα (Ἰούνιος 1997).

131. Ὑπαινίσσομαι τόν τίτλο ἀναγγελθέντος βιβλίου τοῦ ἐκ τῶν ἐπιτελῶν τῆς ὁμάδας Οἰκουμενικῆς Θεολογικῆς Ἐκπαίδευσης τοῦ Π.Σ.Ε. Judo POERWOWIDAGDO: Towards the 21st Century. Challenges and Opportunities for Theological Education. Ἡ ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία ἤδη ἀπό τό 1990, κατά τήν VIIIη τακτική Σύνοδο τῶν Ἐπισκόπων, εἶχε ἀσχοληθεῖ μέ τό θέμα τῆς μορφώσεως τῶν ἱερέων ὑπό τίς παροῦσες περιστάσεις, γιά νά καταλήξει στήν μετασυνοδική Ἀποστολική Παραίνεση τοῦ Πάπα Ἰωάννη Παύλου Β': Pastores Dabo Vobis (ἀπό τίς 25 Μαρτίου 1992) γιά τό ἴδιο θέμα. Ἐκτενεῖς μελέτες καί σχόλια γι' αὐτήν δημοσιεύτηκαν στό δελτίο «Bulletin de Saint-Sulpice» ἀρ. 19 τοῦ 1993. Βλ. ἐπίσης FROST 1993· πρβλ. ROFFEY 1996. Ὁ τίτλος τῆς παπικῆς παραινετικῆς ἐγκυκλίου προέρχεται ἀπό τόν προφήτη Ἰερεμία: «Καί δώσω ὑμῖν ποιμένας κατά τήν καρδίαν μου, καί ποιμανοῦσιν ὑμᾶς ποιμαίνοντες μετ' ἐπιστήμης» (γ' 15).

132. Ἰδιαίτερα φιλόδοξο ἐμφανίζεται ἓνα τριετές ἐρευνητικό πρόγραμμα τῆς Ὁρθοδόξου Ἀκαδημίας τῆς Κρήτης, στό πλαίσιο τοῦ προγράμματος «Σωκράτης» τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἐνώσεως, ὑπό τήν αἰγίδα τῆς Α.Θ.Π. τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου Α' πού φέρει τόν τίτλο: Κριτήρια, στόχοι καί προτεραιότητες τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησιαστικῆς καί Θεολογικῆς Ἐκπαίδευσεως καί Ἐρεῦνης διά τόν 21ον αἰῶνα (βλ. τούς «Διαλόγους Καταλλαγῆς» τῆς Ο.Α.Κ., Ἰου-

λογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν προβληματίζεται έντονα· προετοιμάζει μάλιστα καί ειδική Ἡμερίδα μέ θέμα: «Τό παρόν καί τό μέλλον τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας», στήν ὁποία θά τεθοῦν καί ἐρωτήματα πού προέκυψαν μέ τήν ἀλλαγὴ τοῦ ὀνόματος ἀπό Τμῆμα Ποιμαντικῆς σέ Τμῆμα Κοινωνικῆς Θεολογίας. Ἡ συγκεκριμένη μετονομασία συνεπάγεται ἀλλαγὴ περιεχομένου ἢ ἀλλαγὴ παραδείγματος; Ἐκεῖνο πού ἀπαιτεῖται εἶναι ἓνα νέο πρόγραμμα ἢ κυρίως μία νέα ὀπτική; Πρέπει νά ἐμμείνουμε στούς ἰσχύοντες τρόπους ἐκπαιδεύσεως, νά τούς ἀνατρέψουμε ἢ νά ἀναπτύξουμε καί νά συμπληρώσουμε τίς ἰσχύουσες μεθόδους¹³³; Ὅπωςδήποτε τά ἐρωτήματα ὑπάρχουν καί ζητοῦν ἐπείγοντως ἀπαντήσεις, ἄν ἐπιθυμοῦμε ν' ἀνταποκριθοῦμε στά αἰτήματα τῆς ἐποχῆς μας μέ τρόπο ἀποτελεσματικό καί ἱκανό νά θεραπεύσει τίς ὑπάρχουσες ἀνάγκες.

5.4. Διαποίμανση (Ἐφαρμογές)

Ἀπό τό πῶς θά ἐκπαιδεύσουμε λοιπόν ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι πρόκειται νά ἀσκήσουν τό ποιμαντικό ἔργο, θά ἐξαρτηθεῖ καί τό πῶς αὐτοί θά ἐφαρμόσουν ἐκεῖνο πού ἔμαθαν καί πῶς θά ποιμάνουν τό λαό τοῦ Θεοῦ καί τόν κόσμον ἅπαντα. Βεβαίως, ὅλα τά παραπάνω εἶναι καί συνάρτηση τοῦ θέματος διαποίμανσης τοῦ λαοῦ, δηλαδή σέ τί θά τόν

λίου 1996, σ. 331). Γιά τήν κατάσταση στίς ἐπί μέρους ὀρθόδοξες χῶρες καί Ἐκκλησίες, βλ.: Ρωσ-σία, VLADIMIR 1989· Βουλγαρία, ΓΟΝΗ 1991, σ. 76-78· Ρουμανία, BRΙΑ 1993, 1996· Ἀλβανία, ΡΙΤΣΙ 1996· Κορέα, ΕΥΘΥΜΙΟΥ 1997.

133. Στό πλαίσιο αὐτῆς τῆς Ἡμερίδας ὁ συντάκτης τῆς παρουσίας ἐργασίας ἔχει ἐτοιμάσει συγκεκριμένη εἰσήγηση, ἀνατρέχοντας στό παρελθόν, ἀναλύοντας τό παρόν καί προδιαγράφοντας τό μέλλον μέ προτάσεις ἀπό τή σκοπιὰ τοῦ Τομέα Χριστιανικῆς Λατρείας, Ἀγωγῆς καί Διαποιμάνσεως, ὅπως τοῦ εἶχε ζητηθεῖ ἀπό τόν συντονιστὴ τῆς Ἡμερίδας καθηγητὴ κ. Ἡλία Οἰκονόμου, πού εἶχε καθορίσει καί τά βασικά ἐρωτήματα, στά ὁποία ὤφειλαν νά δώσουν ἀπαντήσεις οἱ διευθυντές τῶν ἐπιμέρους Τομέων (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1998α). Εἶναι βέβαιο ὅτι σ' αὐτόν τόν Τομέα πέφτει καί τό μεγαλύτερο βᾶρος γιά τίς ὅποιες ἀλλαγές θά σημειωθοῦν στήν ποιμαντικὴ θεολογικὴ ἐκπαίδευση καί στίς μεθόδους πού θ' ἀκολουθηθοῦν. Πρβλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1980, σ. 24-26· 1984β, σ. 107-109.

ποιμάνουν, πράγμα πού συνδέεται καί μέ τήν ἐποχή, τό σήμερα, τό ἐκάστοτε σήμερα, ἀλλά καί τό ρόλο ἢ τούς ρόλους πού καλοῦνται οἱ ποιμαντικά ὑπεύθυνοι νά διαδραματίσουν.

Στίς μεθόδους πού θά χρησιμοποιηθοῦν στή διαποίμανση, θά πρέπει ὅπωςδήποτε νά ληφθεῖ ὑπόψη ἄν τό ἔργο θά ἀπευθύνεται εἴτε σέ μεμονωμένα ἄτομα ἢ πρόσωπα, εἴτε σέ ομάδες μικρότερες ἢ μεγαλύτερες, ἄν ἀπαιτεῖται ἐξατομίκευση ἢ ἐξειδίκευση τῶν γενικῶν ποιμαντικῶν ἀρχῶν κατά περίπτωση, καί ἄν τό ποιμαντικό ἔργο θά ἀκολουθήσει τήν κατανομή του σύμφωνα μέ τίς θεμελιώδεις λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας ἢ τυχόν ἄλλη διαίρεση ἢ καί ἄλλα σημεῖα κατατάξεως.

Στήν πραγματικότητα, κατά τή διαποίμανση, ἐμφορούμενοι ἀπό τίς γενικές ποιμαντικές ἀρχές (τῆς πρόσληψης, τῆς συνεργίας, τῆς φιλοκαλίας, τῆς ἐμπειρίας) ἐνεργοποιοῦμε τίς κατάλληλες στάσεις (τῆς φιλοξενίας μέ τά δύο σκέλη της, τῆς ὑποδοχῆς καί τῆς ἀγάπης) καί τροchioδρομοῦμε μεθόδους, τεχνικές καί πρακτικές, οἱ ὁποῖες ἐλπίζουμε ὅτι θά μᾶς ὁδηγήσουν στό ἐπιδιωκόμενο ἀποτέλεσμα, ἀνάλογα βέβαια καί μέ τό συγκεκριμένο ἀντικείμενο, πρόβλημα ἢ ἐμπόδιο πού ἔχουμε νά ἀντιμετωπίσουμε. Καί ἐδῶ πάλι μπορεῖ νά ὑπάρχουν μέθοδοι πού νά ἀνταποκρίνονται σ' ἓνα εὐρύτερο πεδίο δράσεως, ἐνῶ ἐνδέχεται νά ἀπαιτοῦνται ἐξειδικευμένες ἐπεμβάσεις σέ ἄλλες περιπτώσεις. Ἄλλοτε πάλι θά χρειαστεῖ νά μεταφέρουμε μεθόδους ἀπό τό ἓνα πεδίο στό ἄλλο, προσαρμόζοντάς τες κάθε φορά μέ βάση τήν κάλυψη ἀναγκῶν, τή λύση προβλημάτων ἢ τήν ὑπερκέραση καί ὑέρεβαση ἐμποδίων.

Αὐτά πού σημειώθηκαν μέχρι στιγμῆς ὀριοθετοῦν τό εὔρος τῶν μεθόδων πού θά χρησιμοποιηθοῦν καί ὑποδεικνύουν ὅπωςδήποτε καί τήν ἀνάγκη γιά μεθόδους καί τεχνικές πού θά χρησιμοποιηθοῦν ὡς πρός τήν ἐκτίμηση τῶν ἀποτελεσμάτων. Ἡ ἀξιολόγηση τῆς ἀποτελεσματικότητάς τους συνιστᾷ στοιχειώδη πρόνοια γιά ὑπεύθυνη λήψη ἀποφάσεων ὡς πρός τήν χρησιμοποίηση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης μεθόδου. Δέν εἶναι ἀνάγκη νά διαιωνίζονται πρακτικές πού δέν ἔχουν πιά ἐπιτυχία, ἀπεναντίας θά πρέπει μέ σύνεση καί διάκριση νά πειραματιζόμαστε μέ ἄλλες, ἀπό τίς ὁποῖες προσδοκοῦμε κάποιο καλύ-

τερο αποτέλεσμα, πού και αυτό στη συνέχεια θα εκτιμᾶται και θα αξιολογείται δεόντως.

Όπωςδήποτε δέν σκοπεύουμε νά υπεισέλθουμε σέ λεπτομερή περιγραφή ἢ κατάταξη τῶν μεθόδων πού θά ἐφαρμοσθοῦν κατά τή διαποίμανση. Ἄλλωστε ὁ κάθε υπεύθυνος δημιουργεῖ τή μέθοδό του ἢ ἀκριβέστερα εἶναι καί ὁ ἴδιος μία μέθοδος. Ἐπί πλέον, ἀνάλογα καί μέ τήν κατάταξη τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου, διαφορετικές ἐπί μέρους θεολογικές ἢ ἄλλες μαθήσεις ἢ μαθήματα εἰσηγοῦνται τίς πιό κατάλληλες μεθόδους. Ἐάν π.χ. ἡ διαπραγμάτευση γίνεῖ σύμφωνα μέ τήν κατάταξη τῶν μεθόδων στίς ἐπί μέρους λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας (μαρτυρία, λατρεία, κοινωνία, διακονία), θά πρέπει νά βρεθεῖ ἡ ἀντιστοιχία μέ τίς μαθήσεις ἢ τά μαθήματα πού ὑπηρετοῦν κατά τρόπο παραδοσιακό αὐτές τίς λειτουργίες καί ὑποδεικνύουν τίς ἀνάλογες μεθόδους καί τεχνικές.

Σύν τοῖς ἄλλοις θά πρέπει νά μή λησμονοῦμε ὅτι ἡ διαποίμανση σκοπεύει στή συγκρότηση τῆς μιᾶς ὑπό τόν ἕνα ποιμένα ποιμένης, στήν οἰκοδόμηση τῆς Ἐκκλησίας, ἀσκώντας τίς ἐπί μέρους λειτουργίες της μέ ποικίλους καί πολλαπλούς τρόπους. Αὐτή ἡ ὀπτική μπορεῖ ἀκόμη καί νά ὀδηγήσει σέ μία ἀνακατάταξη τῶν ἐπί μέρους μαθησεων ἢ μαθημάτων σύμφωνα μέ τίς λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι, ἀντί μιᾶς κατά παράταξη παραθέσεως ἢ διδασκαλίας μαθημάτων μέ θεωρητική ὅπωςδήποτε, θεμελίωση πού ἐξυπηρετοῦσαν παλαιότερα πρακτικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας, τά μαθήματα αὐτά θά ἐνταχθοῦν καί θά ὑπαχθοῦν στίς τέσσερις λειτουργίες τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου καί θά ἀναπτύξουν ἀνάλογα καί τίς μεθόδους τους, ἴδιες ἢ δάνειες. Τό ζητούμενο, λοιπόν, εἶναι μία εὐστοχη διαίρεση καί κατανομή τους στό τέθριππον τῶν λειτουργιῶν.

Ἡ Ἐκκλησία ἀνέκαθεν φρόντισε ὄχι μόνο νά μεταδώσει τό χαρμόσυνο μήνυμα τοῦ Εὐαγγελίου μέ τήν ἱεραποστολή της, καλώντας σέ μετάνοια καί ἐπιστροφή ὅλον τόν κόσμον, ἀλλά καί νά κατηχήσει στίς ἀλήθειες τῆς πίστεως, νά μορφώσει τούς πιστούς σύμφωνα μέ τά χριστιανικά μορφωτικά ιδεώδη, νά διδάξει τή χριστιανική γνώση καί νά προτρέψει μέ κηρύγματα καί ὁμιλίες στήν ἐμπέδωση τῆς χριστιανικῆς ζωῆς. Μερίμνησε ἐπίσης μέ τή λατρεία της (Θεία Λει-

τουργία και ιερές ακολουθίες) να αγιάσει τούς πιστούς και φιλοκάλως να διαμορφώσει τούς χώρους της, παράλληλα με τόν έσωτερικό χώρο τών μελών της. Στίς επιδιώξεις της ήταν ή δημιουργία κοινωνίας, έπι-κοινωνίας και συν-κοινωνίας μεταξύ τών ανθρώπων σέ μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες, και ή διαμόρφωση καταλλήλων συνθηκών για τήν ανάπτυξη τών διαπροσωπικών σχέσεων. Πρός αὐτή τήν κατεύθυνση συνετέλεσε και ή καλή διοικητική της διάρθρωση, καθώς και οί κανόνες πού έπρεπε να διέπουν τόσο τίς σχέσεις μεταξύ τών πιστών, όσο και τήν οργάνωσή της γενικότερα.

Έάν στόχος ήταν ή οίκοδόμηση τῆς Έκκλησίας, έπρεπε συγχρόνως να αποτραπεί ο κίνδυνος τῆς αποδόμησης μέ τίς αίρέσεις και τά σχίσματα. Ός εκ τούτου ή Έκκλησία δέν απέφυγε να επιβάλει τήν τάξη και τήν πειθαρχία, να επιτιμήσει, να αναθεματίσει και να αφορίσει, οσάκις παρίστατο ανάγκη για κάτι τέτοιο. Έπρεπε τήν ίδια στιγμή να προφυλαχθεί και ο κρυπτός τῆς καρδιάς άνθρωπος, να αναμορφωθεί κατά τό αρχαϊον κάλλος και να προαχθεί στήν πνευματική ζωή, ακούγοντας λόγο συμβουλευτικό, παρηγορίας και παρακλήσεως. Παράλληλα, ή Έκκλησία δέν παρέλειψε επίσης να διακονήσει μέ αὐταπάρηση τίς υλικές και τίς πνευματικές ανάγκες τών ανθρώπων και τών κοινωνιῶν, αναπτύσσοντας και προσφέροντας μία αξιοθαύμαστη κοινωνική διακονία, εὐποιΐα και πρόνοια κατά τό παράδειγμα τοῦ φιλανθρώπου Θεοῦ.

Στήν ιστορία τῆς θεολογικῆς εκπαιδεύσεως αναπτύχθηκαν κλάδοι και μαθήσεις πού κάλυψαν τόσο έρευνητικά όσο και διδακτικά τίς ανάγκες τῆς Έκκλησίας, για τίς όποιες κάναμε λόγο μόλις προηγουμένως. Κάτω από τή γενικότερη όνομασία Ποιμαντική ή Πρακτική Θεολογία αναπτύχθηκαν τελικά ποικίλα μαθήματα, άλλα καθιερωμένα από παλαιά και άλλα πού προστέθηκαν μεταγενέστερα ή και πρόσφατα. Για να αποφύγουμε στήν παροῦσα διαπραγμάτευση τοῦ θέματος ἄσκοπες έπαναλήψεις, παραθέτουμε εὐθύς αμέσως τήν αντίστοιχη λειτουργία τῆς Έκκλησίας και κατατάσσουμε σ' αὐτήν όσα μαθήματα νομίζουμε ότι καλύπτουν τή συγκεκριμένη λειτουργία μέ τίς συναφείς ανάγκες και τούς στόχους στους όποιους αποβλέπουν και πού εκθέσαμε λίγο πίο πάνω.

Μαρτυρία: ἡ Ἱεραποστολική ἢ Ἀλιευτική, ἡ Κατηχητική (ἢ Χριστιανική Παιδαγωγική, Θεωρία καὶ Πράξη τῆς Χριστιανικῆς Ἀγωγῆς), ἡ Θρησκευτική Παιδαγωγική, ἡ Ὀμιλητική.

Δατρεία: ἡ Λειτουργική, ἡ Τελετουργική, μέ μία σειρά λειτουργικῶν ἐπιστημῶν πού μελετοῦν τή φιλόκαλη καί φιλοκαλική πλευρά τῆς Θεολογίας ὅπως πραγματώνεται στίς λειτουργικές «καλές» τέχνες: Ἀγιολογία, Ὑμνολογία, Μουσικολογία καί Ψαλτική, Χριστιανική Ἀρχαιολογία ὡς Ἐκκλησιαστική Ἀρχιτεκτονική, Εἰκονογραφία, Ζωγραφική, Μικρογραφία κ. ἄ.

Κοινωνία: ἡ Ποιμαντική ἢ Κυβερνητική, τό Κανονικό Δίκαιο, τά Νομοκανονικά πλαίσια ἀσκήσεως τοῦ ποιμαντικοῦ λειτουργήματος, ἡ Συμβουλευτική Ποιμαντική, ἡ Ποιμαντική γάμου καί οἰκογενείας, ἡ Ποιμαντική Ψυχολογία, ἡ Ἐξομολογητική καί ἡ Ποιμαντική Κοινωνιολογία.

Διακονία: ἡ Θεωρία καί Πράξη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνικῆς διακονίας πού ἀναπτύσσεται τελευταία σέ κύκλο ἐξειδικεύσεως¹³⁴.

Αὕτη ἡ κατάταξη δέν ἀποκλείει ἀλληλοπεριχωρήσεις, ὅπως καί τή δυνατότητα καί ἄλλα μαθήματα ἄλλων κλάδων νά ὑπηρετήσουν τίς λειτουργίες αὐτές. Ὁ θεολογικός λόγος δέν εἶναι περιχαρακωμένος, κλεισμένος σε στεγανά καί αὐτόνομος. «Ἀποβλέπει στήν πράξη τῆς Ἐκκλησίας. Εἶναι δηλαδή λόγος ἔμπρακτος καθὼς καί ἡ πράξη εἶναι ἐλλόγιμη. Ἡ πράξη διαμορφώνεται κατὰ τόν ἀποκαλυφθέντα Λόγο τοῦ Θεοῦ ἐρμηνευμένο ἱστορικά καί ἀποτυπωμένο συστηματικά»¹³⁵. Μ' αὐτόν τόν τρόπο λοιπόν «συλλέγεται» (συν-λέγεται) ἡ θεολογική ποιμαντική ἐπιστήμη καί ἐμπειρία.

Διατυπώσαμε ἤδη τήν ἀποψη ὅτι ὅλες αὐτές οἱ μαθήσεις ἔχουν μεθόδους, οἱ ὁποῖες προσιδιάζουν στό ἰδιαίτερο ἀντικείμενο πού ἐξετάζουν καί διακονοῦν, καί πρέπει νά χρησιμοποιοῦνται λαμβανομένης

134. Βλ. Α.Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐκκλησιαστική κοινωνική διακονία, περ. «Ὁ Ἐφημέριος» 15 Μαΐου 1996, σ. 152-153 καί ὡς προλογικό σημεῖωμα παρά ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ 1996, σ. 5-11.

135. Α.Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1991β, σ. 1240· βλ. καί Σ 92.

υπόψη και τῆς ἀποτελεσματικότητος πού ἔχουν ἐπιτύχει μέχρι τώρα. Ἐμπεδωμένες στήν ἐκκλησιαστική ἱστορία και τήν παράδοση εἶναι δυνατόν νά ἐμπλουτίζονται μέ στοιχεῖα και τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως μεταξύ ἄλλων τῆς Ψυχολογίας, τῆς Κοινωνιολογίας και τῆς Παιδαγωγικῆς, ἰδιαίτερα τῶν νέων ποιμαντικῶν θεολογικῶν ἐξειδικεύσεων τῆς Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας, Ποιμαντικῆς Κοινωνιολογίας και Ποιμαντικῆς Παιδαγωγικῆς, σέ ἀμφίδρομη σχέση ἀμοιβαίας περιχώρησης και πρόσληψης¹³⁶.

Ἀκόμη εἶναι δυνατόν νά ἀντλήσουν στοιχεῖα ἀπό τίς θεωρίες τῆς πληροφορίας ἤ και τῆς ἐπικοινωνίας γιά τίς κατάλληλες συνθήκες μεταδόσεως ἑνός μηνύματος¹³⁷, καθώς και ἀπό μεθόδους και τε-

136. Πρβλ. JOSUTTIS 1974, σ. 560-561· ἐπίσης τό σχετικό ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Théologiques»: Théologie et sciences humaines en contexte universitaire (τ. 1, Μάρτιος 1993, τεῦχος 1, σ. 11-122). Δέν εἶναι δυνατόν στά πλαίσια τῆς παρούσης ὑποσημειώσεως νά δώσουμε τό εὖρος αὐτῆς τῆς ἀναπτύξεως. Στήν Ἑλλάδα καλλιέργησαν τήν Ποιμαντική Ψυχολογία οἱ συνάδελφοι καθηγητές Ἰ. Κορναράκης (ὡς πρῶτος διδάξας), ὁ Χρ. Βάντσος, ὁ συγγραφεύς τοῦ παρόντος βιβλίου και μέ μεταφράσεις ὁ καθηγητής Σάββας Ἀγουρίδης· τήν Ποιμαντική Κοινωνιολογία ὁ Ἀλέξανδρος Γουσιδῆς και ὁ θεοφιλέστατος ἐπίσκοπος Ἀγγελῶου Εὐθύμιος (Στύλιος). Ὡς Ποιμαντική Παιδαγωγική ἢ Παιδαγωγική Ποιμαντική χαρακτηρίζεται ἡ προσπάθεια χρησιμοποίησεως στήν Ποιμαντική στοιχείων πού προέρχονται ἀπό τίς παιδαγωγικές ἐπιστήμες. Εἶναι γνωστή ἡ σχέση Παιδαγωγικῆς Ἐπιστήμης και Ποιμαντικῆς τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία λειτουργεῖ ὡς μία «μαθησιακή κοινότητα» (Lerngesellschaft· βλ. BIEMER 1972, σ. 368· πρβλ. SANDBERGER 1972). Κατά τό ἀκαδημαϊκό ἔτος 1976-1977 ἐπιχειρήσαμε μέ τόν καθηγητή Ἰ. Μαρκαντώνη νά δώσουμε μία σειρά μαθημάτων στήν Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, τήν ὁποία και ἐπιγράψαμε «Ποιμαντική Παιδαγωγική». Ὅπωςδήποτε σέ προγράμματα Θεολογικῶν Σχολῶν ἐμφανίζονται και ἄλλα μαθήματα, ὅπως παλαιότερα ἡ Ποιμαντική Ἰατρική και τώρα ἡ Ποιμαντική Ψυχιατρική, ἡ Συμβουλευτική Ποιμαντική κ.ἄ. Ἀπό ὅλα αὐτά ὑπάρχει ἡ προσδοκία μιᾶς βοήθειας, μιᾶς νέας συνθέσεως (πρβλ. ΑΥΓΟΥΣΤΙΑΔΗ 1988 και 1998, ΘΕΡΜΟΥ 1996 σ. 10-11 και 1998, και ΚΟΥΦΟΓΙΑΝΝΗ 1999 και 2007). Ἀπώτερος στόχος εἶναι «ἡ οἰκοδόμησις μιᾶς ἐπίκαιρης Ποιμαντικῆς Ἀνθρωπολογίας, ἡ ὁποία συνιστᾷ τήν ἀφετηρία γιά μιᾶ ὀρθή διαποίμανση τοῦ συγχρόνου ἀνθρώπου» (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984β, σ. 99-100· βλ. MELISSARIS 1997, ἰδιαίτερα τό τρίτο μέρος (κεφάλαιο V), πού ἐπιγράφεται: From Chaos to Personhood in the Holy Spirit, σ. 87 κ. ἐ. καθώς και τά συμπεράσματα (κεφάλαιο VI): The Dialogical Dynamic of Truth, σ. 107 κ. ἐ.: πρβλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1991α).

137. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1971, σ. 114-118· πρβλ. 1984α, σ. 59-67.

χνικές που χρησιμοποιούνται στα σύγχρονα μέσα μαζικής επικοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης της τεχνολογίας των πολυμέσων και των διαδικτύων¹³⁸. Πιθανόν, θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη από τους χειριζομένους τον γραπτό, προφορικό και ηλεκτρονικό έκκλησιαστικό λόγο ή άποψη που επικρατεί σήμερα ότι «τό μέσο είναι τό μήνυμα»¹³⁹.

Πέραν αυτών και άλλες επιστήμες, όπως της οργάνωσης και διαχείρισης επιχειρήσεων (management) και της μελέτης της αγοράς (marketing), μπορούν να αποβούν χρήσιμες για τη ζωή και την οργάνωση της Έκκλησίας¹⁴⁰. Τόσο στα θετικά όσο και στα αρνητικά της, ή διαφήμιση μπορεί ν' αποτελέσει γόνιμο έρέθισμα για την πράξη της Έκκλησίας. Συσχετίσεις μπορούν να γίνουν και με την έπαναφορά στη μνήμη των σταδίων εκείνων που ακολουθεί ή διαφήμιση για την αγορά ενός προϊόντος και των σταδίων που ακολουθεί ο πειρασμός, όταν επιχειρεί την κάμψη της αντίστασεως των πιστών¹⁴¹.

138. Πέρα από αναφορές που σημειώσαμε στη Σ 75 για τὰ πολυμέσα (multimedia) και τή χρήση τους, βλ. πρότασή μας στον «Έφημέριο» Ιανουαρίου 1995, σ. 17-18 με Σ 5. Για μία θεωρητικότερη αντιμετώπιση προβλημάτων που προκύπτουν από τή σύγχρονη τεχνολογία, είναι χρήσιμο να μελετηθούν οι συμβολές των Μάρσαλ ΜΑΚΛΟΥΑΝ, *MEDIA, οι προεκτάσεις του ανθρώπου (χ.χ.)* και Νικόλας ΝΕΓΡΟΠΟΝΤΗ, *Ψηφιακός κόσμος* (1995). Αξίζει να σημειωθεί ότι, από τό ακαδημαϊκό έτος 1997-98, εντάσσεται οργανικά στο Πρόγραμμα Σπουδών του Τμήματος Κοινωνικής Θεολογίας, μετά από αίτημα των φοιτητών, σέ συνεργασία με τό Τμήμα Πληροφορικής και στό χώρο ευθύνης του Τομέα Χριστιανικής Λατρείας Άγωγής και Διαποιμάνσεως, τό κατ' επιλογήν υποχρεωτικό μάθημα «Πληροφορική Κοινωνική Θεολογία». Είχε προηγηθεί από τό φθινόπωρο του 1993, στό πλαίσιο της επιστημονικής έρευνας «Πληροφορική στό χώρο της Θεολογίας» στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Άθηνών, όμότιτλο Σεμινάριο - πιλότος, που συνεχίζεται τὰ τρία τελευταία χρόνια, κυρίως για άνέρργους αποφοίτους της Σχολής, με επιστημονικούς ύπευθύνους τούς καθηγητές Ηλία Βουλγαράκη και Χρήστο Βούλγαρη.

139. Για τό νόημα αυτής της φράσεως, βλ. τό όμότιτλο πρώτο κεφάλαιο του άναφερθέντος βιβλίου του ΜΑΚΛΟΥΑΝ, σ. 25-42 (πρβλ. STAVROPOULOS 1996, σ. 579-580, όσα σημειώνουμε για τή σάρκα (σάρκωση) του Χριστού ως μεσιτεία Θεού με άναφορά στον άββά Ίσαάκ τον Σύρο).

140. Βλ. πιό πάνω Σ 77 και BLAKE - MOUTON 1986, KOONTZ - O'DONNELL 1980 κ. έ., KOTLER 1991.

141. Περαιτέρω άνάπτυξη του θέματος, βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1992α, σ. 131-134.

Αυτές βέβαια οι προσεγγίσεις οφείλουν να γίνονται σοβαρά, υπεύθυνα και σύμφωνα με την βαρύτητα την όποιαν ενέχει κάθε εκκλησιαστική πρωτοβουλία στὸν ευαίσθητο χῶρο τῆς διαποιμάνσεως πού ἀποβλέπει στή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου. Βεβαίως, καί προβλήματα θά υπάρξουν καί ἐμπόδια. Ὑπάρχει, λοιπόν, ἡ ἀνάγκη μιᾶς «εὐρετικῆς» μεθοδολογίας γιά τήν ἐπίλυση ἐκκλησιαστικῶν καί ἄλλων προβλημάτων καί γιά τήν ὑπέρβαση ἐμποδίων, τόσο σέ ἐπίπεδο θεσμῶν καί δομῶν ὅσο καί σέ προσωπικό ἐπίπεδο¹⁴².

Ὅπως ὑπαινιχθῆκαμε λίγο πιό πάνω, μιλώντας γιά τή διαφήμιση, θεωροῦμε ὠφέλιμη καί τή χρησιμοποίηση μέσων, μεθόδων καί τεχνικῶν ἀπό ἐκεῖνες πού ἀκολουθοῦμε συνήθως γιά τήν πρόοδο στήν πνευματική ζωή. Αὐτές οἱ πρακτικές ἔχουν ἀποτυπωθεῖ σέ κείμενα τῆς ἀσκητικῆς καί νηπτικῆς γραμματείας, τά ὁποῖα γιά πολλούς αἰῶνες καθοδηγοῦσαν πνευματικά καί ἐνέπνεαν τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας· πρᾶγμα πού σημαίνει ὅτι δέν ἔχουμε δικαίωμα νά τά ἀγνοήσουμε.

Στά κείμενα αὐτά διαπιστώνονται σαφῶς «μεθοδεῖαι» τοῦ διαβόλου ἐνεργούμενες ἐν πράξει ἢ λόγῳ ἢ κατὰ διάνοιαν, οἱ ὁποῖες ἀντιμετωπίζονται μέ τό Λόγο καί τό Πνεῦμα¹⁴³. Προκειμένου νά ἀντε-

¹⁴² Ἡ ὅλη ἐξέλιξη τοῦ τρίτου μέρους τοῦ βιβλίου, πού ἐπιγράφεται «Ποιμαντική ἐπικοινωνία», ἄπτεται σέ γενικές γραμμές αὐτῆς τῆς προβληματικῆς, τῆς κυριαρχίας, δηλαδή, καί μέσῳ τῆς διαφημίσεως, τῶν εἰκόνων στή ζωή μας. Κυκλοφόρησε καί ὡς «φυλλάδιο ἐπικαιρότητας» μέ ἀρ. 34 ἀπό τήν Ἀποστολική Διακονία μέ τόν χαρακτηριστικό τίτλο: *Ἡ αὐτοκρατορία τῶν εἰκόνων* - ποιμαντική προσέγγιση, Ἀθήνα 1994, 52 σ.

142. Δέν ἀποκλείεται, συνήθεις τρόποι, μέ τούς ὁποίους θέτουμε καί λύνουμε προβλήματα, π.χ. μαθηματικά, νά μᾶς βοηθήσουν, μέ «μεταφορά» μαθήσεως, νά ἐπιλύσουμε καί προβλήματα τοῦ τύπου πού ἀναφέραμε. Βλ. Γ. ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ (1992).

143. Βλ. Εὐχή τῆς Θείας Λειτουργίας τῶν Προηγιασμένων πρό τῆς Κυριακῆς Προσευχῆς: «ὅπως ἐνοικούντος ἐν ἡμῖν καί ἐμπεριπατούντος τοῦ Λόγου σου, Κύριε, γενόμεθα ναός τοῦ παναγίου καί προσκυνητοῦ σου Πνεύματος, λευκωμένοι πάσης διαβολικῆς μεθοδείας ἐν πράξει ἢ λόγῳ ἢ κατὰ διάνοιαν ἐνεργουμένης». Ὁ πιστός χρειάζεται τήν κατάλληλη συμβουλευτική καί τήν ἀνάλογη χειραγώγηση γιά ν' ἀντιμετωπίσει ζητήματα πού ἔχουν σχέση μέ τήν πνευματική του ζωή. Βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1985α, σ. 59-63. Περαιτέρω, βλ. SPIDLIK 1978, ΚΑΡΔΑΜΑΚΗ 1993 καί ΦΟΥΣΚΑ 1997.

πεξέλθουμε στίς έφευρέσεις τοῦ κοινοῦ ἐχθροῦ, πρέπει κι ἐμεῖς νά μη-χανευθοῦμε¹⁴⁴. «Ἐάν ὁ σατανᾶς εἶναι πολυμήχανος γιά τό κακό, ὁ Θεός εἶναι εὐμήχανος καί ποικίλα ἔχει τά φάρμακα τῆς σωτηρίας μας», μᾶς ὑπενθυμίζει ὁ ἱ. Χρυσόστομος¹⁴⁵. «Ὁ Θεός σώζει ἡμᾶς καί διὰ τῶν δεξιῶν μέσων, καί διὰ τῶν ἀριστερῶν καί δίδει ἡμῖν ἀφορμήν, δι' ὄλων τούτων τῶν μέσων, πρὸς εὔρεσιν τῆς ζωῆς ἡμῶν», ἐπανα-λαμβάνει ὁ ἄββᾶς Ἰσαάκ ὁ Σῦρος¹⁴⁶.

Παρατηρεῖται τελικὰ μία οἰκονομία δυνάμεων. Ἄν καί στήν πνευματική ζωὴ μᾶς ζητεῖται νά σκοπεύουμε στό μείζον, πλήν ὅμως αὐτό κατορθώνεται κλιμακωτά, διὰ τοῦ ἐλάσσονος. «Μέ μικρά μέσα φέρνουμε μεγάλα ἀποτελέσματα»¹⁴⁷ ἢ μέ τό λίγο ἀποφεύγουμε τό βαρύτερο. «Δεῖξον εἰς τὸν ἐχθρόν τὴν ὑπομονὴν σου καί τὴν δοκιμὴν εἰς τὰ μικρά, ἵνα μὴ ζητήσῃ τὰ μεγάλα». Πρόκειται γιά «πόλεμο διακρίσεως». «Μικροὶ κόποι ἀποδιώκουσιν ἀφ' ἡμῶν μεγάλους ἀγῶ-

144. Βλ. ὅσα ὁ ἄββᾶς ἸΣΑΑΚ Ο ΣΥΡΟΣ ἀναφέρει στὸν Λόγο ΚΣΤ', *Περὶ ἀδιακόπου νηστείας*, σ. 97.

145. Ἡ παράθεση ἐντὸς εἰσαγωγικῶν προέρχεται ἀπὸ σημεῖωμα γιά τὸν ἅγιο Χριστοφόρο, ὑπογραφόμενο μέ τὰ ἀρχικά Γ.Π.Κ. στήν «Φωνὴ Κυρίου» τῆς 7ης Μαΐου 1989, σ. 76. Σέ ἀναζητήσή μας δέν βρέθηκε ἀκριβὴς ἀναφορά γιά τὸν «πολυμήχανο γιά τό κακό σατανᾶ» ἀλλὰ πλεῖστες ὅσες ἀναφορές γιά τὸν Θεὸ ὡς εὐμήχανο σέ συνδυασμὸ μέ τό σοφὸς καί πάνσοφος. Ἡ φράση «εὐμήχανος γάρ ἐστι, καί ποικίλα ἔχει τῆς σωτηρίας ἡμῶν τὰ φάρμακα» βρίσκεται στήν Ὁμιλία τοῦ Ἰωάννου τοῦ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Πρὸς τοὺς λέγοντας, ὅτι δαίμονες τὰ ἀνθρώπινα διοικοῦσι, καί δυσχεραίνοντας ἐπὶ ταῖς τοῦ Θεοῦ κολάσεσι, καί σκανδαλιζομένους ἐπὶ ταῖς τῶν φαύλων εὐημερίαις καί δυσπραγίαις τῶν δικαίων*, Ὁμιλία Α' 5, PG 49, 252. Βλ. ἐπίσης τὴν διεξοδική πραγματεία τοῦ ἰδίου Λόγος πρὸς τοὺς σκανδαλισθέντας ἐπὶ ταῖς δυσημερίαις ταῖς γενομέναις, PG 52, 479 κ.έ.

146. Στὸν Λόγο ΚΕ', *Περὶ ὑπομονῆς*, σ. 91.

147. Αὐτὴ τὴν πάγια τακτική τῆς Ἐκκλησίας τὴ διατύπωσε, στήν εὐστοχη φράση του, ποὺ παραθέτουμε, ὁ Γιάννης Τσαρούχης, γιά νά τοῦ τὴν ἀνταποδώσει στὴ συνέχεια ὁ Ὀδυσσεὺς Ἐλύτης στό κείμενό του γιά τὴν τέχνη τοῦ Τσαρούχη (ΤΣΑΡΟΥΧΗ 1987, σ. 91 καί 214). Μὴ ξεχνᾶμε τό τοῦ Περικλέους: «φιλοκαλοῦμέν τε γὰρ μετ' εὐτελείας» (ΚΑΚΡΙΑΔΗ 1981, σ. 24-25). Γενικά μποροῦμε νά ἰσχυρισθοῦμε ὅτι κινούμεθα ἐναλλακτικὰ σέ μείζοντες καί ἐλάσσονες κλίμακες σέ ὅλα τὰ ἐπίπεδα τῆς ζωῆς τῆς Ἐκκλησίας: καί στήν πνευματική ζωὴ καί στήν κοινωνική διακονία, ποὺ ἐμπνέεται ἀπ' αὐτὴν ἀέναη διεκυστίνδα μεταξὺ «πλεονάσματος καί ὑστερήματος καρδιάς», ὅπως θά ἔλεγε ὁ Δοσίθεος Καστόρης (βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983, σ. 83-84).

νας». «Προσοχή στα ελάχιστα και μικρά θησαυρίζουν μεγάλας αναπαύσεις». «Διὰ τῆς μικρᾶς καὶ ὀλίγης λύπης ἀποφεύγει τὴν μεγάλην»¹⁴⁸. Πραγματικά αὐτὴ εἶναι «μέθοδος ἀρετῆς»¹⁴⁹. Σημειώνουμε ἀπλῶς τὴν διὰ τοῦ ἀντιρρόπου πάθους φυγάδευση τοῦ ἄλλου πάθους, ἐκεῖνου δηλαδή μέ τό ὁποῖο ἐνοχλεῖ ὁ πονηρός.

Ἡ διαδικασία αὐτὴ περιγράφεται πολὺ ὠραῖα στό συναξάρι τοῦ Ὁσίου Πατρός ἡμῶν Ραβουλά (ἡ μνήμη του τιμᾶται στίς 10ῦ Φεβρουαρίου): «Οἶψ δὲ πάθει ὁ πονηρός αὐτῶ ἐνοχλῶν ὑπεισήρχετο, αὐτός, πεπυκνωμένος ὢν ὑπὸ τῆς Παλαιᾶς καὶ Νέας Γραφῆς, τὸ ἀντίρροπον ἐπιλέγων καὶ ἐργαζόμενος, ἐφυγάδευε τὸ ὄχλοῦν αὐτῶ· τοιοῦτος ἦν ὁ μακάριος»¹⁵⁰.

Δέν εἶναι, βέβαια, δυνατόν μέ συνοπτικές διαδικασίες καὶ στόν περιορισμένο χῶρο αὐτῆς τῆς παραγράφου νά ἐκθέσουμε πλήρως τὴν μεθοδολογία τῆς πνευματικῆς ζωῆς καὶ συνοπτικά πάλι νά ἐξάγουμε τὰ συμπεράσματά μας, ἐφαρμόζοντάς τα σέ ὅλο τό εὔρος τοῦ ἔργου τῆς διαποιμάνσεως. Σκοπός ἐξάλλου αὐτῶν τῶν παραγράφων δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τό νά δείξουν τίς πηγές ἐκεῖνες πού ἐμπλουτίζουν τό ἔργο τῆς Μεθοδολογίας καὶ βάσει αὐτῶν νά διατυπωθοῦν προτάσεις γιὰ τὴν καλύτερη πραγμάτωσή της.

Στό ἔργο αὐτό δέν μπορούμε νά παραλείψουμε καὶ τὴν προσεκτικὴ μελέτη αὐτοῦ πού ὀνομάζουμε «Ποιμαντικὴ τῶν ἀγίων», δηλαδή τὴν παρακολούθηση τοῦ βίου τῶν ἀγίων καὶ τῶν μεθόδων πού οἱ ἴδιοι χρη-

148. Οἱ τελευταῖες παραθέσεις προέρχονται ἀπό τὸν ἀναφερθέντα λίγο πῖο πάνω Λόγο ΚΣΤ' τοῦ ἀββᾶ ΙΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ, *Περὶ ἀδιακόπου νηστείας*, σ. 97, 98, 99. Ἐνδεικτικά γι' αὐτοῦ τοῦ τύπου τίς «κλιμακώσεις» εἶναι καὶ αὐτὰ πού ὑποδεικνύει ὁ ἀββᾶς στόν Λόγο ΝΗ', *Περὶ τῆς βλάβης τοῦ μωροῦ ζήλου...*: «ἐὰν δὲν ἤσυχάζεις κατὰ τὴν καρδίαν, ἡσύχασον τοῦλάχιστον κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ ἐὰν δὲν δυναθῆς νά τακτοποιήσεις τοὺς λογισμοὺς σου, τακτοποίησον τοῦλάχιστον τὰς σωματικὰς σου αἰσθήσεις...» (σ. 211-212).

149. Τέτοια «μέθοδος ἀρετῆς» πρέπει νά διδαχτοῦμε. Ἀποτυπώνεται πολὺ ὠραῖα ἡ εὐχὴ αὐτὴ στὴν ἀκροστιχίδα τοῦ Κανόνος στόν Ὁρθρο τοῦ ἀγίου ἱερομάρτυρος Μεθοδίου Ἐπισκόπου Πατάρων στίς Κ' Ἰουνίου (Μηναῖον, σ. 128β): «Τῆς ἀρετῆς μεθοδόν με, πανόλβιε μύστα, δίδαξον» ἀλλὰ καὶ στό στιχηρὸ προσόμοιο τοῦ Ἐσπερινοῦ: «Μέθοδον ἡ μνήμη σου, ἡμῖν σωτήριον φέρουσα, ἱεράρχα Μεθόδιε, λαμπρῶς ἐπεδήμησεν» (σ. 128α).

150. Βλ. *Μηναῖον*, 10ῦ Φεβρουαρίου, σ. 191α.

σιμοποίησαν. Αὐτή ἡ μελέτη δέν θά περιορίζεται στίς μεθόδους διαποιμάνσεως ἀλλά θά ἐπεκτείνεται καί στούς τομεῖς τῆς ἔρευνας, τῆς ἐκπαίδευσης ἀλλά καί τῆς συγκρότησης τῆς θεωρίας. Θά εἶχαμε μεγάλη ὠφέλεια ἂν καταγράφαμε ὅλες τίς ποιμαντικές ἐνέργειες τῶν ἀγίων μας, καί τίς ἐν ζωῇ καί ἐκεῖνες μετὰ τήν κοίμησή τους, σύμφωνα μέ τίς τέσσερις λειτουργίες τῆς Ἐκκλησίας. Θά ἦταν δηλαδή σημαντικό νά ἐντοπίσουμε μέ ποιόν ἰδιαίτερο τρόπο οἱ ἅγιοι συνήθως δίδουν μαρτυρία, λατρεύουν, κοινωνοῦν-ἐπικοινωνοῦν καί διακονοῦν.

Ἐάν χρέος τοῦ ἀγιολόγου εἶναι σὺν τοῖς ἄλλοις καί ἡ θεολογική προσέγγιση τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων¹⁵¹, ὑποχρέωση τοῦ ποιμαντικοῦ θεολόγου εἶναι νά ἐξάρει καί νά προβάλει (στηριζόμενος στήν μέ ἱστορική, κριτική καί φιλολογική μέθοδο προηγηθεῖσα ἐξέταση τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν καί τῶν κειμένων τῆς ἀγιολογικῆς λεγομένης λογοτεχνίας), τήν ποιμαντική τους διάσταση, πού εἶναι ἡ οἰκοδομή τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ· ἀρκεῖ τά δεδομένα πού στηρίζουν τόν οἰκοδομητικό λόγο νά μήν εἶναι «αὐθαίρετα» (στήν κυριολεξία) ἀλλά θεμελιωμένα ἐπιστημονικῶς. «Δέν πρέπει ἄλλωστε νά λησμονεῖται ὅτι οἱ ἀγιολογικές ἔρευνες, ὅσο σοφές κι ἂν εἶναι, παραμένουν γιά πολλοὺς πρὶν ἀπ' ὅλα ἕνα μέσο, γιά νά δοθοῦν ἀπαντήσεις σέ ἀπλᾶ ἐρωτήματα, πού ἀπτονται τοῦ προσώπου καί τοῦ βίου τῶν προσώπων ἐκείνων πού ἡ Ἐκκλησία προτείνει ὡς πρότυπα». Μέ τίς «προγραμματικές» σκέψεις πού διατυπώσαμε στήν *Ποιμαντική τῶν ἀγίων*, ἐπισύραμε «τήν προσοχή τῶν ἐρευνητῶν πάνω στούς στενοὺς δεσμούς πού συνδέουν, σήμερα ὅπως καί χθές, τήν ἀγιολογία μέ τήν ποιμαντική μέριμνα βοήθειας τῶν ψυχῶν», ὅπως τόνιζε ὁ Ugo Zanetti¹⁵².

151. Βλ. ΠΑΣΧΟΥ 1995, σ. 25-27

152. Πρβλ. παρουσίαση πού ἔκανε (περ. «Analecta Bollandiana», τ. 106, 1988, σ. 479) τῶν σχετικῶν σελίδων μας, πού ἀναφέρονται σ' αὐτό τό θέμα (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1988α, σ. 81-91). Ὅχι μόνο τά ἀγιολογικά κείμενα ἀλλά ὅλα σχεδόν «τά πατερικά ἔργα εἶναι γεμάτα ἀπό συμβουλές γιά τήν ἐφαρμογή συγκεκριμένων ποιμαντικῶν μεθόδων» (ΦΑΡΟΥ 1981, σ. 435). Μέ τήν ἀναβίωση τῆς Πατερικῆς Θεολογίας στόν Ὀρθόδοξο κόσμο φαίνονται καί οἱ συνέπειές της ἐπί τῆς ποιμαντικῆς διακονίας τῆς Ἐκκλησίας· αὐτό τοῦτο μάλιστα τό γεγονός χαρακτηρίζεται καί ὡς «πνευματική ἐπανάσταση στό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας» (ΓΚΙΚΑ 1994, σ. 169-170). Θά ἦταν μακρός ὁ κατάλογος νεώτερων ὀρθοδόξων θεολόγων, οἱ ὅποιοι ἐμπνέονται καί προβάλλουν τήν πατερική ποιμαντική μεθόδολογία γιά τή διαποίμανση τοῦ σύγχρονου κόσμου, ἐάν αὐτός ὁ κατάλογος ἔπρεπε νά περιληφθεῖ στήν παρούσα ὑπόσημειωση. Στήν βιβλιο-

Στό σημείο αυτό θά αρκестθοῦμε νά ἀναφέρουμε τήν ἐκπληκτική μέθοδο πού χρησιμοποίησε ὁ ἅγιος Ἀμφιλόχιος ἐπίσκοπος Ἰκονίου, γιά νά μεταστρέψει τόν αὐτοκράτορα Θεοδόσιο καί νά τόν κάνει ὑποστηρικτή τῶν ὀρθοδόξων θέσεων. Μέ τήν περιφρονητική του στάση πρὸς τόν υἱό του Ἀρκάδιο, θέλησε νά συνεφέρει τόν αὐτοκράτορα καί νά τοῦ ὑποδείξει ὅτι καί ὁ Θεός Πατήρ προσβάλλεται, ὅταν οἱ Ἀρειανοὶ ὑβρίζουν τόν Υἱόν τοῦ Θεοῦ, τόν μονογενῆ καί ὁμοούσιον. Ἀποτέλεσμα ἦταν ὁ Θεοδόσιος νά ἀποπέμψει τούς αἰρετικούς¹⁵³. Ὑποδεικνύουμε ἀκόμη τήν περίπτωση γυναικὸς μάρτυρος, ἡ ὁποία μέ σοφὸν ψεῦδος καί τέχνασμα ἀπέφυγε τήν ὕβριν ὑπὸ βαρβάρου ἀνδρός¹⁵⁴. Ἀναφέρουμε τέλος τὴ λύτρωση ἀπὸ ἔσχατο κίνδυνο, νά τὴν καταφάγει ἓνα θηρίο, τῆς κόρης πιστοῦ πατέρα, ὁ ὁποῖος μέ τέχνασμα οἰκειοποιήθηκε τόν ἀντίχειρα τοῦ Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου¹⁵⁵.

Δέν γνωρίζω ἐάν καὶ πού ὑπείσέρχεται ὡς μέθοδος εὐρέσεως τῆς ἀληθείας καὶ διακρίσεως τοῦ ἀληθοῦς ἀπὸ τὸ ψευδές καὶ τοῦ ὀρθοῦ

γραφία βρίσκονται πλεῖστοι ὄσοι σχετικοὶ τίτλοι.

153. Τὸ συναξάρι τοῦ ἁγίου ἀναφέρει: «ἔξευρε μηχανὴν ὁ θαυμάσιος». Τὸ περιστατικό βλ. Νοεμβρίου ΚΓ', *Μηναῖον*, σ. 298α. Τὴν φαντασία στήν Ποιμαντική καὶ ὅ,τι αὐτὴ μπορεῖ νά στοιχειοθετήσῃ σέ «κρυφὴ ἐργασία» πρὸς βοήθεια ἀναξιοπαθόντων, μποροῦμε νά διαπιστώσουμε στό κεφ. 193 ἀπὸ τὸ *Δειμωνάριον* τοῦ ΙΩΑΝΝΟΥ ΜΟΣΧΟΥ (Ρῦ 87, 3072-3076) μέ πρωταγωνιστὴ τόν Πάπα Ἀλεξανδρείας Ἀπολλινάριο καὶ τὴν τεχνικὴ «ἀναπαλαιώσεως», πού χρησιμοποίησε γιά νά κάνει πιστευτὴ τὴν ὑπαρξὴ χρεωγράφου (βλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1983, σ. 76-82).

154. Πρόκειται γιά τὴν ἁγία Εὐφρασία, πού ἡ μνήμη της τιμᾶται στίς 10ῃ Ἰανουαρίου, *Μηναῖον*, σ. 294β. Οἱ προτασσόμενοι στίχοι δίνουν περιληπτικὰ τὴν διαδικασία: «Ψεῦδες σοφῶ φυγοῦσα σαρκὸς τὴν ὕβριν ...». «Αὐτὴ ἦν ἐκ πόλεως Νικομηδείας, ἐπὶ Μαξιμιανοῦ τοῦ Βασιλέως, γένους ἐπισήμου, τρόπου σώφρονος καὶ χρηστοῦ. Μὴ πεισθεῖσα δὲ θυσίαν τοῖς δαίμοσι προσενεγκεῖν, τύπτεται σφοδρῶς. Καὶ ἐπιμένουσα τῇ ἐνστάσει, πρὸς ὕβριν ἀνδρὶ βαρβάρῳ ἐκδίδοται, ὑφ' οὗ τὴν κεφαλὴν ἀπετμήθη ἀπατηθέντος παρ' αὐτῆς, ὅτι εἰ ταύτης ἀπόσχοιτο, παρασχεῖν αὐτῷ φάρμακον, ᾧ χρησάμενος, ταῖς ἐπιφοραῖς τῶν ξιφῶν, καὶ ταῖς διακοντίσεσι τῶν πολεμίων, ἄτρωτος ἔσται· καὶ πείραν λαβεῖν ἔλεγε, τὸν ἑαυτῆς ἀυχένα προτεινάσα. Ὁ δὲ ἀληθεύειν ταύτην οἰηθεὶς, ἐνεγκῶν κραταιότερον, τὴν αὐτῆς ἀπέτεμε κεφαλὴν». Τέτοιου τύπου ἐνέργειες μποροῦν νά ὑπαχθοῦν στήν ἀπὸ τὸν καθηγητὴ Ἰ. Κορναράκη ὀνομαζόμενη «ἀναρχικὴ μέθοδος» τοῦ Θεοῦ («τὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ»), στήν ὁποία ἔχει ἀκόμη θέση καὶ ἡ «σοφὴ πανουργία» (ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ 1994, σ. 23).

155. Βλ. τὸ περιστατικό στό συναξάρι τῆς Ζ' Ἰανουαρίου, *Μηναῖον*, σ. 159α.

από τό αίρετικό ό τρόπος αναδείξεως ύπό τής μεγαλομάρτυρος και πανευφήμου Εύφημίας τοϋ τόμου τών όρθοδόξων ως τοϋ μόνου ισχύοντος¹⁵⁶. Έπρόκειτο ίσως για ένα είδος πρακτικής -έκ τών πραγμάτων- «έπιστημολογικής» διάψευσης κατόπιν ύποβολής σέ δοκιμασία μιās ύποθέσεως¹⁵⁷, ή όποία όμως συνιστά άνορθόδοξη «έπιστημονική» διαδικασία σύμφωνα μέ τά σύγχρονα δεδομένα, όταν ως αλήθεια έννοοϋμε κυρίως τήν άντιστοιχία τής γνώσης μέ τήν πραγματικότητα. Άσφαλώς τήν εποχή κατά τήν όποία λαμβάνει χώρα τό συγκεκριμένο γεγονός, τό έπιστημολογικό μοντέλο ήταν σαφώς διαφορετικό και ή έννοια τής αλήθειας λειτουργούσε μέ άλλη σημασία¹⁵⁸.

156. Στή γνωστή διένεξη κατά τήν Δ' έν Χαλκηδόνι Οικουμενική Σύνοδο τό 451 μ.Χ. τών Όρθοδόξων μέ τους περί τόν Εύτυχή και τόν Δίοσκορο, τους δεχομένους μίαν φύσιν και μίαν ένέργειαν στόν Χριστό, ή άγία Εύφημία ύπέδειξε τό όρθόδοξο. Στο απόσπασμα από τό συναξάρι τής έορτής τής άγίας, πού εύθύς άμέσως παραθέτουμε, περιγράφεται «έτέρα» μέθοδος πού επέλεξαν οι πατέρες εκείνης τής Συνόδου: «... έπει οϋκ έπέιθοντο, έτέρως τούτους μετέρχονται: δηλαδή, ένέγραψαν τήν έκτεθείσαν όρθόδοξον πίστιν τόμω, και τους αίρετικούς προέτρεψαν έν έτέρω γράψαι τό έαυτών φρόνημα, και διανοίξαντες τήν λάρνακα τής πανευφήμου μεγαλομάρτυρος Εύφημίας έθεντο έπί τοϋ ταύτης στήθους άμφοτέρους τους τόμους έσφραγισμένους: και μετά ταϋτα, παραγενόμενοι και άνοιξαντες τόν μέν τόμον τών αίρετικών εύρον έριμμένον ύπό τους πόδας τής Άγίας, τόν δέ τών όρθοδόξων τόμον κατεχόμενον ύπό τής μεγαλομάρτυρος ταίς τιμαίς αυτης χερσίν. Όπερ ιδόντες οι αίρετικοί μέν αισχύνης, οι δέ όρθόδοξοι χαράς ένεπλήσθησαν» (Ίουλίου ΙΑ', *Μηναίων*, σ. 91α).

157. Έδώ προσεγγίζουμε τήν «ύπόθεσή» μας μέ όρους άναλυσης πού προτείνει ό εκπρόσωπος τής άγγλοσαξονικής έπιστημολογίας Αύστρο-Βρετανός φιλόσοφος Κάρλ Ράϊμοντ Πόπερ (Κ.Ρ. Popper). Βλ. τό κείμενό του: Μιά γενική ματιά σέ μερικά θεμελιώδη προβλήματα, παρά ΚΟΥΖΕΛΗ 1993 (σ. 47-76· ιδιαίτερα τήν παράγραφο 7. Η διαψευσιμότητα ως κριτήριο όροθέτησης). Πρβλ. Β. Κάλφα (KUHN σ. 20-21, 42)· Π. ΓΕΜΤΟΥ (1987 Α', σ. 60-64, αλλά και 299-329· Γεράσιμου ΚΟΥΖΕΛΗ (1993, σ. 21)· Jean - Claude SCHOTTE (1992, όλόκληρο τό άρθρο αλλά ιδιαίτερα τίς σ. 26-27· 1994, σ. 91-93, 331-348· 1997).

158. Είναι σχετικά δύσκολο νά έχουμε άκριβή εικόνα για τό έπιστημολογικό μοντέλο εκείνης τής εποχής και για τή σχέση τής βυζαντινής θεολογίας μέ τή φιλοσοφία και τίς ύπόλοιπες έπιστήμες ως προς τίς άπόψεις τους περί αλήθειας. Για τό όλο ζήτημα, τό όποίο μάς άπασχολεί εδώ, είναι διαφωτιστική ή μελέτη τοϋ καθηγητή Ν. Α. Ματσούκα πάνω στην Έξαήμερο τοϋ Μ. Βασιλείου. «Έντυπωσιάζου», όπως όμολογεί στά Προλεγόμενα τής δεύτερης έκδοσης τοϋ βιβλίου του, «τό άρμονικό δέσιμο και ή λειτουργική ένότητα έπιστημονικών, φιλοσοφικών και θεολογικών στοιχείων»

Ὁ Β. Κάλφας ἀναφέρεται μέ τρόπο σαφῆ στίς νέες προοπτικές πού διαφαίνονται στό χῶρο τῆς ἐπιστημολογίας, ἕνα χῶρο φορτισμένο μέ τίς ἔννοιες «ἀλήθεια», «ἀντικειμενικότητα», «πρόοδος», «ὀρθολογικότητα» καί τά συναφῆ προβλήματα πού τίθενται, ὅπως ἡ ἀδρανοποίηση τῆς ἔννοιας τῆς ἀλήθειας.

Εἶναι ἀναγκαῖο ἀπό τήν πλευρά μας νά ξεκαθαρίσουμε ὡς ποιό βαθμό καί μέ ποιό τρόπο θά δεχόμαστε ἀπό τή μία τήν «ἐπιστημονική» ἀλήθεια πού ἐμφανίζεται καί σήμερα ἀκόμα μέ μεταφυσική χροιά, μέ τήν ἀξίωση ὅτι ἡ γνώση ἀνταποκρίνεται στήν ἀντικειμενική κατάσταση τῶν πραγμάτων, καί τήν ἀλήθεια ἢ τίς ἀλήθειες τῆς πίστεως πού εἶναι ἄλλης τάξεως ἀπό τήν ἄλλη. Ἄντί, δηλαδή, νά ἀντιπαραθέτουμε ὡς συνήθως τή γνώση μέ τήν πίστη ἢ νά θεωροῦμε ὅτι αὐτές συνιστοῦν δύο σύνολα, δύο μεγέθη ἀλληλοσυμπληρούμενα, μπορούμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι μυστηριωδῶς γονιμοποιοῦν ἡ μία τήν ἄλλη καί ἀλληλοπεριχωροῦνται, χωρίς νά εἶναι καί ἀναγκαῖο νά τίς ἱεραρχοῦμε, βάζοντας τή μία πάνω στήν ἄλλη. Ἐκφεύγει ὅμως τῶν ὁρίων τῆς παρουσίας διαπραγματεύσεως ἡ συνέχιση μιᾶς τέτοιας συζητήσεως¹⁵⁹.

στήν Ἑξαήμερο καί βοηθοῦν νά ἀποσαφηνισθεῖ ἡ σχέση τῶν τριῶν τήν ἐποχή ἐκείνη. «Ἕνα τέτοιο ἔργο (ἡ Ἑξαήμερος) παρέχει σημαντικές προκλήσεις γιά τήν ἀξιολόγηση καί τήν ἀντιμετώπιση τῶν σημερινῶν δεδομένων» (ΜΑΤΣΟΥΚΑ 1990, σ. 7 καί 9). Γιά νά ἀποκτήσει ὁ ἀναγνώστης σφαιρική ἀντίληψη πάνω στό θέμα καί ἰδιαίτερα γιά τήν ἐποχή πού μᾶς ἀφορᾷ, μπορεῖ νά ἀνατρέξει στά ὅσα ὁ Βασίλειος Τατάκης λέγει στήν *Βυζαντινή Φιλοσοφία* του ἀναφορικά μέ τή θέση τοῦ λόγου (raison) στή σχέση του μέ τήν ἀλήθεια καί γιά τά στοιχεῖα ὀρθολογισμοῦ (rationalité), ἀπό πολλές ἀπόψεις θετικά γιά τήν ἐπιστήμη, πού ἔχει νά ἐπιδείξει ὁ Χριστιανισμός παράλληλα μέ τόν μυστικισμό του. Πρέπει νά λεχθεῖ ὅτι, ἐνῶ ἀπό μία ἀποψη εὐνοεῖ τήν ἐπιστημονική κίνηση, ἰδιαίτερα τόν 6ο καί 7ο αἰῶνα, συγχρόνως ἀναστέλλει τήν ἀνάπτυξη τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἡ θέση πού ἐπιφυλάσσει στήν ἀνθρώπινη, τή θύραθεν γνώση εἶναι ἀναγκαστικά δευτερεύουσα (ΤΑΤΑΚΗ 1977, τήν παράγραφο Ι. Γενικά, τοῦ δευτέρου κεφαλαίου καί ἰδιαίτερα τίς σ. 39-42). Γιά τά παραπάνω εἶναι ἐνδιαφέρουσες, ἔστω καί ἂν μᾶς προβληματίζουν, οἱ «προκαταρκτικές» παρατηρήσεις πού κάνει καί ὁ Hans-Georg Beck στό κεφάλαιο γιά τή Θεολογία στή *Βυζαντινή χιλιετία* του (BECK 1990, σ. 226-231). Πρβλ. ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ 1930, καί ΦΟΥΣΚΑ 1997.

159. Βλ. τήν *Εἰσαγωγή* τοῦ Β. Κάλφα (KUHN, σ. 36-39) καί τοῦ Γεράσιμου Κουζέλη, *Εἰκόνες τῆς ἐπιστήμης* (ΚΟΥΖΕΛΗ 1993). Βλ. ἐπίσης GAGNEPAIN III, 1995, σ. 150. Ὁ καθηγητής Κ. Παπαπέτρου ἐπεσήμανε, στόν λόγο του ἐπί τῆ ἑορτῆ τῶν Τριῶν Ἱεραρχῶν, στίς 30 Ἰανουαρίου 1983, τά κύρια γνωρίσματα πού θά μπορούσαν νά χαρακτηρίσουν σήμερα τή σχέση ἀνάμεσα στήν πίστη καί τή γνώση (ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ 1987· βλ. τοῦ ἰδίου, *Κυβερνητική καί Θεολογία* 1966, καθώς καί τά Προ-

5.5. Περί μεθόδου και μεθόδων

Από όσα έχουμε καταγράψει μέχρι τώρα, διαπιστώνεται ή ποιικιλία τών μεθόδων πού χρησιμοποιούνται στην Ποιμαντική σέ όλο τό εϋρος τοῦ ἀναπτύγματός της ως θεωρίας, ως ἔρευνας, ως ἐκπαίδευσης, ως ἐφαρμογῆς. Διερωτώμεθα, ὅμως, κατά πόσο οἱ μέθοδοι πού ἀναφέραμε εἶναι τῆς Ποιμαντικῆς καί ἔχουν παραχθεῖ στόν δικό της χῶρο ἢ εἶναι μέθοδοι δάνειες ἀπό συγγενεῖς θεολογικούς ἢ ἄλλων ἐπιστημῶν χώρους. Ἄραγε μποροῦμε νά ὑποστηρίξουμε ὅτι ἡ Ποιμαντική ἔχει ἴδιες (propres) μεθόδους, πού διαφοροποιούνται ἀπό αὐτές τῶν ἄλλων ἐπιστημῶν καί κατά συνέπεια διαφοροποιοῦν καί τήν ἴδια ἀπό αὐτές -πέραν ἀντικειμένου, ἀρχῶν, στόχων, προϋποθέσεων καί τῶν λοιπῶν κατηγοριῶν πού ὀρίζουν καί ξεχωρίζουν μιά ἐπιστήμη- καί στό θέμα τῶν χρησιμοποιουμένων μεθόδων; Ἴσχύει

λεγόμενα εἰς τήν θεολογικήν γνωσιολογίαν τοῦ ἀειμνήστου Ν. Νησιώτη 1965). Ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖο συνάπτονται πίστη καί γνώση ἢ πίστη καί ἐπιστήμη ἢ ἐπιστήμη καί θρησκεία, θέτει οὐσιαστικά τό πρόβλημα τῆς Ὁρθόδοξης Ἀπολογητικῆς εἰς τήν ἐποχήν μας καί τήν ἀντιμετώπισή του (βλ. ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ 1971 καί 1979, ΓΙΑΝΝΑΡΑ 1975, ΜΑΤΣΟΥΚΑ 1990 τά Προλεγόμενα στή δεύτερη ἐκδοση, καί ΜΠΙΕΓ-ΖΟΥ 1988, σ. 133-187). Γιά τή συνέχιση τῆς συζήτησης ἀρκοῦμαι νά παραπέμψω στήν ἐξαιρετική μικρή μελέτη τοῦ Lucien MORREN (1988 καί στή βιβλιογραφία πού εἴχαμε συγκεντρώσει στό προλογικό μας σημείωμα ἐκεῖ) ἐπίσης σέ δύο ἀκόμη ἐνδιαφέροντα ἄρθρα τοῦ MORREN (1990 καί 1996), καθώς καί στά πρακτικά μιᾶς Ἡμερίδας τῆς «Διεθνούς Γραμματείας ἐπί Ἐπιστημονικῶν Θεμάτων» τῆς Pax Romana πού ἔγινε στό Φριβοῦργο τῆς Ἑλβετίας στίς 27 Σεπτεμβρίου 1990, μέ ἐπιμελητή ἐκδόσεως πάλι τόν ἴδιο (MORREN 1991). Ἐπισημαίνουμε ἀκόμη τήν ὑπαρξή τῆς «Εὐρωπαϊκῆς Ἐταιρείας γιά τή Μελέτη Ἐπιστήμης καί Θεολογίας» (The European Society for the Study of Science and Theology). Ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν καί τά Πρακτικά τοῦ 1ου Πανελληνίου Συνεδρίου τοῦ Παραρτήματος τῆς Ἐνωσης Ἑλλήνων Φυσικῶν Ἀνατολικῆς Κρήτης, πού ἔγινε τόν Μάιο τοῦ 1995 στό Μοναστήρι τῆς Παντάνασσας Ἡρακλείου μέ θέμα: «Ὁρθοδοξία καί Φυσικές Ἐπιστήμες». Βλ. καί τά τεύχη τῶν περ. «Καθ' ὁδόν» (ἀρ. 11, Μαΐου - Αὐγούστου 1995) καί «Σύναξη» (ἀρ. 56, Ὀκτωβρίου - Δεκεμβρίου 1995), στά ὁποῖα τίθενται θέματα ἐπιστήμης, κοινωνίας, οἰκολογίας καί συνεχίζεται ἡ συζήτηση πού εἶχε ἀρχίσει σέ προηγούμενα τεύχη της γιά τήν κριτική διερεύνηση πίστεως καί ἐπιστήμης («Σύναξη» ἀρ. 17 καί 18, Ἰανουαρίου - Μαρτίου, Ἀπριλίου - Ἰουνίου 1986 καθώς καί τά Δύο κείμενα περί ἐπιστήμης πού κυκλοφόρησε μέσα στό 1986).

ἐδῶ τό «πές μου τί μεθόδους χρησιμοποιοεῖς, γιά νά σοῦ πῶ τί ἐπιστήμη εἶσαι»; Τί θά ἐσήμαινε τό νά ἔχει δικές της μεθόδους; Μεθόδους, δηλαδή, πού ἀνέπτυξε ἰδιαιτέρως γιά νά μελετήσῃ τό ἀντικείμενό της, τό ὁποῖο μέ τίς προϋπάρχουσες ἦταν ἀδύνατο ἢ δύσκολο νά τό κάνει; Ὑπάρχουν τέτοιου τύπου μέθοδοι, πού ἡ Ποιμαντική ἦταν ἀναγκασμένη νά σφυρηλατήσῃ, γιά νά ἀντεπεξέλθῃ στό ἰδιαίτερα προβλήματα καί στίς δυσκολίες πού ἀντιμετώπιζε στό ἔργο της, νά βρεῖ λύσεις καί νά ξεπεράσῃ τά ἐμπόδια; Πάντως «μεταξύ τῶν ἐδικῶν ἐπικρατεῖ ἡ ἀποψη ὅτι ἡ Ποιμαντική τείνει πρὸς μία μορφή αὐτονομίας ἀκριβῶς καί λόγω τῶν μεθόδων τίς ὁποῖες χρησιμοποιοεῖ»¹⁶⁰.

Ἐάν ἀντικείμενο τῆς Ποιμαντικῆς Ἐπιστήμης εἶναι νά μελετήσῃ καθόλου τό πῶς συγκροτεῖται ἡ μία Ποίμνη, τό πῶς οἰκοδομεῖται ἡ Ἐκκλησία καί πῶς ἐν αὐτῇ ἐπιτυγχάνεται τελικά ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου διὰ τῆς ὀρθῆς διαποιμάνσεως, ὀφείλουμε νά διερωτηθοῦμε γιά τό πῶς ἡ Ἐκκλησία μεθόδευσε, δηλαδή μέ ποίους τρόπους, μέσα, μεθόδους, τροχιοδρόμησε αὐτή τῆ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου. Ὅπως δὲ ἡ Ποιμαντική, ὅπως κάθε ἐπιστήμη, καί θέτει καί ἐπιχειρεῖ νά λύσει ἓνα πρόβλημα. Τό «πρόβλημα» τῆς Ποιμαντικῆς ὅπως ἀναφέραμε εἶναι ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ κόσμου. Ἀσφαλῶς ἡ ἱστορία τῆς Ποιμαντικῆς, ὅπως ἄλλωστε καί κάθε ἐπιστήμης, εἶναι «νά δείξῃ πῶς, γιά ποιούς θεωρητικούς καί πρακτικούς λόγους, μέσα σέ ποιοῦ συγκεκριμένο κοινωνικο-ιστορικό πλαίσιο καί σέ ποιές συγκεκριμένες ἐπιστημονικές καί τεχνικές συνθήκες, ἐπιχείρησε νά θέσῃ καί νά λύσει τό πρόβλημά της». Ἄλλωστε «μιά ἐπιστήμη δέν εἶναι τό ἄθροισμα τῶν ἀποτελεσμάτων της ὅσο ἡ περιγραφή καί ἡ διατύπωση μέ σαφήνεια τῶν βημάτων πού ὀδηγοῦν σ' αὐτά». Εἶναι δηλαδή θέμα μεθόδου, μεθόδων, μεθοδεύσεως¹⁶¹. Ἀσφαλῶς ἡ ἱστορία τῆς Ποιμαντικῆς πολλά ἔχει νά μᾶς διδάξῃ ὡς πρὸς αὐτό τό ζήτημα καί νά δώσῃ τίς ἀνάλογες ἐξηγήσεις καί διασαφήσεις εἰδικά ὅσον ἀφορᾷ τοὺς τρόπους πού

160. Βλ. VIAU 1987, σ. 7-8.

161. Τά δύο παραθέματα εἶναι ἀπό τόν Claude GUILLON (1994 σ. 10, 11), ὁ ὁποῖος, γράφοντας γιά τήν Φροῦδική ἐφεύρεση, ἀναλύει στό βιβλίο του τῆ Λογική καί τίς μεθόδους μᾶς ἀνακαλύψως.

στό παρελθόν δανειζόταν και τελικά προσοικειωνόταν και εφάρμοζε. Τά ερωτήματα πού θέτουμε και επιζητούν απαντήσεις, ασφαλώς συνεχίζονται: βάσει ποιων αρχων και κριτηριων τολμοῦσε, ἄραγε, νά κάνει κάτι τέτοιο και ἐνομιμοποιεῖτο γι' αὐτό; Νά μή κρατήσῃ, δηλαδή, μιὰ «καθαρή», δική της γραμμή, -ἀποκλείοντας ἄλλα, ἕτερα, διαφορετικά στοιχεία- και νά κάνει ἀνοίγματα, πού θά τὰ θεωροῦσε ἀναγκαῖα και θά νόμιζε ὅτι θά τήν βοηθοῦσαν¹⁶²; Μήπως, ὅμως, παράλληλα, δικές της μέθοδοι περνοῦσαν σέ ἄλλους χώρους και ἐνέπνεαν πρακτικές ἄλλων; Σήμερα ἐμπνεόμαστε, κατευθυνόμαστε, ἰδιοποιούμεσθε πρακτικές ἀπό ἄλλες ἐπιστῆμες, ἰδιαιτέρα ἀπό αὐτές τοῦ ἀνθρώπου; Συγχρόνως ὅμως προβληματιζόμαστε γιά τό τί δίνουμε ἢ τί παίρνουν αὐτές ὡς ἀντάλλαγμα ἀπό τή Θεολογία, τήν Ποιμαντική Θεολογία και τήν Ποιμαντική;

Διαφαίνεται ὁ κίνδυνος νά δρομολογηθοῦν μονόδρομες, μιᾶς κατευθύνσεως «ἀποστολές», ἐνῶ θά ἦταν χρησιμότετη μιὰ ἀμφίδρομη ἐπικοινωνία. Γιά τό «πῶς» αὐτοῦ τοῦ ἐγχειρήματος, ἔχουμε δώσει

162. Δέν ἀποκλείεται, βέβαια, ἔστω και μετά παρέλευση ἀρκετοῦ χρόνου νά θελήσῃ νά ἐπανεέλθῃ στά ἴδια, στά δικά της δεδομένα και νά ἐπιδιώξῃ μιὰ κάθαρση, ν' ἀποκαθάρῃ κάθε τι πού αἰσθάνεται ξένο, ὥστε νά αἰσθανθεῖ πάλι οἰκεία, στό σπίτι της. Μᾶς ἔκανε ἐντύπωση τό βιβλίο τοῦ Rémi BRAGUE, *Europe, la voie romane* (1992), πού προέτρεπε «ὁ Εὐρωπαῖος νά στρέψῃ τὰ νῶτα του σ' αὐτό πού προηγῆθηκε (τό ἐλληνικό) και στό ξένο (τό ἰουδαϊκό) γιά νά φθάσῃ, και μόνο τότε, σ' ἐκεῖνο πού τοῦ εἶναι οἰκεῖο, δικό του». Ἔθετε ἔτσι συγκεκριμένα κριτήρια καθάρσεως ὥστε νά φθάσῃ μ' αὐτόν τόν τρόπο σέ μιὰ πολιτιστική και θρησκευτική καθαρότητα (romanité culturelle και romanité religieuse). Μπορεῖ, ὅμως, κάτι τέτοιο νά ἀποτελεῖ κριτήριο ἐπιστροφῆς στά δικά μας και ἀποφυγῆς τοῦ ξένου, τοῦ διαφορετικοῦ; Γιά τίς ἐκδοχές τοῦ «διαφορετικοῦ», βλ. ἀνακοίνωση τῶν Α. Μ. STAVROPOULOS – Μ. TREMOULI, *Être autre? Le droit (et le devoir) d'être différent*, στό 12ο συνέδριο τῆς Association Internationale des Études Médicopsychologiques et Religieuses (A.I.E.M.P.R.) στό Bossey Ἑλβετίας τόν Ἰούλιο τοῦ 1993. (Στά γαλλικά STAVROPOULOS *Analectes* 2011, *στά ἑλληνικά ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ* στήν Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. 2006)· ἐπίσης παρέμβασή μας ὡς συζητητή (discutant) στό τρίτο διεθνές συμπόσιο κλινικῆς ἀνθρωπολογίας στή Louvain-la-Neuve τοῦ Βελγίου τόν Νοέμβριο τοῦ 1993, μέ τίτλο, *Crise et altérité au regard de l'anthropologie orthodoxe*. Περιλαμβάνεται στά πρακτικά τοῦ συμποσίου, πού δημοσιεύτηκαν στήν περιοδική ἔκδοση «Anthropo-logiques» ἀρ. 6, 1995, σ. 237-240 (Louvain-la-Neuve, Ἐκδ. Peeters, 1996). Βλ. ἀκόμα τό ἄρθρο μας, *Ἀπό τήν ξενοφοβία στή φιλοξενία*, στόν «Ἐφημέριο» τοῦ Σεπτεμβρίου 1997, σ. 256-258.

ικανές νύξεις παλαιότερα¹⁶³. Θά έπρεπε νά αναληφθεΐ μία προσπάθεια ν' αναλυθεΐ ή πορεία πού διανύθηκε, νά γίνει δηλαδή λόγος μετά τήν όδόν, μία διερεύνηση σύμφωνα μέ τήν έτυμολογία τής λέξεως *Μεθοδολογία*.

Άν θέλουμε νά κυριολεκτήσουμε, θά πρέπει νά εξηγήσουμε τή λέξη «Μεθοδολογία» (μέθοδος + *-λογία) ώς λόγον περί τής μεθόδου, όπου «μέθοδος» (μετά + όδος) = τό όδεύειν (υπάγειν) όπίσω από τι, αναζήτησις, και στή συνέχεια έπιστημονική ζήτησις, έρευνα, έπιστημονική πραγματεΐα ή ό τρόπος τής έρευνας¹⁶⁴. Ό Καρτέσιος (Descartes 1596-1650), εις τόν «Λόγον περί μεθόδου» (1637), έχει διατυπώσει τούς τέσσερις κανόνες πού πρέπει νά καθοδηγοϋν τήν έρευνα πρός άνεύρεση τής αλήθειας στίς έπιστήμες¹⁶⁵. Γενικά «ή μεθοδολογία άπαντá ή προσπαθεΐ νά άπαντήσσει στό πρόβλημα τής μεθόδου πού θά πρέπει νά υιοθετηθεΐ από μία έπιστήμη, για νά μελετηθεΐ μία πραγματικότητα ή κάποιον άντικειμενό της»¹⁶⁶.

Θεωρωΐ ενδιαφέρουσα τήν πρόταση του καθηγγητή τής Ίστορίας στό Πανεπιστήμιο Άθηνών Άντώνη Διάκου νά σημασιολογήσει τή λέξη «Μεθοδολογία» «ώς λόγο μετά τήν όδόν, άνάλυση δηλαδή τής πορείας πού διανύθηκε»¹⁶⁷. Δέν ειΐναι στίς προθέσεις μας νά αναλύσουμε τό μετά είτε ώς πρόθεση (συντάσσεται μέ γενική, δοτική και αιτιατική πτώση) είτε ώς επίρρημα (τοπικό ή χρονικό). Προσδίδεται όμως στήν όδό μία άλλη εκδοχή, α) άν κάνει κανείς τό δρόμο μαζί μέ κάποιον ή μέ κάτι (μετά γενικής), συν-πορεύεται δηλαδή, β) άν κανείς τόν ή τό ακολουθεΐ στό δρόμο πού έχει πάρει και τόν ή τό παρατηρεΐ ή γ) άν σταθεΐ κανείς μετά και αναδρομικά δεΐ τό δρόμο και τούς τρόπους μέ τούς όποιους τόν διάβηκε. Εΐναι διαφορετικό νά παρατηρεΐς ώς ψυχρός και «άντικειμενικός» παρατηρητής, άλλο νά παρατηρεΐς συμμετέχοντας ή νά συμμετέχεις παρατηρώντας και άλλο εκ τών ύστερων, αναδρομικά νά επιστρέφεις πίσω στό σημείο από τό όποιο ξεκίνησες. Νομίζω πάντως ότι και οι

163. Βλ. πιο πάνω Σ 85.

164. ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ 1949, σ. 604β

165. Βλ. ΓΕΩΡΓΙΟΥΛΗ, λήμμα «Καρτέσιος», στό Νεώτερον Έγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ήλιου», τ. Γ', χ.χ., σ. 398β και 401β. Έπίσης ΝΤΕΚΑΡΤ 1948, και DESCARTES 1970.

166. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ - ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ 1992, σ. 258β. Έκτενέστερα, βλ. ΤΣΑΟΥΪ-ΣΗ 1978 (Ή έπιστημονική μέθοδος) και ΛΑΜΠΙΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ 1990 (Τί ειΐναι ή μεθοδολογία;), παρά ΤΣΑΟΥΪΣΗ 1996, σ. 135-138 και 139-150. Πρβλ. ΓΕΜΤΟΥ 1987 Α', σ. 15-19.

167. ΔΙΑΚΟΥ 1995.

τρεις προσβάσεις έχουν λόγο υπάρξεως σε μία μεθοδολογική προσέγγιση του οικείου και του ξένου ή διαφορετικού στην Ποιμαντική.

Ἔτσι μπορούμε να αναζητήσουμε τους λόγους των ἐπιλογῶν για τις μεθόδους πού βρήκαμε να χρησιμοποιοῦνται. Δέν σημαίνει πάντοτε ὅτι αὐτοί οἱ λόγοι πρυτάνευσαν τότε· μπορεί ἡ ἐπιλογή να ἔγινε αὐθόρμητα, ἐπειδὴ ταίριαζε στην περίπτωση, ἐξυπηρετοῦσε ἢ καὶ διευκόλυνε. Ἄλλωστε, καὶ τώρα πολλές φορές χρησιμοποιοῦμε κάτι, ἐπειδὴ ἐξυπηρετεῖ, καὶ ἐκ τῶν ὑστέρων ἀναζητοῦμε μία καλὴ δικαιολογία γιατί τό κάναμε. Ἄς μή ξεχνᾶμε ὅτι «ὅποιος θίγει τό θέμα τῆς μεθοδολογίας, ἀγγίζει τήν οὐσία μιᾶς ἐπιστήμης-μαθήσεως»¹⁶⁸.

Ἄλλ' ἂν ἐπιμεινάμε στις ἐτυμολογίες καὶ στά ὅσα μπορούν να προκύψουν ἀπό τις διάφορες ἐξηγήσεις καὶ ἐρμηνεῖες, εἶναι γιατί ἡ λέξη μέθοδος ὑποβάλλει τήν ἰδέα ἐνός δρόμου πού ἀκολουθῶ μετά ἀπό κάποιον ἢ ἀπό κάτι πού προηγείται· ὁδεύω μετά, ἀκολουθῶ καὶ παρακολουθῶ, ἄρα παρατηρῶ. Δέν προηγοῦμαι μέ τις δικές μου ἰδέες, ἀλλά ἀφήνω τό ὑπό παρατήρηση ἀντικείμενο να ἐκδηλωθεῖ. Ἀκολουθῶ τά πατήματα αὐτοῦ πού προηγείται καὶ ἀνοίγει δρόμο, ὁδεύω ἐκεῖ πού πρὶν ἀπό αὐτόν δέν ὅδευε τίποτε, ἢ πού νόμιζα ὅτι δέν ὅδευε τίποτε. Χαμένος σε «δρόμους πού δέν ὁδηγοῦσαν πουθενά», ξαφνικά μου ἀνοίγεται δρόμος καὶ ἀνοίγω κι ἐγώ δρόμο καὶ ὁδηγοῦμαι¹⁶⁹. Δέν ἐφαρμόζω μιὰ «μέθοδο» καρτεσιανῆς προσέγγισης

168. Εἶναι διατύπωση τοῦ συναδέλφου Bernard REYMOND, καθηγητοῦ τῆς Πρακτικῆς Θεολογίας στή Θεολογική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Λωζάννης καὶ Προέδρου τῆς «Διεθοῦς Ἐταιρείας Πρακτικῆς Θεολογίας» στήν παρουσίαση τῶν κειμένων τοῦ Διεθοῦς οἰκουμενικοῦ καὶ γαλλόφωνου συνεδρίου Πρακτικῆς Θεολογίας πού ἔγινε στή Λωζάννη 27 μέ 31 Μαΐου 1992 (REYMOND - SORDET 1993, σ. 5).

169. Ὑπαινίσσομαι ἀπλῶς τούς Holzwege (δρόμοι τοῦ δάσους) τοῦ Μάρτιν Χάιντεγκερ στήν ἀστοχὴ μετάφρασή τους μ' αὐτόν τόν τρόπο πού παραθέτω στό κείμενο στά γαλλικά καὶ ἀπό τά γαλλικά τῆ μεταφορά τους στά ἑλληνικά (Chemins qui ne mènent nulle part = δρόμοι πού δέν ὁδηγοῦν πουθενά). Τήν παρατήρηση κάνει ὁ καθηγητῆς Γιάννης Τζαβάρας, ὁ ὁποῖος σημειώνει: «Οἱ δρόμοι τοῦ Χάιντεγκερ ὁδηγοῦν, καὶ μάλιστα σε ἕνα συγκεκριμένο τόπο: στό φιλοσοφικό ἄβατο· εἶναι λοιπόν δρόμοι ἀπορίας, κι αὐτό γιὰ τόν Χάιντεγκερ εἶναι θετικό διακριτικό, γιατί μόνο μέσω τῆς ἀπορίας φτάνει ὁ ὁδοιπόρος στόν πορισμό καὶ στήν εὐπορία» (ΧΑΪΝΤΕΓΓΕΡ 1986, σ. 11-12 Σ 3). Ἡ Νέλλη ΣΑΒΕΡΙΑΔΟΥ εἶχε ἀποδώσει τό Holzwege ὡς «ὑλοπάτια»

στά πράγματα, αλλά ακολουθώντας κάποιον, κάτι (μετά + αίτια-τική) καταλήγω να συνεχίζω τό δρόμο μαζί του (μετά + γενική), συν-οδεύω, συν-χωρῶ. «Διατρέχω τό δρόμο και ἔξερευνῶ συγχρόνως μέ προοπτική νά συνεχίσω και στό μέλλον τό δρόμο»¹⁷⁰.

Οἱ «δρόμοι» δέν εἶναι πάντοτε εὐκολοί: μπορεῖ νά εἶναι δύσβατοι, στενωποί, μονοπάτια, ἀνηφόρες, κατηφόρες, δρόμοι μέ πολλές στροφές, σταυροδρόμια-σταυροί, ἀδιέξοδα. Δέν εἶναι πάντα ἀρνητικά τά χαρακτηριστικά αὐτά, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνονται. Ἔλλωστε, *mutatis mutandis*, «στενή ἢ πύλη και τεθλιμμένη ἢ ὁδός ἢ ἀπάγουσα εἰς τήν ζωήν», ἐνῶ ἀντίθετα «πλατεῖα ἢ πύλη και εὐρύχωρος ἢ ὁδός ἢ ἀπάγουσα εἰς τήν ἀπώλειαν» (Ματθαίου ζ' 14, 13). Τό «εἰσέλθετε δια τῆς στενῆς πύλης», ὡς «μεθοδολογική» ἀρχή, προστάζει νά μή διαλέξουμε τήν εὐκολία μας. Ἔτσι κι ἄλλιῶς «ὀλίγοι εἰσιν οἱ εὐρίσκοντες». Ἐκτός ἀπό λεκτικές ὁμοιότητες, μᾶς ὑποβάλλονται και ἐννοιολογικές. Ἄν ἡ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου και τοῦ κόσμου εἶναι τό ἀντικείμενο τῆς Ποιμαντικῆς και πρόβλημα πρὸς ἐπίλυσιν, οἱ μέθοδοι και οἱ ὁδοί πού θά διαλέξουμε, θά πρέπει νά διευκολύνουν αὐτή τή σωτηρία. Οἱ ποιμαντικοί θεολόγοι θά πρέπει νά ἐνεργοῦν ἀκολουθώντας τήν προτροπή τοῦ Ἡσαΐα: «ἐτοιμάσατε τήν ὁδόν Κυρίου, εὐθείας ποιεῖτε τὰς τρίβους αὐτοῦ... και ἔσται τὰ σχολιά εἰς εὐθεΐαν και αἰ τραχεΐαι εἰς ὁδοὺς λείας, και ὄψεται πᾶσα σάρξ τό σωτήριον τοῦ Θεοῦ» (Λουκᾶ γ' 4-6)¹⁷¹. Συνειρμικά μποροῦμε νά ἐπικαλεσθοῦμε τό ψαλμικόν πρὸς «μεθοδολογικήν» βοήθειαν: «τὰ διαβήματά μου κατεύθυνον κατὰ τό λόγιόν σου» (ρηγ' 133).

(βλ. περ. «Ἐποχές», ἀρ. 25, Μάϊος 1965, σ. 76). Τό θέμα πορεία - πορείες τό ἔχουμε προσεγγίσει στά ἄρθρα μας Πορείες και πορείες (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1989α, σ. 90-97), Ἐν πορείᾳ (ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1995α, σ. 149-154), Ὡς διά πυρός (περ. «Ὁ Ἐφημέριος» 1/15 Σεπτεμβρίου 1995, σ. 304-305), Ὡς ὠραῖοι οἱ πόδες (περ. «Ὁ Ἐφημέριος» 15 Ἀπριλίου - 1 Μαΐου 1997, σ. 128-129). Ἐκεῖ δίδεται τό περίγραμμα και οἱ προϋποθέσεις γιά τή μεθοδολογική προσέγγιση πού γίνεται ἐδῶ.

170. REYMOND - SORDET 1993, σ. 5.

171. «Νά ἐτοιμάσουν τό δρόμο γιά τόν Κύριο, νά κάνουν ἴσια τά μονοπάτια νά περάσει, νά ἰσιώσουν τούς στραβούς και νά κάμουν τούς ἀνώμαλους δρόμους ὁμαλούς. Τότε ὅλοι οἱ ἄνθρωποι θά δοῦν τή σωτηρία πού προσφέρει ὁ Θεός» (πρβλ. Ἡσαΐου μ' 3-5).

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Ἄν θελήσουμε νά συγκεφαλαιώσουμε τά ἀποτελέσματα αὐτῆς τῆς συστηματικῆς διερευνήσεως καί καταγραφῆς πού προηγήθηκε, ὅσον ἀφορᾷ στή θεολογική μάθηση πού ὀνομάζουμε Ποιμαντική καί ὀρίζουμε μέ τρόπο διπλό, ὡς ἐπιστήμη καί ὡς τέχνη, ἀσφαλῶς θά ἐπισημάνουμε τά πλεονεκτήματα πού προκύπτουν ἀπό τόν ἐκτενῆ ὀρισμό, πού εὐθύς ἐξ ἀρχῆς διατυπώσαμε. Ἐκτενής ἀλλά καί περιεκτικός, πολυσυλλεκτικός ἀλλά καί ἐμπειρικός-ἐνεργητικός, ὁ ὀρισμός αὐτός διαγράφει ἀρχές, προϋποθέσεις, περιεχόμενο, ἔκταση, μορφές, στόχους καί σκοπό τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας.

Διαπιστώθηκε, ἐπίσης, ὅτι τό ποιμαντικό ἔργο πρέπει νά ἀσκεῖται μέ γνώση καί πείρα, ἀφοῦ προηγουμένως ἀποθησαυρισθεῖ ὅλη ἡ ποιμαντική ἐπιστήμη καί ἐμπειρία καί οἰκοδομηθεῖ ἐπί τῆς τελευταίας ἡ θεωρία σέ μία συνεχῆ ἀνακύκλωση πράξεως καί θεωρίας.

Φανερώθηκε, ἐπίσης, ἡ νέα ὀπτική τῆς Ποιμαντικῆς πού στοιχειοθετεῖται ἀπό τήν ἀλλαγὴ παραδείγματος καθὼς ἡ Ποιμαντική ἐπικεντρώνεται πλέον στήν ἀνάδειξη τῆς μιᾶς Ποίμνης ὑπό τόν Ἕνα Ποιμένα καί στή συγκρότηση τῆς Ἐκκλησίας, χωρίς νά ἀναφέρεται ἀποκλειστικά καί μόνο στό πρόσωπο τοῦ Ποιμένου. Ἐκεῖνος παραμένει, ὅπως πάντα, συντονιστής τοῦ ὅλου ποιμαντικοῦ ἔργου, συνεργάζεται μέ ὅλες τίς χαρισματικές δυνάμεις τῆς Ἐκκλησίας καί λειτουργεῖ ὡς «πορθμεύς», διαπορθμεύων τίς δωρεές τοῦ Θεοῦ στους ἀνθρώπους.

Αὐτή ἡ διαφορετικὴ ὀπτικὴ τῆς ποιμνιοκεντρικῆς Ποιμαντικῆς

ανοίγει νέες προοπτικές για τή συγκρότηση τῆς θεωρίας, για τήν ἔρευνα, για τήν κατάρτιση καί τή διαποίμανση καί για τίς μεθόδους πού θά χρησιμοποιηθοῦν ἀντίστοιχα σ' αὐτές.

Ἀναδείχτηκαν ἐπίσης τά ὀφέλη ἐκ τῆς συναγωγῆς ποιμαντικοῦ ὕλικου, ἀλλά καί ἐκ τῆς κατηγοριοποιήσεως τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου μέ τή βοήθεια τῶν ὀκτώ ἐρωτημάτων πού χρησιμοποιήσαμε· ποιός καί ὡς τί, ποιμαίνει ποιόν, σέ τί, ποῦ, πῶς, πότε, γιατί, πρὸς τί. Μέ αὐτά τά πολύ στέρεα μέσα ζητᾶμε τοῦτο: καί νά προσεγγίζουμε τό ὑπό διερεύνηση ἀντικείμενο καί νά βρῖσκουμε λύσεις στά ἀνακύπτοντα προβλήματα, ἀλλά κατὰ τρόπον ὥστε, ὅταν τίς βρῖσκουμε, ν' ἀμειβόμαστε ἀπό τ' ἀποτελέσματα στά ὁποῖα ἔχουμε καταλήξει ἢ νά συνεχίζουμε πιοῦ πέρα τίς ἀναζητήσεις μας. Τά ἐρωτήματα αὐτά, ἀποδείχτηκαν στήν πράξη εὐρηματικά.

Ἐπιδιώχθηκε ἐξάλλου καί ἡ ἐκ τοῦ σύνεγγυς ἐξέταση τῶν λειτουργιῶν τοῦ ποιμαίνειν. Ἡ ἐκκλησιολογική τους ἀναφορά ἐντόπισε τήν ποιμαντική διάστασή τους, ἐπικεντρώνοντας τήν κύρια σημασία τους σ' αὐτήν ἀκριβῶς τή λειτουργικότητα, χωρίς ὥστόσο νά παραθεωροῦνται οἱ ἀγαθές παρ-ενέργειες πού ἀσχοῦνται στήν εὐρεῖα διαπλοκή τῶν γνωστῶν μας λειτουργιῶν -δηλαδή τῆς μαρτυρίας, τῆς λατρείας, τῆς κοινωνίας καί τῆς διακονίας- μέ τό ποιμαντικό ἔργο. Εὐρηματική ἀποδείχτηκε ἐπίσης ἡ «λειτουργικότητα» τῶν λειτουργιῶν πρὸς τήν κατάταξη τῶν θεολογικῶν μαθήσεων τοῦ πρακτικοῦ κλάδου τῆς Θεολογίας. Ἡ θεολογική ἐκπαίδευση ἀποκτᾶ ἔτσι ἐσωτερική δομή καί ἐνότητα.

Ἀναδείχτηκε συγχρόνως καί ἡ συζήτηση γύρω ἀπό τά πρότυπα τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου χθές καί σήμερα. Συζήτηση ἀπελευθερωτική, ἡ ὁποία τοποθετεῖ ὅπωςδήποτε τόν Ἰησοῦ Χριστό ὡς τό κατ' ἐξοχήν πρότυπο, ἀφήνει ὅμως περιθώρια ἐπιλογῶν, πέρα ἀπό κάθε ἀποκλειστική χρήση, γιά τήν υἱοθέτηση καί ἄλλων προτύπων ἢ τύπων, ἐπιτρέποντας τήν μετατύπωσή τους.

Ἡ ταυτόχρονη χρησιμοποίησις περισσοτέρων προτύπων δίδει τήν ἐλευθερία νά ἀναζητήσουμε καί νέα πρότυπα ἀπό τή σύγχρονη πραγματικότητα καί νά εἰσέλθουμε σέ διάλογο μέ τίς ἐπιστῆμες γενικά,

καί μέ ἐκεῖνες τοῦ ἀνθρώπου εἰδικότερα, σέ δυνατότητα ἀμφίδρομης ἐπικοινωνίας μαζί τους. Ἡ ἐπικοινωνία αὐτή καθίσταται δυνατή βάσει τῶν ἀρχῶν τῆς προσλήψεως, τῆς συνεργίας, τῆς φιλοκαλίας καί τῆς ἐμπειρίας σέ μία ἐμπολιτισμική προσπάθεια, ὅπου προϋποτίθεται ἡ ἐγκοσμίκευση τοῦ Θεοῦ.

Μέ τίς ἴδιες ἀρχές καί μέ τόν διάλογο πού μόλις ἀναφέρθηκε, κατέστη δυνατός ἓνας λόγος περί μεθόδων, ὁ ὁποῖος μέ τήν τετραμερῆ διαίρεσή τους –σύμφωνα δηλαδή μέ τίς βασικές ἀνάγκες τοῦ ποιμαντικοῦ ἔργου γιά συγκρότηση τῆς θεωρίας, γιά διερεύνηση τῶν πολλῶν πτυχῶν του, γιά κατάρτιση στελεχῶν καί διαποίμανση τοῦ λαοῦ τοῦ Θεοῦ– ἀνέπτυξε τίς θεμελιώδεις προϋποθέσεις γιά τήν οἰκοδόμηση μιᾶς ποιμαντικῆς μεθοδολογίας μέ ἀνθρώπινο πρόσωπο. Μιᾶς μεθοδολογίας πού ἀπο-λογεῖται μετά τή διάνυση τῆς ὁδοῦ, πού εἰσάγει διά τῆς στενῆς πύλης καί σώζει ὁδηγοῦσα ἐκ τοῦ ἀσφαλοῦς, ἀφήνοντας πάντοτε περιθώρια στήν ἐκπληξη καί στόν θαυμασμό (γιατί ὄχι καί στό θαῦμα;).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ἡ Βιβλιογραφία περιλαμβάνει, κατ' ἀπόλυτη ἀλφαβητική σειρά κυρίως πηγές καί βοηθήματα, πού χρησιμοποιήθηκαν γιά τήν πραγματοποίηση τῆς ἀνά χειρας μελέτης. Συμπεριελήφθησαν ἐπίσης ἐπιλεκτικά ὀρισμένοι τίτλοι πού βοηθοῦν στήν ἐμβάθυνση τῶν θεμάτων πού θίγονται ἐδῶ καί ἄλλοι πού ὀδηγοῦν σκόπιμα πέρα ἀπό τόν προβληματισμό τῆς παρούσης φάσεως τῆς συγγραφῆς. Δέν ἦταν ἄλλωστε στίς παροῦσες προθέσεις μας νά ἐξαντληθοῦν βιβλιογραφικῶς ὅλες οἱ πτυχές τῆς Ποιμαντικῆς ὡς ἐπιστήμης καί τέχνης μέ τίς ἐξειδικεύσεις της καί τίς προεκτάσεις της*.

Στήν παρούσα δευτέρα ἐκδοση θέλησα νά προσθέσω, ἐπιλεκτικά, κάποια νεότερα βιβλιογραφικά δεδομένα, ὅσα ἔκρινα ἀπαραίτητα, καί πού σημειώνουν τήν ἐν τῷ μεταξύ παραγωγή ποιμαντικῶν ἐρευνῶν, μελετῶν καί ἐφαρμογῶν στόν ἐλλαδικό χῶρο. Παρέθεσα ἐπίσης τίτλους διδακτορικῶν διατριβῶν καί διπλωματικῶν μεταπτυχιακῶν ἐργασιῶν, πού ἀποδεικνύουν τό ζωνερό ἐνδιαφέρον νεώτερων ἐπιστημόνων καί τήν ἐνασχόλησή τους μέ ποιμαντικά θέματα.

---

* Κατά καιρούς ἔχουμε δώσει δείγματα θεματικῶν ποιμαντικῶν βιβλιογραφιῶν μέ τή μορφή βιβλιογραφικῶν ὀδηγῶν εἴτε μόνοι (*Ποιμαντική Ψυχολογία: Σημειώσεις 1979 - 1980· Σεξουαλική Διαπαιδαγώγηση: 1981, σ. 283-307· Ἱερωσύνη καί ἱερατικές κλήσεις: 1983, σ. 9-16· Ἐνορία: 1986, σ. 31-36· Θρησκευτική ἀνάπτυξη τοῦ παιδιοῦ: 1988β, σ. 23-27*), εἴτε σέ συνεργασία (*Βαρβάρας ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Πνευματική Γεωγραφία: 1988δ, σ. 23-53· 1991β, σ. 9-27*). Βλ. ἐπίσης ΚΑΨΑΝΗ 1968, σ. 11-14 καί ΤΣΑΝΑΝΑ 1991, σ. 67-69, 94-95.

Στίς έντός κειμένου (σπανίως) ή στίς έντός τῶν ὑποσημειώσεων βιβλιογραφικές αναφορές σημειώνονται είτε τό ἐπώνυμο τοῦ συγγραφέα ή τοῦ ἐπιστημονικοῦ ἐκδότου καί ἐπιμελητοῦ, είτε ὁ τίτλος τοῦ ἔργου καί τοῦ περιοδικοῦ, τό ἔτος δημοσιεύσεως καί, ὅπου χρειάζεται, ή σελίδα τῆς παραπομπῆς. Στόν κατάλογο πού ἀκολουθεῖ τίθεται κάποτε έντός ἀγκυλῶν καί ή χρονολογία τῆς πρώτης ἐκδόσης τοῦ βιβλίου.

- ΑΓΟΥΡΙΔΗ Σάββα, *Ψυχολογία καί θρησκευτική ζωή*. Πρόλογος καί μτφρ. Σ. Ἀγουρίδη. Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Π. Πουρναρά, 1978, 212 σ.
- ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΤΟΥ ΠΑΡΙΟΥ, *Ἀντιφώνησις: Περὶ τῆς ἀληθοῦς φιλοσοφίας*. Παραίνεσις ἀποτρεπτική. Ἐν Τριεστίῳ, παρά Μπράντατζ, καί Μπέσεκ, 1802, 72 σ.
- ΑΘΗΝΑΓΟΡΟΥ (ΔΙΚΑΙΑΚΟΥ, Μητροπολίτου Ἰδίου, Ἀχαρνῶν καί Πετροπόλεως), *Θεέ μου, Θεέ μου... Ψυχική ἐξάντληση καί «ἀποξένωση» τοῦ Κληρικοῦ*, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθήνα 2014, 378 σ. (δ.δ.).
- ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ Ἀμίλκα, *Ποιμαντική (Πανεπιστημιακαί παραδόσεις)*. Ἀθῆναι, Ἐκδ. Φοιτητικοῦ Θεολογικοῦ Συνδέσμου, 1954, 33σ. (Ὁρισμός, σ. 2).
- ALIVISATOS Hamilkar S., Saekularismus und Saekularisation und ihr neuer Sinn vom orthodoxen Standpunkt aus gesehen (Die Heiligung und die Vollendung der Welt), περ. «Θεολογία», τ. 38, Ἰανουάριος - Μάρτιος 1967, τεῦχος Α', σ. 5-16.
- ΑΛΛΕΝ Ἰωσήφ (Πρεσβυτέρου), Ἐνανέωση τῆς χριστιανικῆς κοινότητος: μία πρόκληση τῆς Ποιμαντικῆς, μτφρ. Νίκου Χριστοδούλου, περ. «Ἐκκλησιαστικός Κήρυκας», τ. Γ', Λάρνακα 1991, σ. 9-27.
- ALLEN Joseph J., *The Ministry of the Church. The Image of Pastoral Care*. Crestwood, New York, St Vladimir's Seminary Press, 1986, 232 σ.
- *Inner Way. Eastern Christian Spiritual Direction*. Grand Rapids, Michigan, William B. Eerdmans Publishing Company, 1994, 142 σ.
- ΑΝΔΡΟΥΛΙΔΑΚΗ-ΠΕΤΡΑΚΗ Ροδάνθης, *Ἡ διοίκηση στήν Ἐνορία*. Ἐφαρμογή καί προβληματισμοί, Ἡράκλειο 2011, 189 σ.
- καί Εὐαγγέλου ΠΕΤΡΑΚΗ, *Ὁ Ἅγιος Νεκτάριος ὡς Ἐκκλησιαστικό Διοικητικό Στέλεχος*, Ἡράκλειο 2011, 134 σ.
- Ἄνθρωπος καί περιβάλλον*. Δοκίμια γιά τή σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν περιβάλλοντα κόσμο. Μέ πρόλογο τοῦ Ἡγουμένου Ἰ. Μονῆς Ἀγίου Νεοφύτου

- Ἀρχιμανδρίτου Λεοντίου. Πάφος, Ἱερά Βασιλική καὶ Σταυροπηγιακὴ Μονὴ Ἁγίου Νεοφύτου, Σειρά: «Συνάντηση», 1994, 127 σ.
- Ἄξιες καὶ πολιτισμός. Ἀφιέρωμα στὸν καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Τῆνος», 1991, 434 σ.
- ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ Ἐμμ. Ν., βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ.
- ARNOLD Franz Xaver, *Das Prinzip des Gottmenschlichen und seine Bedeutung für die Seelsorge*. 1942.
- *Dienst am Glauben - das vordringlichste Anliegen heutiger Seelsorge. Untersuchungen zur Theologie der Seelsorge*, 1, 1948.
- *Seelsorge aus der Mitte der Heilsgeschichte*. Pastoraltheologische Durchblicke. Freiburg i. Br. 1956.
- *Pastoraltheologische Durchblicke*. Das Prinzip des Gottmenschlichen und der geschichtliche Weg der Pastoraltheologie. Freiburg 1965.
- ARNOLD William V., *Introduction to Pastoral Care*. Philadelphia, Pennsylvania, The Westminster Press, 1982, 221 σ.
- ΑΥΓΟΥΣΤΙΔΗ Ἀδαμαντίου (Διακόνου), Ἡ «σωτηριολογική» διάσταση τῆς Ψυχιατρικῆς (θεολογικὸ σχόλιο), περ. «Σύναξη», ἀρ. 25, Ἰανουαρίου - Μαρτίου 1988, σ. 35-42.
- (Πρωτοπρεσβυτέρου), Ἡ Ἀνθρώπινη Ἐπιθετικότητα, Ποιμαντικὴ καὶ Ψυχολογικὴ προσέγγιση στὴν Κλίμακα Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου, Ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα, 1998 καὶ 21999, 336 σ.
- *Ποιμένας καὶ Θεραπευτής, Ζητήματα ποιμαντικῆς ψυχολογίας καὶ ποιμαντικῆς πρακτικῆς*, Ἐκδ. Ἀκρίτας, Ἀθήνα 1999, 165 σ.
- AUDINET Jacques, *Écrits de théologie pratique*. Ottawa, Novalis (Labor et Fides - Lumen Vitae - Cerf), 1995, 284 σ.
- AUVREY Paul - Xavier LÉON-DUFOUR, λῆμμα «Ἡμέρα τοῦ Κυρίου», ΔΒΘ 1980, στ. 447-452.
- BÄUMLER Christian (κ.ἄ.), *Methoden der empirischen Sozialforschung in der Praktischen Theologie*. Eine Einführung. München - Mainz, Chr. Kaiser - Matthias Grünewald: Studium Theologie 4, 1976, 286 σ.
- ΒΑΚΑΡΟΥ Δημητρίου (Πρωτοπρεσβυτέρου), Ἡ Ἱερωσύνη στὴν ἐκκλησιαστικὴ γραμματεία τῶν πέντε πρώτων αἰώνων. Θεσσαλονίκη 1986, 354 σ. (δ.δ.).
- BANTΣΟΥ Χρήστου Κ., *Θέματα Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας*. Θεσσαλονίκη 31995, 232 σ.
- *Τὰ Μέσα Μαζικῆς Ἐνημέρωσης καὶ ἡ Ἐκκλησία*. Θεσσαλονίκη 1992, 128 σ.

- *Ἡ ἀξιοποίηση τῶν Μέσων Μαζικῆς Ἐνημερώσεως ἀπό μέρους τῆς Μητροπόλεως Ἐκκλησίας στό ποιμαντικό καί ἱεραποστολικό της ἔργο. Ἀνάπτυπον ἀπό τόν Τόμον Πρακτικά ΙΔ' Θεολογικοῦ Συνεδρίου μέ θέμα: «Ἡ Μήτηρ ἡμῶν Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία» (10-13 Νοεμβρίου 1993). Θεσσαλονίκη 1994, σ. 45-60.*
- Baptism, Eucharist and Ministry 1982 - 1990. Report on the Process and Responses. Geneva, W.C.C. Publications: Faith and Order Papers ἀρ. 149, 1990, 160 σ.*
- ΒΑΡΛΑ Μακαρίου (Ἀρχιμανδρίτου), *Μαθήματα ὀργάνωσης καί διοίκησης, κατά τάς παραδόσεις τοῦ καθ. Σ. Ζευγαρίδη. Τεύχη: Α' - Γ' + Παράρτημα. Θεσσαλονίκη 1986, 331 σ.*
- *Τό ὀργανωτικό πρότυπο τοῦ παχωμιανοῦ κοινοβίου. Θεσσαλονίκη 21990, 48 σ.*
- *Θέματα ὀργάνωσης καί διοίκησης. Θεσσαλονίκη 21992, 23 σ.*
- BARRAL - BARON Noël, *Le ministère pour l'Église. Ses nouveaux visages. Paris, Desclée de Brouwer: Petite Encyclopédie Moderne du Christianisme, 1991, 182 σ.*
- ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Θ. Α. - Ν. ΣΤΑΜΑΤΑΚΗ, Ἐπίτομο Ἐννοιολογικό Λεξικό Ἐπιστημῶν τοῦ Ἀνθρώπου (Κοινωνιολογία, Οἰκονομία, Φιλοσοφία), εἰκονογραφημένο. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Gutenberg»: Ἀρχεῖο Θεωρητικῆς Παιδείας 1, 1992, 458 σ.
- BECHER Werner, *Seelsorge heute. Ἀνάπτυπο περ. «Deutsches Pfarrerblatt», τεύχος 4 τοῦ 1981, 4 σ.*
- *Ausbildung von Laien für die Seelsorge. Ein Bericht aus dem Institute of Religion in Houston, USA, περ. «Wege zum Menschen», τ. 31, Αὐγούστος - Σεπτέμβριος 1979, ἀρ. 8/9, σ. 341-352.*
- BECHER W. - A.V. CAMPBELL - G.K. PARKER (ἐκδ.), *Wagnis der Freiheit. Ein internationaler Kongress für Seelsorge und Beratung. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1981, 146 σ.*
- BECK Hans - Georg, *Ἡ Βυζαντινή Χιλιετία, Μτφρ. Δημοσθένη Κούρτοβικ, Ἀθήνα, Μορφωτικό Ἰδρυμα Ἐθνικῆς Τραπεζῆς, 1990, 506 σ.*
- ΒΕΪΚΟΥ Θεοφίλου, *Θαυμασμός καί παράδοξο. Ἀθήνα, Ἑλληνικά Γράμματα, 1995, 120 σ.*
- ΒΕΛΛΑ Βασιλείου Μ., *Τό βιβλίον τοῦ Ζαχαρίου, στή σειρά Ἑρμηνεῖα Παλαιᾶς Διαθήκης ἀρ. 5, Ἀγγαῖος, Ζαχαρίας, Μαλαχίας. Ἀθήναι, «Ἀστήρ», 1950, σ. 31-142.*
- BERGER W.J., *De pastor: bedelaar, clown, en kameraad. Notities over het werk en de persoon van Heiye Faber, περ. «praktische theologie» 1997, τεύχος*

- 3, σ. 145-220, αφιέρωμα στον Heiye Faber με τον τίτλο: *afscheid van Faber* (ἀποχαιρετισμός στον Faber).
- BIEMER Günter, λήμμα «Pädagogik und Pastoral», στο *Lexikon der Pastoraltheologie* 1972, σ. 368.
- BLAKE Robert R. - Jane S. MOUTON, *Ίδανική διοίκηση με τό κλειδί GRID*. Ἀπόδοση στα ἑλληνικά Κάτιας Ρ. Παραπαντάκη. Ἀθήνα, Γαλαῖος-Βιβλιοθήκη, ²1986, 263 σ.
- BLANCHET André (s.j.), *Le prêtre dans le roman d'aujourd'hui*. Tournai, Desclée De Brouwer: Présence chrétienne, 1955, 107 σ.
- ΒΛΑΧΟΥ Ἱεροθέου, Μητροπολίτου Ναυπάκτου καὶ Ἀγίου Βλασίου, 1. Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία. Πατερική θεραπευτική ἀγωγή (⁵1995 [1986], 352 σ.). 2. Θεραπευτική ἀγωγή. Προεκτάσεις στὴν «Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία» (³1993 [1987], 304 σ.). 3. Συζητήσεις γιὰ τὴν «Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία» (²1992 [1988], 384 σ.). 4. Ψυχική ἀσθένεια καὶ ὑγεία (³1995 [1989], 200 σ.). 5. Ὑπαρξιακή ψυχολογία καὶ Ὁρθόδοξη Ψυχοθεραπεία (²1997 [1995] 124 σ.). Λεβάνεια, Ἐκδ. Ἱ. Μονῆς Γενεθλίου τῆς Θεοτόκου.
- BONHOEFFER Thomas, *Ursprung und Wesen christlicher Seelsorge*. München, Chr. Kaiser Verlag, 1985, 176 σ.
- ΒΟΥΛΓΑΡΑΚΗ Ἡλία, *Προσεγγίσεις στό θέμα κόλαση*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ Β' τόμου τοῦ ἔργου «Οἰκοδομή καὶ μαρτυρία» - Ἐκφρασις ἀγάπης καὶ τιμῆς εἰς τόν Σεβ. Μητροπολίτην Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονύσιον. Κοζάνη 1991, 37 σ.
- Θεολογία σαρκούμενη, στοῦ ἰδίου *Χριστιανισμός καὶ κόσμος*. Ἀναζητημάτων ἕνα σύγχρονο χριστιανικό λόγο. Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἀρμός, 1993, σ. 50-67.
- Βλ. καὶ VOULGARAKIS Elias 1988.
- BOURDIEU Pierre, βλ. καὶ ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ Πιέρ.
- *La misère du monde*. Paris, Éd. du Seuil, 1993.
- καὶ Jean-Claude PASSERON, *Οἱ κληρονόμοι. Οἱ φοιτητές καὶ ἡ κουλτούρα*. Μτφρ. Νίκου Παναγιωτόπουλου, Μαρίας Βιδάλη. Εἰσαγωγή Νίκου Παναγιωτόπουλου. Μτφρ. πινάκων Jean Philippe Schaal. Δεύτερη ἔκδοση βελτιωμένη. Ἀθήνα, Ἰνστιτούτο τοῦ Βιβλίου - Α. Καρδαμίτσα, 1996, [1985], 233 σ.
- BRAGUE Rémi, *Europe, la voie romane*. Paris, Critérion: Idées, 1992, 192 σ.
- BRIA Ion, *Orthodox Theological Education: The Case of Romania*, περ. «ministerial formation», τεύχος Ἀπριλίου 1993, ἀρ. 61, σ. 26-33.
- Time to unfold orthodox theology: Problems and Resources in contempo-

- rary trends, περ. «ministerial formation», τεύχος Ἀπριλίου 1996, ἀρ. 73, σ. 17-23.
- BROWING Don S., *A Fundamental Practical Theology. Descriptive and Strategic Proposals*. Minneapolis (MN), Fortress Press, 1991, 324 σ.
- ΓΕΜΤΟΥ Πέτρου Α., *Μεθοδολογία τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν*. Μεταθεωρία καὶ ἰδεολογική κριτική τῶν ἐπιστημῶν τοῦ ἀνθρώπου. Ἀθήνα, Ἐκδ. Παπαζήση, τ. Α' ³1987 (συμπληρωμένη μέ ἓνα Παράρτημα), 494 σ. τ. Β' ³1987, 315 σ.
- Γεροντικόν (Τό), ἤτοι Ἀποφθέγματα ἀγίων γερόντων. Εἰσαγωγή Μοναχοῦ ΘΕΟΚΛΗΤΟΥ Διονυσιάτου πρόλογος, κείμενον, γλωσσάριον, σχόλια, εὔρετήριον θεμάτων ὑπό Π.Β. ΠΑΣΧΟΥ. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἀστὴρ», ²1970, 166 σ.
- ΓΕΩΡΓΙΟΥ Ἀρχιμανδρίτου, βλ. ΚΑΨΑΝΗ Γεωργίου.
- ΓΕΩΡΓΟΠΟΥΛΟΥ Νικολίτσα Δ., *Ἠθική τῆς οἰκολογικῆς συνείδησης*. Ἀθήνα, Θυμέλη, 1995, 189 σ.
- ΓΕΩΡΓΟΥΔΗ Κ.Δ., λῆμμα «Ἐπιστήμη», στό Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν τοῦ «Ἡλίου», τ. Η', χ.χ., στ. 83α-84β.
- λῆμμα «Καρτέσιος», στό Νεώτερον Ἐγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν τοῦ «Ἡλίου», τ. Ι', χ.χ., στ. 397β-402α.
- ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ Βαρβάρας Χ., *Ἡ Ποιμαντική Θεολογία στή Θεολογική Σχολή τοῦ ΕΚΠΑ*. Ἀνακοίνωση στό Συμπόσιο τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς μέ ἀφορμή τὸν ἑορτασμό τῶν 180 χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στήν τέταρτη ἀπογευματινὴ συνεδρία τῆς 10^{ης} Μαΐου 2017, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένη στήν *Πρακτικὴ Θεολογία*. Βλ. *Πρακτικά Θεολογικοῦ Συμποσίου: 180 Χρόνια Θεολογικῶν Σπουδῶν στό ΕΚΠΑ (1837-2017), 9-11 Μαΐου 2017*, Ἀθήνα 2018, σ. 491-494.
- ΓΙΑΝΝΑΡΑ Χρήστου, *Ἡ Ἀπολογητικὴ στάθρα τῆς Ὁρθοδόξου Θεολογίας*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Γρηγόρη, 1975, 43 σ.
- ΓΙΑΝΝΟΥΛΑΚΗ Εὐτυχίας, *Τέταρτος κόσμος. Ὁ κοινωνικός ἀποκλεισμός*. Προλογικὸ σημείωμα Α.Μ. Σταυροπούλου. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν «Ἐφημέριον» (1996, σ. 152-153, 168-169, 186-187, 208-209). Ἀθήνα 1996, 35 σ.
- ΓΙΟΚΑΡΙΝΗ Κωνσταντίνου Ν., *Ἡ Ἱερωσύνη τῶν Γυναικῶν στό πλαίσιο τῆς οἰκουμενικῆς κίνησης*. Κατερίνη, Ἐκδ. Ἐπέκταση, 1995, 608 σ. (δ.δ.).
- ΓΙΟΥΛΤΣΗ Βασιλείου Τρ., *Ἑλληνες πτυχιούχοι Ὁρθοδόξων Θεολογικῶν Σχολῶν 1941-1975*, Ἐκδ. Ἀφῶν Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1977, 189 σ.
- ΓΚΙΚΑ Ἀθανασίου (Πρωτοπρεσβυτέρου), *Ἡ ἐπιείκεια ὡς πατερικὴ ποιμαν-*

- τική μέθοδος, περ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», τεύχος Μαρτίου - Ἀπριλίου 1994, σ. 169-181.
- ΓΟΝΗ Δημητρίου, Ἡ Βουλγαρική Ἐκκλησία στό σταυροδρόμι τῶν ἐξειλίξεων, περ. «Σύναξη», τεύχος 40, Ὀκτωβρίου - Δεκεμβρίου 1991, σ. 71-82.
- ΓΟΥΣΙΔΗ Ἀλεξάνδρου, Ἐκκλησία καί Κοινωνία. Ἐμπειρική κοινωνιολογική ἔρευνα σέ δύο κοινότητες. Θεσσαλονίκη 1982, 192 σ.
- Ποιμαντική στή σύγχρονη κοινωνία. Ἐγχειρίδιο ποιμαντικῆς κοινωνιολογίας. Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Πουρναρά, 1984, 162 σ.
- Προλεγόμενα στή γένεση τῶν συγχρόνων ἐπιστημῶν. Πνευματικές προϋποθέσεις, στόν τιμητικό γιά τόν ὀμότ. καθηγητή Δαμιανό Ἀθ. Δοῖκο τόμο *Καιρός*. Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ. Τμήμα Θεολογίας, Νέα Σερά, τ. 5, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 401-408.
- ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ, Λόγος Β'. Ἀπολογητικός τῆς εἰς τόν Πόντον φυγῆς ἔνεκεν, καί αὖθις ἐπανόδου ἐκεῖθεν, μετὰ τήν τοῦ πρεσβυτέρου χειροτονίαν, ἐν ᾧ τί τὸ τῆς ἱερωσύνης ἐπάγγελμα, PG 35, 408-513. Τό κείμενο κυκλοφορήθηκε ὡς Ἀπολογητικός (περί ἱερωσύνης), μέ εἰσαγωγή, μετάφραση, σημειώσεις τοῦ Θεοδώρου Ν. ΚΑΣΤΑΝΑ, ἀπό τίς Ἐκδ. «Ἐνορίας», Ἀθήναι 1943, 128 σ. Τό κείμενο ἔχει ἐπίσης ἐκδοθεῖ μέ γενική εἰσαγωγή τοῦ Π.Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ καί εἰδική εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια τοῦ Ν. Ἐμμ. ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΗ στή σειρά ΕΠΕ ἀρ. 18 τῶν Πατερικῶν Ἐκδόσεων «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς», Θεσσαλονίκη 1975, σ. 74-215.
- CAMPBELL Alastair V. (ἐκδ.), *A Dictionary of Pastoral Care*. London, SPCK: New Library of Pastoral Care, 1990 Second impression with Supplement - 1995 Fifth impression [1987], 306 σ.
- CHARRON André, *La spécifité pastorale du projet d'intervention*, στοῦ NADÉAU (ἐκδ.) 1987 II, σ. 153-184.
- CLÉMENT Olivier, *Transfigurer le temps*. Notes sur le temps à la lumière de la tradition orthodoxe. Neuchâtel, Delachaux et Niestlé, 1959, 221 σ.
- *Orient - Occident. Deux passeurs: Vladimir Lossky, Paul Evdokimov*. Genève, Labor et Fides: Perspective Orthodoxe, ἀρ. 6, 1985, 210 σ.
- DANASSIS Antonios, *Johannes Chrysostomus. Pädagogisch-psychologische Ideen in seinem Werk*. Bonn, Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 1971, 244 σ.
- DEBRAY Régis, *Ἡ ἐπιστήμη τῆς ἐπικοινωνίας: Ἰδέες γενικῆς μεσολογίας*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Λιβάνη - «Νέα Σύνορα», 1997, 522 σ.
- *Transmettre*, Paris, Éd. Odile Jacob: Le Champ médiologique, 1997, 204 σ.
- ΔΕΛΗΚΩΝΣΤΑΝΤΗ Κώστα, Ἡ θρησκεία καί ὁ «πολιτισμός τῆς ἀνθρωπό-

- τητας», στον τόμο *Πορευθέντες...* 1997, σ. 229-242.
- DESCARTES, *Discours de la Méthode*. Avec Introduction et Notes par Étienne GILSON (σ. 6-41). Paris, Librairie Philosophique J. Vrin, 1970 (τό κείμενο: σ. 43-146).
- ΔΙΑΠΟΙΜΑΝΣΗ, *Διαδικτυακό Κέντρο Ποιμαντικών Έρευνών, Μελετών και Έφαρμογών*, www.diapoimansi.gr
- ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΕΣ ΔΙΑΤΡΙΒΕΣ στο χώρο της Ποιμαντικής Έπιστήμης στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών κατά χρονολογική σειρά:
Πρεσβ. Χαράλαμπος **Χατζοπούλου**, *Τò πρόβλημα τῆς αὐτοχειρίας*, Ἀθήνα 1969.
- Ἄρχμ. Γεωργίου **Καψάνη**, *Ἡ ποιμαντική μέριμνα τῆς Ἐκκλησίας ὑπὲρ τῶν φυλακισμένων. (Συμβολή εἰς τὴν Ποιμαντικὴν Θεολογίαν καὶ Ψυχολογίαν)*, Ἀθῆναι 1969.
- Ἀλεξάνδρου Μ. **Σταυροπούλου**, *Ποιμαντικὴ προετοιμασία τῶν μελλονύμφων: Προετοιμασία ἀγάπης. (Συμβολή εἰς τὴν Ποιμαντικὴν Θεολογίαν, Ψυχολογίαν καὶ Κοινωνιολογίαν)*, Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, Ἀθῆναι 1971.
- Ἡλία **Πατσαβοῦ**, *Ἡ εἴσοδος εἰς τὸν κλῆρον κατὰ τοὺς πέντε πρώτους αἰῶνας*, Ἀθήνα 1973.
- Ἐπισκόπου Εὐθυμίου **Στύλιου**, *Τò σύγχρονον ἀστικὸν περιβάλλον ὡς ποιμαντικὸν πρόβλημα. (Μελέτη Ποιμαντικῆς Κοινωνιολογίας)*, Ἀθήνα 1980.
- Πρεσβ. Κωνσταντίνου **Coman**, *Ἡ Ἐκκλησία τῶν Ποιμαντικῶν Ἐπιστολῶν (Ἀπὸ τὸ τέλος τῆς ἀποστολικῆς ἐποχῆς στὴν ἀποστολικὴ Ἐκκλησία τοῦ Β' αἰῶνος)*, Ἀθῆναι 1983. Παρασκευῆς **Λιάκου**, *Τò νόημα τοῦ γάμου ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἀγίου Γρηγορίου Νύσσης*, Ἀθῆναι 1987.
- Σταύρου **Φωτίου**, *Ὁ Γάμος ὡς μυστήριον ἀγάπης κατὰ τὴν Καινὴ Διαθήκη*, Ἀθήνα 1994.
- Πρεσβ. Βασιλείου **Θερμοῦ**, *Ἡ ἱερατικὴ κλίση ὡς ψυχολογικὸ γεγονός*, Ἀθήνα 1998 (ἀναγόρευση 19-12-1997).
- Πρεσβ. Ἀδαμαντίου **Αὐγουστίδη**, *Ἡ ἀνθρώπινη ἐπιθετικότητα. (Ποιμαντικὴ καὶ ψυχολογικὴ προσέγγιση στὴν Κλίμακα τοῦ ἀγίου Ἰωάννου τοῦ Σιναΐτου)*, Ἀθήνα 1999 (ἀναγόρευση 19-12-1997).
- Μαρίας **Βασιλειάδου**, *Ψυχοσωματικὴ φυσιολογία καὶ παθολογία κατὰ τὸν ἅγιον Νικόδημον τὸν Ἀγιορείτη*, Ἀθήνα 1998.
- Πανωραίας **Κουφογιάννη-Καρκανιά**, *Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου στὸν Erich Fromm ἐξ ἐπόψεως Ὁρθοδόξου Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας*, Ἀθήνα 1999.
- Αἰκατερίνης **Τσέκου**, *Ἡ μόνωση τοῦ σύγχρονου πιστοῦ στὸ γάμο καὶ ἡ ἐν Χριστῷ ἐκκλησιολογικὴ ὑπέρβασή της*, Ἀθήνα 1999.

- Νικολάου **Νευράκη**, *Ἡ ἀρετὴ τῆς ἐγκρατείας κατὰ τὸν ἱερόν Χρυσόστομον*, Ἀθήνα 2003.
- Μιχαήλ **Γαλενιανού**, *Ὁ φθόνος ὡς πρόσκομμα στὴν ἠθικὴ τελείωση*, Ἀθήνα 2003.
- Πρεσβ. Γεωργίου **Ευθυμίου**, *Ἡ ποιμαντικὴ ἀντιμετώπισις τοῦ προβλήματος τῶν ἐξισλαμισμῶν ὑπὸ τοῦ ἀγίου Κοσμά τοῦ Αἰτωλοῦ*, Ἀθήνα 2003.
- Βαρβάρας **Γιαννακοπούλου**, *Ἡ Ποιμαντικὴ Θεολογία τοῦ ἀγίου Νεκταρίου Πενταπόλεως, Πράξι καὶ θεωρία*, Ἀθήνα 2003.
- Στέφανου **Κουμαρόπουλου**, *Ἡ συμβουλευτικὴ διάσταση τοῦ ἔργου τοῦ θεολόγου καθηγητῆ στὴ Δευτεροβάθμια Ἐκπαίδευση*, Ἀθήνα 2003.
- Ἀθανασίου **Μελισσάρη**, *Ἡ ἀνθρωπολογικὴ ἀξία τῆς Νυχθημέρου Ἀκολουθίας. Ποιμαντικὴ καὶ ψυχολογικὴ προσέγγιση*, Ἀθήνα 2004.
- Ἀριάντης **Σαραντούλακου**, *Τέχνη ἀφηγήσεως ἀσκητικῶν καὶ ψυχοφελῶν διηγήσεων (Ἡ ποιμαντικὴ, συμβουλευτικὴ καὶ παιδαγωγικὴ τους διάσταση)*, Ἀθήνα 2007.
- Πρωτοπρ. Θεοφάνη **Ραυτοπούλου**, *Ἡ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἔναντι τοῦ θανάτου καὶ ὀρθόδοξη ποιμαντικὴ ἀντιμετώπιση κατὰ τὸν Μέγα Βασίλειο*, Χαϊδάρη 2009.
- Τριαντάφυλλου **Μπολτέτσου**, *Τὸ Καινοδιαθηκικὸ πλαίσιο ἀσκήσεως τοῦ Ποιμαντικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας στὸ βιβλίον τῶν Πράξεων τῶν Ἀποστόλων*, Ἀθήνα 2012.
- Ἀρχιμ. Μελετίου **Κουράκλη**, *Ἡ ποιμαντικὴ διακονία τῆς Ἐκκλησίας στίς Ἑνοπλες Δυνάμεις*, Ἀθήνα 2016.
- ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ** (Master) στὸ πλαίσιο τοῦ Μ.Π.Σ. *Ποιμαντικὴ Θεολογία* τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1997-2016), ἐπιβλέπων καθηγητῆς ὁ
- Ἀ. Μ. Σταυρόπουλος :
- Ὁργάνωση καὶ ζωὴ τῶν ἐνοριῶν τῆς Ἱερᾶς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν. Παρουσίαση καὶ ἀξιολόγηση ἐρευνητικῶν ἀποτελεσμάτων. 142 ἐνορίες συναντοῦν... τὸν 21ο αἰῶνα* (Τριαντάφυλλος **Μπολτέτσος**, 2001, 61 σ. σύν δεδομένα ἔρευνας 24 σ.).
- Ἡ Παναγία ὡς συνεργὸς στὸ ποιμαντικὸ ἔργο τῆς Ἐκκλησίας μέσα ἀπὸ τὰ κείμενα τοῦ βιβλίου τῆς Παρακλητικῆς (Ὁκτώηχου)* (Μαρία **Πάνου**, 2002, 91 σ. καὶ παράρτημα 83 σ.).
- Οἱ κανόνες τῆς ἐν Γάγγρα Συνόδου. Ποιμαντικὴ – Παιδαγωγικὴ προσέγγιση (ἀξιοποίηση)* (Ἰωάννης **Μαρκότσης**, 2004, 125 σ.).
- Σύγχρονη ἀστικὴ ὀρθόδοξη ἐνορία καὶ κοινωνικὴ διακονία* (Ἀλέξανδρος -Ἀθα-

- νάσιος **Ἀντωνίου**, 2005, 109 σ.).
- Ποιμαντική προετοιμασία τῶν νέων γιὰ τὸ γάμο καὶ τὴν οἰκογένεια στὶς ἀρχές τοῦ 21ου αἰώνα. Θεολογικές, κοινωνικές, ψυχολογικές προϋποθέσεις καὶ προοπτικές* (Ἀνδρομάχη **Γεωργιάδη**, 2005, 149 σ.).
- Ἡ διάκριση ὡς ποιμαντικὴ ἀρετὴ στὸ συμβουλευτικὸ ἔργο σύγχρονων γερόντων* (Σταμάτιος **Ζούλας**, 2006, 234 σ.).
- Εἰκόνα καὶ Ποιμαντικὴ Ἐπικοινωνία. Ἡ λειτουργία τῆς εἰκόνας στὰ ποιμαντικά κείμενα τοῦ περιοδικοῦ «Ἐφημέριος» ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του μέχρι σήμερα: 1952-2007* (Γεώργιος **Σκλιάς**, 2009, 161 σ.).
- Πτυχές μιᾶς σύγχρονης συμβουλευτικῆς ποιμαντικῆς γάμου καὶ οἰκογενείας μὲ βάση τῆς Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου* (Ἄννα **Καπελέρη**, 2016, 160 σ.).
- Die Zukunft des Pfarrerberufs, ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Themen der Praktischen Theologie - Theologia Practica», τ. 20, 1985, τεῦχος 1, σ. 1-144.
- Δίπτυχα τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος 1997 (Κανονάριον - ἐπετηρίς)*, ἐπιμελεῖα Ἀρχιμ. Δωροθέου Πολυκανδριώτη. Ἀθήναι, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, 1996, 1140 σ.
- DREWERMANN Eugen, *Kleriker, Psychogramm eines Ideals*. München, Deutscher Taschenbuch Verlag, ²1991 [1989], 906 σ.
- DUBIED Pierre-Luigi, *Le pasteur: un interprète*. Essai de théologie pastorale. Genève, Éd. Labor et Fides: Pratiques ἀρ. 3, 1990, 136 σ.
- ΔΩΡΟΘΕΟΥ Ἀββᾶ, *Ἔργα Ἀσκητικά. Εἰσαγωγή, κείμενο, μετάφραση, σχόλια, πίνακες*. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἐτοιμασία», 1981, 476 σ.
- ΕΛΙΟΤ Τ.Σ., *Δέκα Χορικά ἀπ' τὸ Βράχο*. Εἰσαγωγή, μτφρ., σχόλια Ε.Ν. ΜΟΣΧΟΥ. Ἀθήνα, Οἱ Ἐκδόσεις τῶν Φίλων, 1969, 88 σ.
- ΕΛΥΤΗ Ὀδυσσεά, *Ἡ μέθοδος τοῦ «ἄρα»*, περ. «Χάρτης», ἀρ. 21-23, Νοέμβριος 1986, σ. 283-296.
- EMILIANOS Metropolitan, βλ. TIMIADIS.
- EMMANUEL Pierre, *La vie terrestre*. Paris, Éd. du Seuil, 1976, 240 σ.
- ΕΝΩΣΗΣ ΕΛΛΗΝΩΝ ΦΥΣΙΚΩΝ (Παράρτημα Ἀνατολικῆς Κρήτης), *Ὁρθοδοξία καὶ φυσικὲς ἐπιστῆμες*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Σαββάλα, 1996, 176 σ.
- Ἐπιστήμη - Κοινωνία - Ἄνθρωπος*, ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Καθ' ὁδόν», τεῦχος 11, Μαΐου - Αὐγούστου 1995.
- Εὐαγγέλιο καὶ πολιτισμὸς (Ἡμετὰ τὴν Καμπέρρα περίοδος στὴν Οἰκουμενικὴ Κίνηση)*, ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Καθ' ὁδόν», τεῦχος 4, Ἰανουαρίου - Ἀπριλίου 1993.
- ERHARTER H. - A. KIRCHMAYR - J. LANGE - J. MÜLLER (ἐκδ.), *Pro-*

- phetische Diakonie. Impulse und Modelle für eine zukunftsorientierte Pastoral.* Freiburg, Herder, 1977, 348 σ.
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ Γεωργίου Χρ. (Πρεσβυτέρου), *Οι ποιμαντικές επισκέψεις «ἐπιβασίς» τῆς ποιμαντικῆς διδασκαλίας*, περ. «Ὁ Ἐφημέριος» 1994, σ. 21-24 (καί σέ ἀνάτυπο).
- ΕΥΘΥΜΙΟΥ (Στύλιου Κ.) Μητροπολίτου Ἀχελῷου, *Ἐγκόλπιο τοῦ καλοῦ ποιμένα. Γιά μιὰ μαρτυρία Χριστοῦ στό σύγχρονο κόσμο. Χολαργός*, Ἐκδ. «Σήμαντρο», 1987, 217 σ.
- *Τό Θεολογικό Σεμινάριο τῆς Σεούλ*, περ. «Ἐκκλησία», τεῦχος 1ης Φεβρουαρίου 1997, σ. 78-79.
- *Τό Μυστήριό τῆς 8^{ης} Ἡμέρας. Ὁρθόδοξη Χριστιανική ἐσχατολογία*. Ἐκδ. Ἀποστολική Διακονία, Ἀθήναι 2015, 246 σ.
- EVDOKIMOV Paul, *Les âges de la vie spirituelle. Des Pères du désert à nos jours.* Tournai, Desclée De Brouwer, 1964, 236 σ. Ἑλλ. μτφρ. Ἰ. Κ. Παπαδοπούλου: *Ἡ πάλη μέ τόν Θεόν. Θεσσαλονίκη, Πατριαρχικόν Ἰδρυμα Πατερικῶν Μελετῶν: Θεολογικά δοκίμια 1*, 1970, 300 σ.
- FABER Heije, *Profil eines Bettlers? Der Pfarrer im Wandel der modernen Gesellschaft.* Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1976 [1975], 122 σ.
- FEYERABEND Paul K., *Ἐνάντια στή Μέθοδο.* Μτφρ. Γρ. Καυκαλά καί Γ. Γκουνταρούλη εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια Γ. Γκουνταρούλη Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. «Σύγχρονα Θέματα», 1983.
- Figures du démoniaque, hier et aujourd'hui.* Bruxelles, Publications des Facultés Universitaires Saint - Louis, ἀρ. 55, 1992.
- FISCHER Alfons (ἐκδ.), *Seelsorge zwischen gestern und morgen.* Freiburg, Seelsorge-Verlag, 1961, 307 σ.
- Foi et Culture à l'Université Catholique de Louvain.* Louvain-la-Neuve, presses universitaires de louvain UCL, 1988, 110 σ.
- FROST Francis, «Pastores dabo vobis»: The Formation of Priests in the Contemporary World, περ. «ministerial formation», τεῦχος Ἀπριλίου 1993, ἀρ. 61, σ. 34-38.
- ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ Νίκου, *Σκέψεις γιά τήν ιδέα καί πράξη τῆς οἰκουμεινότητας στή Θεολογία, στήν Ἐπιστήμη καί στήν Τεχνολογία σήμερα*, περ. «Καθ' ὁδόν», τεῦχος 11, Μαΐου - Αὐγούστου 1995, σ. 19-23.
- ΖΗΖΙΟΥΔΑ Ἰωάννου Δ. (Μητροπολίτου Περγᾶμου), *Ἡ κτίσις ὡς εὐχαριστία. Θεολογική προσέγγιση στό πρόβλημα τῆς Οἰκολογίας*. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἀκρίτας»: Σειρά «Ὁρθόδοξη Μαρτυρία», ἀρ. 44, 1992, 123 σ.

- ΖΙΑΚΑ Θεοδώρου, Ἡ προβληματική τοῦ ἀναθεμελιωτισμοῦ. Σχόλιο γιά τό βιβλίο τοῦ Γιώργου Παύλου, *Νόστος ἀσύμμετρος προσώπου τ. Α' - Β'*, Ἐκδ. Δόμος, Ἀθήνα 1994, περ. «Σύναξη», τεῦχος 56, Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 1995, σ. 101-107. (Ἡ παρ. 3. Ἀλλαγὴ ἐπιστημονικοῦ παραδείγματος, σ. 103-104).
- ZOPMΠΑ Κωνσταντίνου Β., *Ἡ ἀνθρώπινη ἀξία στίς κοινωνικές οὐτοπίες*. Κατερίνη, Ἐκδ. «Τέρτιος», 1997, 266 σ.
- GAGNEPAIN Jean, *Du vouloir dire. Traité d'épistémologie des sciences humaines*. III. *Guérir l'homme. Former l'homme. Sauver l'homme*. Bruxelles, De Boeck Université: La Théorie de la Médiation, 1995, 158 σ.
- GASTAGER H. (ἐκδ. μ.ἄ.), *Praktisches Wörterbuch der Pastoral-anthropologie*. Wien - Göttingen, Herder - Vandenhoeck und Ruprecht, 1975, 1227 σ.
- GERKIN Charles V., *Prophetic Pastoral Practice. A Christian Vision of Life Together*. Nashville, Abingdon Press, 1991, 175 σ.
- *Practical Theology, Pastoral Theology and Pastoral Care Practice*, στοῦ VISSCHER 1990, σ. 387-400.
- GHIKA μέ τό φακό τοῦ Jean - François BONHOMME. Ἀθήνα, Artigraf Bastas - Plessas, 1993, 144 σ.
- GIOT Jean - Jean-Claude SCHOTTE (ἐκδ.), *Surdité, différences, écritures*. Apports de l'anthropologie clinique. Paris-Bruelles, De Boeck Université: Coll. Raisonances, 1997, 156 σ.
- GISEL Pierre (ἐκδ.), *Pratique et Théologie*. Volume publié en l'honneur de Claude BRIDEL. Genève, Éd. Labor et Fides: Coll. Pratiques 1, 1989, 222 σ.
- GRAND'MAISON Jacques, Synergie de la recherche, de l'action et de la formation dans un cas-type, περ. «Théologiques» (Revue de la Faculté de théologie de l'Université de Montréal), τ. 1, Μάρτιος 1993, τεῦχος 1, σ. 123-138.
- GUILLOIN Claude, *L'invention freudienne. Logique et méthodes d'une découverte*. Rennes, Presses Universitaires de Rennes: Coll. «Cliniques psychologiques», 1994, 282 σ.
- HALLMAN David G. (ed.), *Ecotheology. Voices from South and North*. Geneva - Maryknoll, New York, W.C.C. Publications - Orbis Books, 1994, 316 σ.
- HERMS Eilert, *Theologie eine Erfahrungswissenschaft*. München, Chr. Kaiser Verlag: Theologische Existenz heute, ἀρ. 199, 1978, 100 σ.

- HOCHSTAFFL Josef, *Die Aufgaben der Seelsorge. Handreichung zu einem Plan pastoraler Tätigkeitsfelder*. München, Kösel-Verlag, 1979, 96 σ.
- HOLSTEIN Henri - François COUDREAU, *Une pastorale qui s'interroge. Bilan et perspective*. Paris, Éd. Fleurus: Coll. «Recherches Pastorales» ἄρ. 12, 1964, 102 σ.
- HOUTART François, *Sociologie et pastorale*. Paris, Éd. Fleurus: Coll. «Recherches Pastorales» ἄρ. 5, 1963, 96 σ.
- HOUTART François et al., *Ruptures sociales et religion. L'éthique religieuse des rapports sociaux dans les sociétés du Sud et en Europe*. Paris, Éd. L'Harmattan, 1992, 252 σ.
- HUCK Albert - Hans LIETZMANN, *Synopse der drei Evangelien*. Tübingen, Verlag J.C.B. Mohr ¹⁰1950, 213 σ. 10
- HUNTER Rodney J. (ἐκδ.), *Dictionary of Pastoral Care and Counseling*. Nashville, Abingdon Press, 1990, 1346 σ.
- ΘΕΜΕΛΗ Χρυσοστόμου (Μητροπολίτου Μεσσηνίας), *Στοιχεῖα ἀτομικῆς ποιμαντικῆς*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περιοδικοῦ «Ἐκκλησία». Ἀθῆναι 1991, 20 σ.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Ἀνδρέου, Ὑπάρχει αἰωνία κόλαση; (Σκέψεις καί προβληματισμοί στό χῶρο τῆς ὀρθοδόξου ἐσχατολογίας). Ἀθήνα, Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ «Ὄρθοδόξου Τύπου», 1988, 62 σ.
- ΘΕΟΔΩΡΟΥ Εὐαγγέλου Δ., *Ἐκκλησία καί φυσικό περιβάλλον*, περ. «Ἐκκλησία» 1983, σ. 321-324, 353-355.
- ΘΕΡΜΟΥ Βασιλείου (πατρός), «Ποιμαίνοντες μετ' ἐπιστήμης». (Μεγ. Βασιλείου, Ἐπιστολή 92, PG 32, 480B). Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἄρμος, 1996, 180 σ.
- Ἡ Ἱερατική κλίση ὡς ψυχολογικό γεγονός», ἔκδ. Ἰ. Μ. Θηβῶν καί Λεβαδείας, Ἀθήνα 1998 καί Ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2005, 367 σ.
- ΙΕΡΑΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΣ ΔΡΑΜΑΣ, *Οἱ ἀκολουθίες τοῦ νυχθημέρου*. (Χρονικόν, εἰσηγήσεις, πορίσματα Ἱερατικοῦ Συνεδρίου Ἱερᾶς Μητροπόλεως Δράμας Ἔτους 1994). Δράμα 1994, 162 σ.
- ΙΕΡΟΘΕΟΥ Μητροπολίτου Ναυπάκτου καί Ἁγίου Βλασίου, βλ. ΒΛΑΧΟΥ Ἱεροθέου.
- ΙΣΑΑΚ ΤΟΥ ΣΥΡΟΥ, τοῦ ὁσίου πατρός ἡμῶν - Ἐπισκόπου Νινευῆ, *Τά Εὐρεθέντα Ἀσκητικά*. Ἐπιμέλεια ΝΙΚΗΦΟΡΟΥ Ἱερομονάχου τοῦ Θεοτόκου..., ἀνατυπούμενα ἐπιμελεία ΙΩΑΚΕΙΜ ΣΠΙΕΤΣΙΕΡΗ Ἱερομονάχου, Ἀθῆναι, Χ. Σπανός, γ.χ., μς' + 429 σ.
- *Οἱ Ἀσκητικοὶ Λόγοι*. Μετενεχθέντες ἐκ τῆς ἀρχαίας εἰς τήν νεωτέραν

- Ἑλληνικήν παρά τοῦ Ἱεροδιδασκάλου ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΥ Παντοκρατορινοῦ. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ἀστήρ», 1961, ις' + 351 σ.
- ΙΩΑΝΝΙΚΙΟΥ (Ἀρχιμανδρίτου), Ὁ ἱερεύς καί τό βιβλίον, περ. «Ὁ Ἐφημέριος», 15 Ὀκτωβρίου 1988, σ. 311.
- ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΣΙΝΑΪΤΟΥ, *Κλίμαξ*, βλ. *Κλίμαξ*.
- *Λόγος ΔΑ' πρὸς τὸν ποιμένα*, δι' οὗ παραινεῖ αὐτόν, τίνι τρόπῳ πρέπει νὰ πολιτεύεται, καί νὰ διδάσκη τὰ λογικὰ τοῦ Χριστοῦ πρόβατα (PG 88, 1164-1210). Σέ μετάφραση: Ἀρχιμ. ΙΕΡΕΜΙΟΥ, *Κλίμαξ* 1976, σ. 397-427· Ἀρχιμ. ΙΓΝΑΤΙΟΥ, *Κλίμαξ* 1978, σ. 381-408.
- ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, *Ἐξ περὶ ἱερωσύνης λόγοι*, PG 48, 623-692. Τό κείμενο σέ μετάφραση Θεοδόση ΣΠΕΡΑΝΤΣΑ ἐκδόθηκε ἀπὸ τό περ. «Ἐκκλησία», Ἀθήναι 1958, 176 σ. Μέ εἰσαγωγή, μετάφραση, σχόλια τοῦ Π. Κ. ΧΡΗΣΤΟΥ: Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Β. Ρηγοπούλου, ²1960 [1954], 240 σ.
- JOSUTTIS Malfred, *Zur Didaktik der Praktischen Theologie*, στοῦ KLOSTERMANN - ZERFASS 1974, σ. 554-566.
- *Der Pfarrer ist anders. Aspekte einer zeitgenössischen Pastoraltheologie*. München, Chr. Kaiser Verlag, 1982, 232 σ.
- JÜNGEL Eberhard - Karl RAHNER - Manfred SEITZ, *Die Praktische Theologie zwischen Wissenschaft und Praxis*. München, Chr. Kaiser Verlag: Studien zur Praktischen Theologie, ἀρ. 5, 1968, 80 σ.
- KAEMPF Bernard (ἐκδ.), *Introduction à la théologie pratique*. Strasbourg, Presses Universitaires de Strasbourg, 1997, 402 σ.
- ΚΑΚΡΙΑΔΗ Ι. Θ., *Περικλέους ἐπιτάφιος (Θουκυδ. II 34-46)*. Κείμενο, μτφρ., σχόλια, ἐπιλεγόμενα. Ἀθήνα, Βιβλιοπωλεῖον τῆς «Ἐστίας», ⁷1981 [1937], 78 σ.
- ΚΑΛΟΓΕΡΑ Νικηφόρου (Ἀρχιμανδρίτου), *Ἡ Ποιμαντική*. Ἀθήναι, Τυπογραφεῖον Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1883, κβ' + 340 σ. (Ὁρισμός, σ. 1).
- ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ Ἀθανασίου (πατρός), *Οἱ ἠλεκτρονικοὶ ὑπολογιστές (Computers) στό Ποιμαντικό Ἔργο τῆς Ἐκκλησίας*. Ἀθήνα 1993, 16 σ.
- *Ἐκκλησία, Κληρικοί καί Internet*, περ. «Ὁ Ἐφημέριος» 1η Φεβρουαρίου 1997, σ. 40-41 καί 15 Ἰουνίου 1997, σ. 184-186.
- ΚΑΝΤΙΩΤΟΥ Ἀγούστινου Ν. Ἐπισκόπου (Μητροπολίτου Φλωρίνης), *Ὁ χρόνος καί αἱ τέσσαρες ἐποχαί*. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ὁ Σταυρός», 1985, 160 σ.
- KARAGIORGOS Christos, *Attitudes et conceptions religieuses chez les adolescents grecs de 16 à 18 ans*. Enquête et évaluation. Strasbourg, Université

- des Sciences Humaines: Faculté de Théologie Catholique, 1980, 403 σ.
- ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΥ Χρήστου (πατρός), *Θρησκευτικές αντιλήψεις τῶν νέων*, περ. «*Ανάπλασις*», φ. Μαΐου - Ἰουνίου 1987, σ. 21-23.
- ΚΑΡΔΑΜΑΚΗ Μιχαήλ Σ. (Πρωτοπρεσβυτέρου), *Ὁρθόδοξη πνευματικότητα*. Ἡ αὐθεντικότητα τοῦ ἀνθρώπινου ἤθους. Νέα Σμύρνη, Ἐκδ. «*Ακρίτας*»: Σειρά «*Ὁρθόδοξη Μαρτυρία*» ἀρ. 3, 21993 [1980], 470 σ. Ἡ πρώτη ἐκδοχή τοῦ βιβλίου εἶχε ἐκδοθεῖ ἀπό τή Γενική Διεύθυνση Ἐκκλησιαστικῆς Παιδείας ὡς βοήθημα διά τούς ἱεροσπουδαστάς Μέσων καί Ἀνωτέρων Ἱερατικῶν Σχολῶν. Ἀθήναι ²1973, 219 σ.
- ΚΑΡΜΠΡΗ Ἰωάννου Ν., *Τά δογματικά καί συμβολικά μνημεῖα τῆς ὀρθοδόξου καθολικῆς Ἐκκλησίας*. Τ. Ι. Ἀθήναι 1952, σ. 1-432. Τ. ΙΙ. Ἀθήναι 1953, σ. 433-1069. Προσθῆκαι εἰς τά ..., Ἀθήναι 1967, 80 σ.
- *Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία*. Ἀθήναι, Ἐκδ. Κ. Παρισιάνου, 1973, 831 σ.
- (Ἀκαδημαϊκοῦ), *Ἡ θέση καί ἡ διακονία τῶν λαϊκῶν στήν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*. (ἀνακοίνωση στή Συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τῆς 19ης Φεβρουαρίου 1976). Ἀπόδοση στή νεοελληνική Μαρίας Σ. Λαγουροῦ. Ἀθήναι, Ἐκδ. «*Τῆνος*», 1988, 47σ.
- KARRER Leo, *Laientheologen in pastoralen Berufen*. Chance in der Kirche? - Chance für die Kirche? Analyse und Beratung. Mainz, Matthias-Grüne-wald-Verlag, 1974, 148 σ.
- ΚΑΣΤΑΝΑ Θεοδώρου Ν., βλ. ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ.
- ΚΑΨΑΝΗ Γεωργίου Ἀν., *Ἡ σημασία τῆς Ποιμαντικῆς καί ἡ ἐλληνική βιβλιογραφία αὐτῆς*. Ἀθήναι 1968, 14 σ.
- *Σχέδιον θεολογικῆς καί ἐκκλησιολογικῆς θεμελιώσεως τῆς Ποιμαντικῆς*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. «*Ἐκκλησία*». Ἀθήναι 1970, 38 σ.
- (Ἀρχιμανδρίτου), *Ἡ ποιμαντική διακονία κατά τούς ἱερούς κανόνας*. Πειραιεύς, Ἐκδ. Ἄθως, 1976, 202 σ.
- *Ἡ θέωσις ὡς σκοπός τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου*. Ἅγιον Ὅρος, Ἰ. Μονή Ὁσίου Γρηγορίου, 1997, 74 σ.
- KEMPER John C., *The Educational Community as a Paradigm for Field Education*, περ. «*ministerial formation*», τεῦχος Ἀπριλίου 1996, ἀρ. 73, σ. 24-27.
- ΚΕΣΣΕΛΟΠΟΥΛΟΥ Ἀνέστη Γ., *Ὁ βιασμός τῆς κτίσεως καί ἡ ἄλλη λύση, στόν ἀφιερωματικό τόμο Διακονία, στή μνήμη Βασίλη Στογιάννου*. Θεσσαλονίκη 1987, σ. 491-503.
- *Ἄνθρωπος καί Φυσικό Περιβάλλον*. Σπουδή στόν Ἅγιο Συμεών τό Νέο Θεολόγο. Ἀθήνα, Ἐκδ. «*Δόμος*», 1989, 245 σ.

- ΚΕΦΑΛΑ Νεκταρίου, βλ. ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑ Μητροπολίτου Πενταπόλεως.
- KINSLER Ross F., *Ministry by the People*. Theological Education by Extension. Geneva, WCC Publications, 1983.
- Alternative Models of Theological Education and the Viability Debate, περ. «ministerial formation», τεύχος 'Ιουλίου 1996, ἀρ. 74, σ. 31-36.
- - James H. EMERY (ἐκδ.), *Opting for Change*. A Handbook on Evaluation and Planning for Theological Education by Extension, Pasadena, William Carey Library, 1991.
- Κλίμαξ 'Ιωάννου τοῦ Σιναΐτου, α) Ἐκ τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς εἰς τὴν νεωτέραν μεταφρασθεῖσα ὑπὸ ἹΕΡΕΜΙΟΥ Ἀρχιμανδρίτου Σιναΐτου, τοῦ Κρητός, ἔκδοσις νεωτάτη. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀστὴρ», 1976, 427+ιδ' σ. + εἰκόνες β) Εἰσαγωγή, κείμενον, μετάφρασις, σχόλια, πίνακες ὑπὸ Ἀρχιμ. ΠΓΝΑΤΙΟΥ, Ὁρωπός Ἀττικῆς, Ἐκδ. Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Παρακλήτου, 1978, 455 σ.
- KLOSTERMANN Ferdinand, *Priester für morgen*. Wien, Tyrolia-Verlag, 1970, 608 σ.
- Karl RAHNER - Hansjörg SCHILD (ἐκδ.), *Lexikon der Pastoraltheologie*. T. V. τοῦ Handbuch der Pastoraltheologie. Freiburg - Basel - Wien, Herder, 1972, 636 σ.
- Rolf ZERFASS (ἐκδ.) *Praktische Theologie Heute*. München - Mainz, Chr. Kaiser Verlag - Matthias Grünewald Verlag, 1974, 704 σ.
- ΚΟΓΚΟΥΔΗ Ἰωάννη Β., *Ὁ θεολόγος καθηγητὴς καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ καὶ ψυχοπαιδαγωγικὴ του κατάρτιση*. Ἐμπειρικὴ ἔρευνα. Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Ἀφῶν Κυριακίδη, 1993, 108 σ.
- ΚΟΚΟΣΑΛΑΚΗ Νικολάου, *Ὁρθοδοξία καὶ κοινωνικὴ μεταβολὴ στὴ νεοελληνικὴ κοινωνία*, περ. «Σύναξη», ἀρ. 62, Ἀπριλίου - Ἰουνίου 1997, σ. 101-107.
- KOONTZ Harold - Cyrill O' DONNELL, *Ὁργάνωση καὶ Διοίκηση*. Μιά συστηματικὴ καὶ ἐνδεχομενικὴ ἀνάλυση τῶν διοικητικῶν λειτουργιῶν. Μτφρ. Χρ. Βαρδάκου, ἐπιμέλεια Σπ. Ζευγαρίδη, σὲ τρεῖς τόμους. Ἀθήνα, Ἐκδ. Παπαζήση, τ. Α' 21984 [1980], τ. Β' 1980, τ. Γ' 1983.
- ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ Ἰωάννου, *Ποιμαντικὴ. Μετὰ στοιχείων Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας*. Βοήθημα διὰ τοὺς ἱεροσπουδαστὰς Μέσων καὶ Ἀνωτέρων Ἱερατικῶν Σχολῶν. Ἀθῆναι, Γενικὴ Διεύθυνσις Ἐκκλ. Παιδείας, 1972, 216 σ. (Ὁρισμός σ. 7).
- *Ποιμαντικὴ (Πανεπιστημιακαὶ παραδόσεις)*, Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Ὠμέγα, χ.χ., 166 σ. (Ὁρισμός, σ. 3).

- *Ἡ γλῶσσα τῆς ἐπικοινωνίας τῆς Ἐκκλησίας μέ τόν σύγχρονον κόσμον. Εἰσηγήσεις εἰς τό θεολογικόν συνέδριον τῆς Ἱ. Μητροπόλεως Ἡλείας. Πύργος 19-20 Φεβρουαρίου 1994. Ἀθήναι, ἔκδ. Ἱ. Μητροπόλεως Ἡλείας, 1994, 48 σ.*
- ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ Ἰω. - Ἀλ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ (ἐκδ.), *Σχέσεις Ψυχολογίας καί πνευματικῆς ζωῆς. Πρακτικά Α' Συμποσίου Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας καί Ἐξομολογητικῆς. Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Ἀφῶν Κυριακίδη, 1981, 134 σ.*
- KOTLER Philip, *Μάρκετινγκ - Μάνατζμεντ. Ἀνάλυση, σχεδιασμός, ὑλοποίηση καί ἔλεγχος. Ἀθήνα, Ἐκδ. EMI - Interbooks, τ. Α'-Β', 1991 [1967], 1220 σ.*
- ΚΟΤΣΩΝΗ Ἰερωνύμου Ι. (Ἀρχιμανδρίτου), *Παραδόσεις Ποιμαντικῆς (ἀντί χειρογράφου), Θεσσαλονίκη 1961, 118 σ., (Ὅρισμός, σ. 3).*
- ΚΟΥΖΕΛΗ Γεράσιμου (ἐκδ.), *Ἐπιστημολογία: Κείμενα. Ἀθήνα, νῆσος: Ὑλικά 1, Κείμενα Ἐπιστημολογίας, 1993, 579 σ.*
- *Εἰκόνες τῆς ἐπιστήμης (Εἰσαγωγή), ΚΟΥΖΕΛΗ 1993, σ. 9-38.*
- ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ Ἐλεωνόρας, *Ὁ βυζαντινός κληρικός καί ἡ κοινότητα τῶν «σκοτεινῶν αἰώνων». Ἀθήνα, E.I.E. Ἰνστιτούτο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν: Μονογραφίες 3, 1996, 248 σ. (δ.δ.)*
- ΚΟΥΠΕΡ Ντέιβιντ, *Ἡ Γραμματική τῆς Ζωῆς. Μιά Ἐπισκόπηση τῶν Πολιτικῶν Πράξεων. Μτφρ. καί Παράρτημα (σ. 191-207) Νίκου Μπαλῆ. Ἀθήνα, Ἐκδ. Θ. Καστανιώτη, 1977, 207 σ.*
- ΚΟΥΡΕΜΠΕΛΕ Ἰωάννου, *Ἡ δημιουργία τῆς μίας Ἐκκλησίας καί ἡ πολίτευση τοῦ κόσμου, περ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» 79, τεῦχος 764, Σεπτεμβρίου - Ὀκτωβρίου 1996, σ. 627-663.*
- ΚΟΥΦΟΓΙΑΝΝΗ Πανωραίας Θ., *Ἡ εἰκόνα τοῦ ἀνθρώπου στόν Erich Fromm ἐξ ἐπόψεως ὀρθόδοξου ποιμαντικῆς ψυχολογίας, 1999 (δ.δ.) .*
- *Ὁρθόδοξη πίστη καί ἐπιστημονική ψυχολογία, Ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2007, 244 σ.*
- KÜNG Hans - David TRACY (ἐκδ.), *Theologie - wohin? Auf dem Weg zu einem neuen Paradigma. Zürich-Gütersloh, Benziger - Gerd Mohn, 1984, 244 σ.*
- *Das neue Paradigma von Theologie. Zürich-Gütersloh, Benziger - Gerd Mohn, 1986, 242 σ.*
- KYRIAKIDES P, *Die religiöse Einstellung der heutigen Studenten in Griechenland unter besonderer Berücksichtigung ihrer sozialen Lage. Tübingen 1970.*
- ΚΥΡΙΑΚΙΔΟΥ Παύλου Α., *Ἡ κοινωνική κατάσταση τοῦ Κλήρου τῆς Ἱερᾶς*

- Μητροπόλεως Ἰωαννίνων, Ἰωάννινα 1975, 65 σ.
- *Οἱ φοιτητές μας. Ἡ κοινωνική καί θρησκευτική τους κατάσταση* (Ἔρευνα). Θεσσαλονίκη 1978, 224 σ.
- KUHN Thomas S., *Ἡ δομή τῶν ἐπιστημονικῶν ἐπαναστάσεων*. Εἰσαγωγή, ἐπιμέλεια: Β. Κάλφα. Μτφρ: Γ. Γεωργακοπούλου. Ἀθήνα, Ἐκδ. Σύγχρονα θέματα: Ἐπιστημολογία, Σειρά: Προβλήματα μεθόδου καί ἐξέλιξης τῆς ἐπιστήμης, ΣΤ' ἔκδοση, γ.χ. [1981], 257 σ.
- ΚΩΤΣΑΚΗ Γεωργίου Σπ., *Ἡ Θεολογία τοῦ χώρου δηλαδή, ἡ παρουσία τοῦ Θεοῦ στό χῶρο*. Ἡ παλαιά Ἱερουσαλήμ, Ἡ νέα Ἱερουσαλήμ, Ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, Ἀθήνα 1996, 248 σ.
- ΔΑΜΠΠΡΗ-ΔΗΜΑΚΗ Ἰωάννας - Νίκου ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ (ἐκδ.), *Pierre Bourdieu, Κοινωνιολογία τῆς Παιδείας*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Καρδαμίτσα - Δελφίни, 1995, 117 σ.
- ΔΑΜΠΡΑΚΗ - ΠΛΑΚΑ Μαρίνας, *Ὁ γελωτοποιός καί ἡ ἀλήθεια του - Ἡ ἀθέατη πλευρά τῆς τέχνης*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Καστανιώτη, 21991, 247 σ.
- La spiritualité et la santé*. Nos croyances nous aident-elles à guérir? ἀφιέρωμα τοῦ δελτίου «Contact», τῆς Commission Médicale Chrétienne (C.M.C. - Action des Églises pour la santé) τοῦ Π.Σ.Ε., τεύχος 146, Ἰουλίου - Αὐγούστου 1997.
- La Théologie pratique protestante d'expression française: où en est-elle?*, ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Cahiers de l'Institut romand de pastorale», τεύχη 12-13, Μάιος 1992, σ. 1-67.
- LEMIEUX Raymond, *Le concept d'inculturation. Un défi contemporain pour la théologie pastorale*, παρά VISSCHER 1990, σ. 336-350.
- L'enfer*, ἀφιέρωμα-φάκελλος τοῦ περ. «magazine littéraire», ἀρ. 356, Ἰούλιος - Αὐγούστου 1997, σ. 18-98.
- LEPLAY Michel - Émile MARCUS - Paul VERGHESE, *Priester und Pastoren*. Zum Amtsverständnis in den christlichen Kirchen. Regensburg, Verlag Friedrich Pustet, 1970, 184 σ. Τό γαλλικό πρωτότυπο: *Prêtres et Pasteurs*, στή σειρά «Églises en dialogue» τοῦ ἐκδ. οἴκου Maison Mame, 1968.
- LEVINAS Emmanuel, *Ὀλότητα καί ἄπειρο*. Μτφρ. Κωστή Παπαγιώργη. Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἐξάντας: σειρά Σύγχρονη Κλασσική Βιβλιοθήκη, 1989, 401 σ.
- Λεξικό Βιβλικῆς Θεολογίας* (ΛΒΘ), μεταφρασμένο ἀπό τά Γαλλικά μέ τήν ἐποπτεία τῶν Σάββα ΑΓΟΥΡΙΑΔΗ, Σταύρου ΒΑΡΤΑΝΙΑΝ κ.ἄ. Ἀθήνα, Ἐκδ. Βιβλικοῦ Κέντρου «Ἄρτος Ζωῆς», 1980, 1038 σ. Πρόκειται γιά τό *Vocabulaire de Théologie Biblique*, ὑπό τή διεύθυνση τοῦ Xavier LÉON-

- DUFOUR κ.ἄ., Paris, Éd. du Cerf, ³1974.
Lexikon der Pastoraltheologie, 1972, βλ. KLOSTERMANN (κ.ἄ.).
- LEWIS K. Σ. (ΔΙΟΥΪΣ), *Τακτική τοῦ διαβόλου*. Μτφρ. ὑπό Θεβαίου Ἀντωνίου ἐκ τῆς 24ης ἀγγλικῆς ἐκδόσεως. Ἔκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1974, 158 σ.
- ΛΙΑΚΟΥ Ἀντώνη, Ἔρωτας καὶ ἱστορία, ἐφημ. «Τό Βῆμα»: Νέες Ἐποχές, 24 Δεκεμβρίου 1995, σ. 5.
- LIMOURIS Gennadios - Nomikos Michael VAPORIS, *Orthodox Perspectives on Baptism, Eucharist and Ministry*. Brookline Mass, Holy Cross Orthodox Press, 1985, 168 σ.
- LIMOURIS Gennadios (ἐκδ.), *Justice, Peace and the Integrity of Creation. Insights from Orthodoxy*. Geneva, W.C.C., 1990, 126 σ.
- LOHFF Wenzel - Ferdinand HAHN (ἐκδ.), *Wissenschaftliche Theologie im Überblick*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1974, 75 σ.
- ΛΟΡΕΝΤΖΑΤΟΥ Ζήσιμου, *Οἱ Ρωμῆς (o altra cosa)*, Ἀθήνα, Ἔκδ. «Δόμος», 1979, 33 σ.
- ΛΩΡΕΝΣ Ντ. (D. H. LAWRENCE), Εἰσαγωγικό σημεῖωμα στόν «Μέγα Ἱεροεξεταστή» τοῦ Ντοστογιέβσκι (πρόκειται γιά κείμενο τοῦ 1936, σέ μτφρ. Μαυρένας Γεωργιάδη), παρά ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΒΣΚΙ 1981, σ. 65-77.
- ΜΑΚΚΟΥΕΪΛ Ντένις, *Εἰσαγωγή στή θεωρία τῆς Μαζικῆς Ἐπικοινωνίας*. Μτφρ. (ἀπό τήν τρίτη βρετανική ἐκδοση τοῦ 1994) - Ἐπιμέλεια Στέλιου Παπαθανασόπουλου. Ἀθήνα, Ἔκδ. Καστανιώτη, Σειρά: Ἐπικοινωνία καὶ Κοινωνία ἀρ. 6, 1997, 614 σ.
- ΜΑΚΛΟΥΑΝ Μάρσαλ, *MEDIA*, οἱ προεκτάσεις τοῦ ἀνθρώπου. Μτφρ. Σπύρου Μάνδρου. Ἀθήνα, Ἔκδ. Κάλβος, σειρά Τεχνολογία - Μέσα - Πολιτισμός, χ.χ., 436 σ.
- ΜΑΚΡΑΚΗ Μιχαήλ Κ., *Φιλοσοφία τῆς θρησκείας στή λογοτεχνία: Φιλοσοφικές καὶ θρησκευτικές ἔννοιες σέ «πορτραῖτα» τῆς λογοτεχνίας*. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α., τ. ΚΗ', τιμητικόν ἀφιέρωμα εἰς Βασίλειον Λ. Δεντάκη. Ἀθήνα 1989, 89 σ.
- *Ψυχολογία τῆς θρησκείας καὶ λογοτεχνία*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. «Θεολογία», τ. ΕΔ', τεύχος Δ', σ. 653-682. Ἀθήναι 1993, 32 σ.
- ΜΑΚΡΗ Σπυρίδωνος Γεωργίου, *Ἐπίτομος Ποιμαντική*. Διά τούς ἱεροσπουδαστάς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν Σχολῶν καὶ Ἐκκλησιαστικῶν Φροντιστηρίων. Ἀθήναι, Ἔκδ. «Ἐνορίας», ²1953 [1950, πολυγραφημένη], 160 σ. (Ὅρισμός, σ. 15).
- *λῆμμα «Ποιμαντική»*, ΘΗΕ τ. 10, 1967, στ. 484-486.

- ΜΑΛΙΣΙΑΝΟΥ Χερουβείμ Ἀρχιμανδρίτου, *Κ. Παρθένης: Ἄγνωστες μαρτυρίες τῆς παρουσίας του στὴ Βιέννη* (Τά θρησκευτικὰ καὶ κοσμικὰ του ἔργα). Προλογικὸ σημείωμα Α.Μ. Σταυροπούλου. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν «Ἐφημέριο». Ἀθῆναι 1996, 28 σ.
- ΜΑΝΤΖΑΡΙΔΗ Γεωργίου, *Ἡ ἐμπειρική Θεολογία στὴν οἰκολογία καὶ τὴν πολιτική*. Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Π. Πουρναρά, 1994, 178 σ.
- MARHOLD Wolfgang, *Fragende Kirche. Über Methode und Funktion Kirchlicher Meinungsfragen. Mit einer Einführung von Norbert Greinacher*. München - Mainz, Chr. Kaiser Verlag - Matthias-Grünewald-Verlag: Gesellschaft und Theologie, Abteilung Praxis der Kirche ἀρ. 5, 1971, 196 σ.
- MARTELET Gustave, *Théologie du sacerdoce. Deux mille ans d'église en question*. I. Crise de la foi, crise du prêtre (1984, 296 σ.). II. Des martyrs à l'inquisition (1990, 438 σ.). III. Du schisme d'Occident à Vatican II (1990, 368 σ.). Paris, Éd. du Cerf.
- MARTINH Παν. Σ., *Ὁ σαλὸς ἅγιος Ἀνδρέας καὶ ἡ σαλότητα στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία*. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Τῆνος», 1988, 187 σ.
- ΜΑΤΘΑΙΑΚΗ Τίτου Ἐμμ. (Μητροπολίτου, πρ. Παραμυθίας, Φιλιατῶν καὶ Γηρομερίου), *Θέματα Ποιμαντικῆς*. Ἀθῆναι 1989, 590 σ.
- ΜΑΤΣΟΥΚΑ Νίκου Α., *Ἐπιστήμη, Φιλοσοφία καὶ Θεολογία στὴν Ἑξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου*. Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Π. Πουρναρά: Φιλοσοφική καὶ Θεολογική Βιβλιοθήκη - 10, 21990 [1981], 229 σ.
- *Μῦθος καὶ ὄραμα τῆς ἐπιστήμης*, περ. «Καθ' ὁδόν», ἀρ. 11, Μαΐου - Αὐγούστου 1995, σ. 11-17.
- ΜΕΘΟΔΙΟΥ ΤΟΥ ΑΝΘΡΑΚΙΤΟΥ Ἱερομονάχου ἐξ Ἰωαννίνων, *Βοσκός λογικῶν προβάτων*. Ἐν Ἐνετίᾳ 1708, 332 σ.
- MELISSARIS Athanasios G., *Orthodox Anthropology and Archetypal Psychology: Comparing John Zizioulas and James Hillman on Personhood*. Boston University School of Theology, Boston 1997, 147 σ. (δ.δ.).
- ΜΕΣΟΛΩΡΑ Ι. Ε., *Πρακτική Θεολογία: Εἰσαγωγή*. Ἀθῆναι, Τυπογραφεῖον «Νομικῆς», 1911, 162 σ. (Ὁρισμός, σ. 58· ὄνομα καὶ ἔννοια, σ. 141-160).
- ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ Γεωργίου Δ., *Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία στὴν ὀρθόδοξη παράδοση*. Πρόλογος Σεβ. Μητρ. Μεσσηνίας Χρυσοστόμου. Ἀθήνα, ἔκδ. Ἱ. Μητροπόλεως Μεσσηνίας, 1997, 74 σ.
- METTE Norbert, *Théologie Pratique. Évolutions dans l'aire germanophone*, περ. «Revue des sciences religieuses», τ. 69, 1995, ἀρ. 3, σ. 312-315.
- Μηναῖα*, τῶν Ἐκδ. «Φῶς», 21970 [1960-61].
- ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΥ Νικολάου Εὐθ., *Τρία θεῖα ἰδιώματα καὶ τὸ τρισσόν τοῦ Χριστοῦ καὶ ἐν Χριστῷ ἀξίωμα*. Ἐν Ἀθήναις 1972, 35 σ.

- λήμμα «Ἀξίωμα, τρισσόν, τοῦ Χριστοῦ», ΘΗΕ τ. 2, 1963, στ. 1021-1024.
- Τά σύγχρονα μέσα εὐρείας ἐνημερώσεως καί ἡ μαρτυρία τῆς ἀληθείας. Ἀξίες καί πολιτισμός, Ἀφιέρωμα στόν καθηγητὴ Εὐάγγελο Θεοδώρου. Ἀθήνα 1991, σ. 339-360.
- Μιά πολυεπιστημονικὴ θεώρηση τῆς γλώσσας.* Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακὲς Ἐκδόσεις Κρήτης - Ἐκδ. Πανεπιστημίου Πατρῶν, 1995, 298 σ.
- MÖLLER Christian (ἐκδ.), *Geschichte der Seelsorge in Einzelporträts*. 1. *Von Hiob bis Thomas von Kempen* (1994, 359 σ. + 18 εἰκόνες). 2. *Von Martin Luther bis Matthias Claudius* (1995, 430 σ. + 22 εἰκόνες). 3. *Von Schleiermacher bis Karl Rahner* (1996, 398 σ. + 23 εἰκόνες).
- MOLDO R., *La recherche-action*. La recherche-action en formation de formateurs, une démarche de théologie pratique? Bilan de 20 ans de recherche (1975 - 1995) à l'Institut de pédagogie religieuse, περ. «Revue des sciences religieuses», τ. 69, Ἰούλιος 1995, τεῦχος 3, σ. 363-381.
- MORREN Lucien, *Ἀπό τό φῶς στό μυστήριο*. Μτφρ. Στάθη ΓΙΑΝΝΗ, προλογικό σημεῖωμα Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ, ἀνάτυπο (ἀπό τό περ. «Ὁ Ἐφημέριος» 1986, σ. 295q 1987, σ. 16-20). Ἀθήνα 1988, 24 σ.
- Réflexions d'un scientifique sur la pastorale actuelle, περ. «lumen vitae», τ. XLV, 1990, τεῦχος 1, σ. 20-32.
- (ἐκδ.), *La représentation de la réalité en Sciences et en Théologie*. Exposés et synthèse de la «Journée du SIQS» tenue à Fribourg (Suisse) le 27 Septembre 1990. Extrait de la «Revue des Questions Scientifiques», τ. 162, 1991, τεῦχος 1, σ. 5-80· τεῦχος 2, σ. 131-194.
- *Let us avoid reversing the Galileo affair*. Εἰσηγήση σέ συνέδριο τοῦ 1996, ὑπό δημοσίευση.
- MOUAT Carol (Sister), *Theological Education by Extension: A Survey of TEE Philosophy*, περ. «ministerial formation», τεῦχος Ἀπριλίου 1996, ἀρ. 73, σ. 28-34.
- ΜΟΥΡΑΤΙΔΟΥ Κωνσταντίνου Δωρ., *Χριστοκεντρικὴ Ποιμαντικὴ ἐν τοῖς Ἀσκητικοῖς τοῦ Μ. Βασιλείου*, Ἀθήναι, Ἐκδ. Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1975 [1962], 142 σ.
- Ἡ Ἱατρικὴ τοῦ σώματος τύπος τῆς κατὰ ψυχὴν θεραπείας κατὰ τὴν διδασκαλίαν τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας». Ἀθήναι 1968, 22 σ.
- Ἡ ὀρθόδοξος θεολογία αὐτοπροσδιορίζεται ὡς χριστιανικὴ θεανθρώπινη λειτουργία, περ. «Κοινωνία», τεῦχος 3, Ἰουλίου - Σεπτεμβρίου 1997, σ. 225-243.
- ΜΠΑΛΑΤΣΟΥΚΑ Σωτηρίου Ἰ., *Οἱ ἅγιοι καί τό φυσικό περιβάλλον*. Θεσσα-

- λονίκη, Έκδ. «Μυθονία», 1996, 222 σ.
- ΜΠΕΓΖΟΥ Μάριου, *Δοκίμια φιλοσοφίας τῆς θρησκείας. Μεταμοντερνισμός και έσχατολογία*. Ἀθήνα, Έκδ. Γρηγόρη, ²1991, 343 σ. [1988].
- *Έλευθερία ἢ θρησκεία; Οἱ ἀπαρχές τῆς ἐκκοσμίκευσης στή Φιλοσοφία τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα*. Ἀθήνα, Έκδ. Μ. Π. Γρηγόρη, ²1991 [1989], 229 σ.
- *Τό μέλλον τοῦ παρελθόντος. Κριτική εἰσαγωγή στή θεολογία τῆς ὀρθο-δοξίας*. Ἀθήνα, Έκδ. Ἄρμος, 1993, 194 σ.
- ΜΠΕΖΕΝΙΤΗ Παντελεήμονος (Ἀρχιμανδρίτου, νῦν Μητροπολίτου Ἀττικῆς), *Σήματα πορείας*. Ἀθήναι, Έκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας: Σειρά Βιβλία πνευματικοῦ προσανατολισμοῦ, ἀρ. 3, 1975, 174 σ.
- ΜΠΙΛΑΛΗ Βασιλείου Γ. (ἐκδ.), *Μεγάλου Βασιλείου, Πρός τοὺς νέους ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγων*. Εἰσαγωγή, Κείμενο, Μτφρ., Σχόλια: Γλωσσικά, ἐρμηνευτικά, πραγματικά, θεολογικά καί ὅλα τὰ παράλληλα χωρία. Γιά τήν Α΄ Λυκείου. Ἀθήνα, Έκδ. Γρηγόρη: Μαθητική Βιβλιοθήκη, 1966, 128 σ.
- ΜΠΟΥΓΑΤΣΟΥ Νικολάου Θεμ., *Στοιχεῖα ἐσωτερικῆς ἱεραποστολῆς*. Ἀθήναι 1953, 94 σ.
- ΜΠΟΥΜΗ Παναγιώτου Ἰ., *Βάσεις - Ἀρχές τοῦ Ποιμαντικοῦ καί Κατηχητικοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας*. Κατερίνη, Έκδ. «Τέρτιος», 1991, 96 σ.
- ΜΠΟΥΡΝΤΙΕ Πιέρ, *Κείμενα Κοινωνιολογίας*. Πρόλογος - Ἐπιμέλεια Ν. Παναγιωτόπουλου. Ἀθήνα, Έκδ. Δελφίνι, 1994, 97 σ. Βλ. καί BOURDIEU Pierre.
- MUTH Ludwig, *Lesen - Ein Heilsweg*. Vom religiösen Sinn des Buches. Mit einer Einleitung von Eugen Biser. Freiburg im Breisgau, Herder, 1987, 60 σ.
- *Brauchen wir eine Theologie des Lesens?*, περ. «*Stimmen der Zeit*» Αὐγούστου 1988, τεῦχος 8, σ. 539-552.
- *Brauchen wir eine neue Spiritualität des Lesens?*, περ. «*Stimmen der Zeit*» Δεκεμβρίου 1988, σ. 818-828.
- ΜΩΡΑΪΤΟΥ Δημητρίου Ν., *Εἰσαγωγή εἰς τήν Ποιμαντικήν*. Ἀθήναι 1963, 63 σ. (Ὁρισμός σ. 3).
- NADEAU Jean-Guy - Gilles RAYMOND, (ἐκδ.), *La praxéologie pastorale*. Orientation et parcours. Τ. Ι καί ΙΙ. Montréal, Éd. Fides: Cahiers d'Études Pastorales 4 καί 5, 1987, 260 + 312 σ.
- - Gilles RAYMOND, *Dossier de travail en praxéologie pastorale*, στοῦ NADEAU (ἐκδ.) 1987 ΙΙ, σ. 283-309.
- ΝΕΓΡΕΠΙΟΝΤΗ Νικόλας, *Ψηριακός κόσμος*. Μτφρ: Ἀναστάση Κατσίκα.

- Ἀθήνα, Ἐκδ. Καστανιώτη, 1995, 252 σ.
- ΝΕΚΤΑΡΙΟΥ ΚΕΦΑΛΑ (Μητροπολίτου Πενταπόλεως), *Ποιμαντικά ὁμιλίας: Α' Περὶ τῆς πολιτείας τοῦ ἱεροῦ κλήρου κατὰ τοὺς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας*. Ἀναδημοσίευση ἀπὸ ἐφημ. «Ἱερός Σύνδεσμος» τοῦ ἔτους 1895 στό περ. «Ὁ Ἐφημέριος» τοῦ ἔτους 1986, ἐπιμελεία Βαρβάρας ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ. Ἀνάτυπον μὲ πρόλογικό σημεῖωμα τῆς ἴδιας. Ἀθήναι 1989, 16 σ.
- Ἡ (Β') ὁμιλία του *Περὶ ἱεροπρεπείας* ἔχει δημοσιευθεῖ στόν «Ἱερό Σύνδεσμο», στά ὑπ' ἀριθ. φ. 65, 66, 68, 69 τῆς 15ης καί 22ας Φεβρουαρίου, 7ης καί 14ης Μαρτίου 1896.
- *Μάθημα Ποιμαντικῆς*. Εἰσαγωγή Διακόνου Εἰρηναίου (Εὐαγγέλου) ΔΕΛΗΔΗΜΟΥ (σ. 3-20). Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Βασ. Ρηγοπούλου, 1974 [1898], 270 σ. (Ὅρισμός, σ. 34).
- *Ἱερατικόν Ἐγκόλπιον ἤτοι Α'. Περὶ ἱερωσύνης Β'. Περὶ τοῦ πρωτείου ἐν τῇ Ἱεραρχίᾳ Γ'. Περὶ τῆς ἰσότητος ἐν τῇ Ἱεραρχίᾳ*. Ἀθήναι, Τυπογραφεῖον Παρασκευᾶ Λεωνῆ, 1907, 105 σ.
- *Περὶ Ἐκκλησίας*. Μὲ Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἐκκλησιολογίαν αὐτοῦ Βαρβάρας Χ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Θεολόγου - Φιλολόγου. Ἀθήνα, Ἐκδ. Δεσπ. Μαυρομάτη, 1997, 62 σ.
- ΝΕΥΡΑΚΗ Ν., Ἔρευνα γιὰ τὸ θρησκευτικὸ μάθημα. Ἐπιστολὴ πρὸς τὸ ΠΕΚ Δυτικῆς Ἀττικῆς καὶ ἀποτελέσματα, περ. «Κοινωνία», τ. 39, τεύχος 1, Ἰανουαρίου - Μαρτίου 1996, σ. 96-98.
- ΝΗΣΙΩΤΗ Νικ. Α., *Προλεγόμενα εἰς τὴν θεολογικὴν γνωσιολογίαν*. Τὸ ἀκατάληπτον τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ δυνατότης γνώσεως αὐτοῦ. Ἀθήναι 1965, 253 σ.
- Ἡ φύσις ὡς κτίσις, περ. «Σύναξη», ἀρ. 14, Ἀπριλίου - Ἰουνίου 1985, σ. 11-20 (πρώτη δημοσίευση 1974).
- NICOLE Jacques, *The So-called «Classical» Model of Theological Education - A Brief History*, περ. «ministerial formation» τεύχος Ὀκτωβρίου 1994, ἀρ. 67, σ. 33-34.
- NORTHRIDGE W. L., *Ψυχολογία καὶ τὸ ἔργον τῆς καθοδηγήσεως τῶν ψυχῶν*. Διὰ κληρικούς, παιδαγωγούς καὶ κοινωνικούς λειτουργούς. Μτφρ. Σάββα Χρ. ΑΓΟΥΡΙΔΗ. Θεσσαλονίκη, Βιβλιοπωλεῖον Ρηγοπούλου, 1959, 192 σ.
- NTEKAPT (DESCARTES), *Λόγος περὶ τῆς μεθόδου - Discours de la methode*. Γιὰ τὴν καλὴ καθοδήγηση τοῦ λογικοῦ μας καὶ τὴν ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας στίς ἐπιστῆμες. Γαλλικὸ κείμενο μὲ εἰσαγωγή, μετάφραση καὶ σημειώσεις Χρ(ιστόφορου) Χρηστίδη. Ἀθήναι, Coll. de l'Institut Français

- d'Athènes 15, 1948, νς' + 189 σ.
- ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ Φεοντόρ, *Ὁ Μέγας Ἱεροεξεταστής*. Μτφρ. Α. Μπασιλάρη. Ἐν Ἀθήναις 1928, 50 σ.
- ΝΤΟΣΤΟΓΙΕΦΣΚΙ. Ἐκατό χρόνια ἀπό τόν θάνατό του. Ἀθήνα, Εὐθύνη: Κείμενα τῆς μεθορίου 6, 1981, 262 σ.
- ODEN Thomas C., Freiheit und Lernen: Stellungnahme, παρά BECHER - CAMPBELL - PARKER 1981, σ. 51-64.
- *Pastoral Theology. Essentials of Ministry*. San Francisco, Harper, 1983, 372 σ.
- Ἡ φροντίδα ψυχῶν στήν ἀρχαία Ἐκκλησία, περ. «ΨΥΧΗΣ ΔΡΟΜΟΙ», τεύχος 3, 2012 σ. 32-38 (πρόκειται γιά ἄρθρο τοῦ 1996).
- ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ Ἡλία, *Θεολογική θεώρησις τῶν προβλημάτων τοῦ περιβάλλοντος*. Ἀθήναι, Ἑλληνική Ἀνθρωπιστική Ἐταιρεία: Ἀρχαιότης καί σύγχρονα προβλήματα, ἀρ. 61, 1973, 16 σ.
- *Ὁρθόδοξία καί φυσικό περιβάλλον. Ἡ θεία βούληση καί ἡ κτίσις*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, 1992, 74 σ.
- *Θεολογική οἰκολογία*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Δέσποινας Μαυρομμάτη, 1994, 367 σ.
- Ὁρθόδοξος Κληρικός, ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Σύναξη», τεύχος 42, Ἀπρίλιος - Ἰούνιος 1992.
- OTTO Gert (ἐκδ.), *Praktisch Theologisches Handbuch*. Stuttgart, Verlag W. Kohlhammer, 1975, 657 σ.
- Ὁψεις νεοελληνικοῦ βίου, ἀφιερῶματα τοῦ περ. «Τό Δέντρο». 1. Κείμενα γιά τή ζωή καί τόν πολιτισμό, τεύχος 79-80, Αὐγουστος - Ὀκτώβριος 1993, σ. 3-188. 2. Προτάσεις γιά τή σύνθεση ἐνός πορτραίτου: Χαρακτηριστικά καί ὄψεις τοῦ νεοέλληνα, τεύχος 83, Μαΐος - Ἰούλιος 1994, σ. 7-49.
- PACOMIO Luciano (κ.ἄ.), *I Preti. Da 2000 anni memoria di Cristo tra gli uomini*. Casale Monferrato, Ed. Piemme, 1991, 288 σ.
- ΠΑΛΛΑΔΙΟΥ, *Λαυσαϊκή ἱστορία*. Μτφρ. Μοναχοῦ Συμεών. Ἅγιον Ὄρος, Σειρά «Ἄνθη τῆς ἐρήμου» 16: ἐκδ. Ἱ. Μονῆς Σταυρονικήτα, 1980, 184 σ.
- ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Ἀνδρέα Ν., *Ἡ ὀρθόδοξη Ἐκκλησία καταλύτης στήν προστασία τῆς φύσεως*. Λευκωσία 1992, 62 σ.
- ΠΑΠΑΔΕΡΟΥ Ἀλεξάνδρου Κ., λῆμμα «Κοραῆς Ἀδαμάντιος», ΘΗΕ τ. 7, 1965, στ. 818-825.
- PAPADEROS Alexander, *Metakenosis. Das Kulturelle Zentralproblem des neuen Griechenland bei Korais und Oikonomos*. Mainz 1962.

- ΠΑΠΑΔΕΡΟΥ Ἀλεξάνδρου Κ., *Μετακένωσις. Ἑλλάδα – Ὁρθοδοξία – Διαφωτισμός κατά τόν Κοραΐ καί τόν Οἰκονόμου*. Ἐκδ. Π. Κυριακίδης - Ἀκρίτας, Ἀθήνα 2010, 355 σ.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Ἰωάννου Α. (Ἀρχιμανδρίτου), *Ποιμαντική*. Ἀθήναι 1958, V + 270 σ. (Ὁρισμός, σ. 13).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Κωνσταντίνου Ν. (Πρεσβυτέρου), *Οἱ ἅγιοι μάρτυρες εἰς τήν ζωήν καί τήν πίστιν τῆς Ἀρχαίας Ἐκκλησίας*. Ἀθήναι 1997, 328 σ. (ἀνέκδοτη δ.δ.).
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Στυλιανού, *Θεολογία καί γλώσσα. Ἐμπειρική θεολογία - Συμβατική γλώσσα*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Παρουσία, 21997 [1988], 154 σ.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ Χρυσοστόμου Α. (Ἀρχιμανδρίτου), *Περί Ἱερωσύνης*. Ἀθήναι, Τυπογραφεῖον Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1912, 108 σ. (Ὁρισμός, σ. 3 ἀνάπτυξη καί ἐπεξηγήσεις σέ ὅλη τήν Εἰσαγωγή, σ. 3-13). Μέρος τῆς μελέτης δημοσιεύτηκε σέ ἕξι ἄρθρα στόν πρῶτο τόμο τοῦ περ. «Ἐφημέριος» 1952.
- ΠΑΠΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Ἀθανασίου Ν., *Ἐκκλησιαστική κοινωνική διακονία καί Ποιμαντική (ἀποδελτίωση περιεχομένων τοῦ περιοδικοῦ «Σύναξη» σχετικά μέ τά θέματα _*, τεύχη 1, 1982 - 57, 1996). Ἀθήνα 1996, 31 σ.
- *Σπουδάζοντας Θεολογία. Μιά ἀπόπειρα προσέγγισης τοῦ προβλήματος*. Προλογικό σημείωμα Α. Μ. Σταυροπούλου. Ἀνάτυπο ἀπό τόν «Ἐφημέριο» (1996, σ. 184-185, 210-211, 240-243. Ἀθήνα 1996, 24 σ.).
- *Πορευόμενοι καί συμπορευόμενοι. Ἱεραποστολικό σχόλιο σέ ἕνα Πατερικό σκαρίφημα, στό Τιμητικόν ἀφιέρωμα εἰς τόν Μητροπολίτην Καισαριανῆς, Βύρωνος καί Ὑμηττοῦ ἐπί τῆ 50ετηρίδι τῆς Ἱερωσύνης αὐτοῦ*. Ἀθήναι 1996, σ. 437-454.
- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θεοδώρου Γ. (κ.ἄ.), *Συμβολή στήν διδασκτική κατάρτιση τῶν φοιτητῶν. Μία ἐναλλακτική πρόταση μέ ὁμαδική συμμετοχική μεθοδολογία*, περ. «Παρουσία», τ. ΙΑ' - ΙΒ'. Ἀθήνα 1997, σ. 399-419 καί σέ ἀνάτυπο.
- ΠΑΠΑΝΙΚΟΛΑΟΥ Θεοδώρου, *Τό πρόσωπο τοῦ ἱερέως στίς θρησκευτικές λογοτεχνίες Γάλλων καί Ἑλλήνων συγγραφέων (19ος καί 20ος αἰώνας)*, περ. «Ἅγιος Βησσαρίων» τεύχη Ἀπριλίου - Ἰουνίου 1991, σ. 39-40 Ἰουλίου - Σεπτεμβρίου 1991, σ. 80-81 Ἀπριλίου - Ἰουνίου 1992, σ. 52.
- PAPANICOLAOU Théodore (Père), *Le personnage du prêtre dans la littérature néo-hellénique des XIXème et XXème siècles*. Thèse de doctorat présentée à l'Institut National des Langues et Civilisations Orientales (Ouvrage hors commerce), 1993, 366 σ. + documents iconographiques 12 σ. (δ.δ.).
- PAPAPETROU K., *Die Säkularisation und die orthodox-katholische Kirche*

- Griechenlands, περ. «Kyrios». τ. 3, 1963, σ. 193-205.
- ΠΑΠΑΠΕΤΡΟΥ Κωνστ. Ε., *Κυβερνητική καί Θεολογία*, περ. «Θεολογία», τ. 37, 1966, σ. 314-328, 473-484, καί στοῦ ἰδίου, *Προσβάσεις* 1979, σ. 25-51.
- *Ἡ Ὁρθόδοξος Ἀπολογητική εἰς τήν ἐποχήν μας*. Παράρτημα: Ἡ σχέσις Δογματικῆς καί Ἀπολογητικῆς ἐκ τῆς ἐπόψεως τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας τῆς Θεολογίας. Ἀθήναι 1971, 67 σ.
  - *Προσβάσεις. Ζητήματα ἀπολογητικῆς Θεολογίας καί φιλοσοφικῆς κριτικῆς τοῦ καιροῦ μας*. Ἀθήναι 1979, 273 σ.
  - *Δύο λαθεμένοι δρόμοι γιά τήν Ἀπολογητική τοῦ χριστιανισμοῦ*, στοῦ ἰδίου, *Προσβάσεις* 1979, σ. 249-254.
  - *Πίστη καί γνώση*. Ἀνάτυπο ἀπό τόν 27ο τόμο «Ἐπίσημοι Λόγοι» περιόδου ἀπό 1-9-1982 ἕως 18-5-1983 (Πρυτανεῖα Σπ. Μουλόπουλου). Ἀθήνα 1987, 19 σ.
- ΠΑΡΑΣΤΑΤΗΣ *Διαποίμανσης* (περιοδική ἔκδοση): www.parastatis.com
- PARMENTIER Élisabeth (sous la direction de -), *La théologie pratique*. Analyses et prospectives. Presses universitaires de Strasbourg, Strasbourg 2008, 318 σ.
- Pastores Dabo Vobis*. Études et commentaires. Ἀφιέρωμα τοῦ «Bulletin de Saint-Sulpice» (Revue annuelle sur la formation des prêtres), ἀρ. 19, 1993, 251 σ.
- ΠΑΣΧΟΥ Π. Β. *Ἔρως Ὁρθοδοξίας*. Βίοι ἁγίων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καί κατασκευαστικά κεφάλαια ὀρθοδόξου πνευματικότητος στολισμένα μέ πολλές βυζαντινές εἰκόνες. Ἀθήναι, Ἐκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας, ²1973 [1964], 528 σ.
- *Αἶμα καί πνεῦμα*. Δοκίμια-τομές στή νεοελληνική λογοτεχνία. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἀκρίτας»: Σειρά «Ἑλληνική καί ξένη λογοτεχνία» ἀρ. 12, 1987, 335 σ.
  - Ἵμνασιολόγοι προλαλήσαντες. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας», τ. ΝΘ', 1988, τεῦχος Α', σ. 149-163. Ἀθήναι 1988, 21 σ.
  - Ἄγιοι οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ. Εἰσαγωγή στήν Ἀγιολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἀρμός: Ἵμνασιολογικά Κείμενα καί Μελέτες - 2, ²1997 [1995], 324 σ.
- ΠΑΤΣΑΒΟΥ Ἡλία Ἰ., *Ἡ εἴσοδος εἰς τόν κλῆρον κατά τούς πρώτους πέντε αἰῶνας*. Ἀθήναι 1973, 270 σ. (δ.δ.).
- Σύζευξις θεωρίας καί πράξεως εἰς τήν Ποιμαντικήν Θεολογικήν Ἐκπαίδευσιν, περ. «Ὁ Ἐφημέριος» 1991, σ. 354-355, 1992, σ. 12-14· 45-46· 61-62. Ἀνάτυπον: Ἀθήνα 1993, 16 σ.

- PATSAVOS Lewis J., *A Noble Task*. Entry into the Clergy in the First Five Centuries. Translated by Norman Russell, Foreword by Kallistos Ware, Holy Cross Orthodox Press, Brookline Mass. 2007, 364 σ.
- PATTON John, *Pastoral Care in Context*. An Introduction to Pastoral Care. Louisville, Kentucky, Westminster - John Knox Press, 1993, 274 σ.
- ΠΕΡΣΕΛΗ Έμμανουήλ Π., *Χριστιανική αγωγή και σύγχρονος κόσμος*. Θέματα θεωρίας και πράξης τῆς χριστιανικῆς αγωγῆς. Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἄρμος, 1994, 298 σ.
- Θρησκευτική γνώση καὶ διδακτικὴ πράξη. Προβληματισμοὶ σέ θέματα διδακτικῆς τοῦ μαθήματος τῶν θρησκευτικῶν μέ βάση ἀποτελέσματα ἐμπειρικῆς ἔρευνας, στὸν συλλογικὸ τόμο Ἄγωγή Ἐλευθερίας. Ἡ πρόταση τῆς Ὀρθόδοξης Χριστιανικῆς αγωγῆς στοὺς σύγχρονους κόσμους, τ. Α', Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἄρμος, 1996, σ. 93-145. Ἐπίσης τοῦ ἴδιου: *Θέματα σχολικῆς θρησκευτικῆς αγωγῆς* (πανεπιστημιακὲς παραδόσεις). Ἀθήνα 1996, σ. 87-133.
- Ἀλέξανδρος Μ. Σταυρόπουλος, Ὁ ποιμαντικὸς θεολόγος, Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. τ. ΜΔ' (2009), τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Μέγαν Λ. Φαράντον, Χαράλαμπος Γ. Σωτηρόπουλον, Ἀλέξανδρον Μ. Σταυρόπουλον, Ἀθήναι 2009, σ. 35-78 καὶ σέ ἀνάτυπο.
- Perspectives américaines en théologie pratique*, ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Cahiers de l'Institut romand de pastorale», τεῦχος 24, Μάρτιος 1996, σ. 1-40.
- ΠΗΛΙΑΔΗ Ἰακώβου (Γεωργίου) (Ἐπισκόπου Κατάνης), *Ἡ Χριστιανικὴ Ἰερουσόνη* (Ἀπὸ Ἱστορικῆς Ἀπόψεως τῶν Δέκα Πρώτων Αἰώνων μ.Χ.). Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἡλίας Καμπανᾶς», 1988, 1066 σ.
- POBEE John S., *Experience and Viability of Theology, Ministry and Formation*, περ. «ministerial formation», τεῦχος Ἀπριλίου 1997, ἀρ. 77, σ. 24-28.
- *Towards Viable Theological Education*. Ecumenical Imperative, Catalyst of Renewal. Geneva, W.C.C., 1997, 164 σ.
- POPPER Karl R., *Μία γενικὴ ματιά σέ μερικὰ θεμελιώδη προβλήματα, παρά ΚΟΥΖΕΛΗ* 1993, σ. 47-76.
- «Πορευθέντες...». Χαριστήριος τόμος πρὸς τιμὴν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀλβανίας Ἀναστασίου (Γιαννουλάτου). Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἄρμος, 1997, 579 σ.
- ΡΑΜΦΟΥ Στέλιου, *Χρονικὸ ἑνὸς καινούργιου χρόνου*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἰνδικτος, 1996, 252 σ.
- RASMUSSEN Larry L., *Earth, Community, Earth Ethics*. Geneva - Maryknoll, New York, W.C.C. Publications - Orbis Books, 1997, 382 σ.
- RAUCH Albert - Paul IMHOF s.j. (ἐκδ.), *Das Priestertum in der Einen Kirche*.

- Diakonat, Presbyterat und Episkopat*. Regensburger Ökumenisches Symposium 1985. Im Auftrag der Ökumene-Kommission der Deutschen Bischofskonferenz 15.7 bis 21.7.1985. Aschaffenburg, Kaffke-Verlag: Koinonia, Schriftenreihe des Ostkirchlichen Instituts Regensburg, 1987, 255 σ.
- REUSS J. M. (έκδ.), *Seelsorge ohne Priester? Zur Problematik von Beratung und Psychotherapie in der Pastoral*. Düsseldorf, Patmos Verlag, 1976, 127 σ.
- REYMOND Bernard, *La femme du pasteur. Un sacerdoce obligé?* Genève, Éd. Labor et Fides: Entrée libre αρ. 18, 1991, 101 σ.
- - Jean Michel SORDET (έκδ.), *La Théologie Pratique*. Statut, méthodes, perspectives d'avenir. Textes du congrès international oecuménique et francophone de théologie pratique. Paris, Beauchesne: Le point théologique 57, 1993, 396 σ.
- RIESS Richard, *Seelsorge*. Orientierung, Analysen, Alternativen. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1973, 268 σ. (δ.δ.).
- *Pfarrer werden? Zur Motivation von Theologiestudenten*. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1986, 252 σ.
- PITΣΙ Ουρανίας (Πρεσβυτέρας), *Συναντήσεις πρεσβυτερῶν στὴν Ἀλβανία*, περ. «Πάντα τὰ Ἔθνη», τεῦχος 60, Δ' Τρίμηνον 1996, σ. 106-107.
- ΡΟΔΟΠΟΥΛΟΥ Παντελεήμονος (Μητροπολίτου Τυρολόης), *Μαθήματα Ποιμαντικῆς (κατὰ τὰς παραδόσεις τοῦ καθηγητοῦ -)* Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Κυριακίδη, 1983, 82 σ. (Ὅρισμός, σ. 3).
- ROFFEY John W., *Theological Education in Catholic Traditions*, περ. «ministerial formation», τεῦχος Ἀπριλίου 1996, αρ. 73, σ. 35-40.
- ROSNAY Joël de, *Du pasteur au passeur*, περ. «Le Monde de l'Éducation», Φεβρουάριος 1997, σ. 20-21.
- ΡΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ Γεωργίου, *Εύρετική. Μεθοδολογία επίλυσης προβλημάτων*. Ἀθήνα, Ἐκδ. «Ἑλλην», 1992, 196 σ.
- ROUSSEAU André, *La sociologie européenne de la religion ou l'avenir de quelques illusions*, στοῦ HOUTART et al. 1992, σ. 215-235.
- ROUTHIER Gilles et Marcel VIAU (sous la direction de-), *Précis de théologie pratique*. Deuxième édition augmentée. Collection : Théologies pratiques. Novalis – Les Éditions de l'Atelier – Lumen vitae, Bruxelles ²2007 [2004, 820 σ.], μ 892 σ.
- RUNYON T., *λῆμμα Secularization / Secularism*, στοῦ HUNTER 1990, σ. 1123-1124.
- ΡΩΜΑΝΙΔΟΥ Ἰωάννου, *Ἐκκλησιαστικαὶ Σύνοδοι καὶ Πολιτισμός*, περ. «Θεολογία», τ. 66, 1995, τεῦχος 4, σ. 646-680.

- ΣΑΒΕΡΙΑΔΟΥ Νέλλη, Heidegger. Εισήγηση και έκλογή κειμένων. Περ. «Εποχές»: Η σύγχρονη σκέψη, ἀρ. 25, Μαΐου 1965, σ. 76-100.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Ἀσπασίας Νικ., «Ἐκφρασις» τοῦ ἐν Μηλεαῖς τοῦ Πηλίου Ὀρους ναοῦ τῶν Παμμεγίστων Ταξιαρχῶν καὶ τῶν Ἁγίων Πάντων. Ἀ-θῆναι, Ἔκδ. τοῦ Ἱ. Ναοῦ, ³1995 [1977], 112 σ.
- SAKELLARIOU Ioannis (Archim.), *La formation au ministère sacerdotal dans les «Écoles Ecclésiastiques» en Grèce contemporaine*, Strasbourg 1981, 335 σ. (δ.δ.)
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ Ἰωάννου (Ἀρχιμανδρίτου), Οἱ ἱεροσπουδαστές μπροστά στὴν ἱερωσύνη (Στοιχεῖα ἀπὸ μιᾶ ἔρευνα), περ. «Ὁ Ἐφημέριος» 1ης Ἀπρι-λίου 1983, σ. 95-97.
- SALIBA Philip (Metropolitan) - Joseph J. ALLEN (Father), *Out of the Depths have I cried. Thought on Incarnational Theology in the Eastern Christian Experience*. Brookline, Holy Cross Orthodox Press, 1979, 124 σ.
- SANDBERGER Jörg-Viktor, *Pädagogische Theologie*. Friedrich Niebergalls praktische Theologie als Erziehungslehre. Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht: Arbeiten zur Pastoraltheologie ἀρ. 10, 1972, 292 σ.
- SAROGLOU Vassilis, *Structuration psychique de l'expérience religieuse. La fonction paternelle*. Étude de cas dans le monachisme ancien. Paris, L'Harmattan: Coll. religion et sciences humaines; section 1: Faits religieux et société, 1997, 208 σ.
- SAVRAMIS Demosthenes, *Die Soziale Stellung des Priesters in Griechenland*. Leiden, E. J. Brill, 1968, 173 σ.
- SCHOTTE Jacques, *Szondi avec Freud*. Sur la voie d'une psychiatrie pulsionnelle. Bruxelles, Éditions Universitaires - De Boeck Université: Coll. Bibliothèque de Pathoanalyse, 1990, 216 σ.
- SCHOTTE Jean Claude, Concept mythique, concept scientifique. Essai de sé- mantique glossologique, Louvain-la-Neuve, Peeters: «Anthropologiques» 4, 1992, σ. 9-44.
- *Disséquer la connaissance: essai critique d'explication anthropologique médiationniste*. Louvain-la-Neuve, Université Catholique de Louvain: Institut Supérieur de Philosophie, 1994, VI + 408 + III + 91 σ. (δ.δ. ὑπὸ ἔκδοσιν).
- Impossibilité ou compossibilité? Réflexions sur l'explication clinique en sciences humaines, σποῦ GIOT-SCHOTTE 1997, σ. 7-23.
- SCHRÖER Henning, Forschungsmethoden in der Praktischen Theologie, σποῦ KLOSTERMANN - ZERFASS 1974, σ. 206-224.
- SCHÜTZ Christian (ἐκδ.), *Praktisches Lexikon der Spiritualität*. Freiburg -

- Basel - Wien, Herder, 1988, 1503 σ.
- SCHULZ Ehrenfried - Hubert BROSEDER - Heribert WAHL, *Den Menschen nachgehen*. Offene Seelsorge als Diakonie in der Gesellschaft. Hans Schilling zum 60. Geburtstag von Freunden, Schülern und Kollegen. St. Ottilien, EOS Verlag Erzabtei St. Ottilien, 1987, 363 σ.
- SCHURR Viktor, *Seelsorge in einer neuen Welt*. Eine Pastoral der Umwelt und des Laientums. Salzburg, Otto Müller Verlag, ³1959 [1957], 382 σ.
- Pastoraltheologie im 20. Jahrhundert, στῶν Herbert VORGRIMLER καὶ Robert VAN DER GUCHT (ἐκδ.), *Bilanz der Theologie im 20. Jahrhundert*, τ. 3, σ. 371-435. Freiburg, Herder, 1970.g
- Science*, ἀφιέρωμα - φάκελλος τοῦ περ. «Le Monde de l'Éducation», Φεβρουάριος 1997, σ. 19-53, μὲ προσκεκλημένο ἀρχισυντάκτη τόν Joël de Rosnay καὶ συντονιστές τούς Jean Menanteau καὶ Jean-Louis Mingalon.
- SCOGNAMIGLIO Rosario, *La Règle Pastorale de Saint Grégoire le Grand: Autorité et Service*, «Δελτίο Βιβλικῶν Μελετῶν», τ. 15, τεῦχος Ἰουλίου - Δεκεμβρίου 1996, σ. 88-97.
- SCOUTERIS Constantine, *Christ and Culture*, στὸν τόμο «Πορευθέντες...» 1997, σ. 217-228.
- Seelsorge in der Ökumene*, ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Pastoraltheologie», τεῦχος 7 τοῦ 1982, σ. 287-345.
- ΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ Π.Α., *Κέρογος*. Τραγούδια τοῦ Κέρογου. Πρόλογος Ἰωάννη Τσάντουικ. Ἀθήνα, Ἐκδ. Δόμος, 1986, 78 σ.
- ΣΜΕΜΑΝ Ἀλεξάνδρου, *Λειτουργία καὶ ἐσχατολογία*, σέ μτφρ. Μ. Πρωτ/ρου π. Δ. Βακάρου, περ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμᾶς» τ. 69, τεῦχος 709, 1986, σ. 43-52.
- ΣΠΗΛΙΩΤΗ Θεοδωρῆ, *Ὁ Μοναχὸς ποὺ ἔγινε CEO, 1000 Χρόνια Ἀθωνικὸ Management*, Ἐκδ. i Write, Ἀθήνα 2017 καὶ ἐπανεκδόσεις (ἡ τέταρτη Φεβρουάριος 2018), 214 σ.
- SPIDLIK Thomas s. j., *La spiritualité de l'orient chrétien*. Manuel systématique. Roma, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum: Orientalia christiana analecta 206, 1978, 436 σ.
- SPIEGEL Yorick, *Praktische Theologie als empirische Theologie*, στῶν KLOSTERMANN - ZERFASS 1974, σ. 178-194.
- ΣΤΑΜΑΤΑΚΟΥ Ἰωάννου Δρ., *Λεξικὸν ἀρχαίας ἐλληνικῆς γλώσσης*. Ἀθήναι, Ἐκδ. Πέτρου Δημητράκου: «Ὁ θησαυρὸς τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης» τόμος πρῶτος, 1949, 1248 σ.
- ΣΤΑΣΙΝΟΠΟΥΛΟΥ Μιχαήλ Δ., *Μορφές ἀπὸ τὸν Τέταρτον αἰῶνα μ.Χ.* Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ στό «Λόγο πρὸς τοὺς Νέους» τοῦ Μεγάλου Βασιλεί-

- ου. Ψυχικό, Ἑταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας: Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας ἀρ. 3, 1972, 308 σ.
- ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ Ἀλεξάνδρου Μ., *Ποιμαντική προετοιμασία τῶν μελλονύμφων (Προετοιμασία ἀγάπης)*. Συμβολή εἰς τὴν Ποιμαντικὴν Θεολογίαν, Ψυχολογίαν καί Κοινωνιολογίαν. Ἀθήναι, Ἐθνικὸν Κέντρον Κοινωνικῶν Ἐρευνῶν, 1971, 173 σ. (δ.δ.).
- *Μυστήριον ἀγάπης - ἐκκλησία μικρά: ὁ γάμος εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν*. Ἀνάτυπον ἐκ τοῦ περ. «Κοινωνία», τ. 18, Μάρτιος - Ἀπρίλιος 1975, τεῦχος 2, σ. 112-119.
  - *Τὸ πρόβλημα τῆς τεκνογονίας καί ἡ Ἐγκύκλιος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (1937)*. Συμβολή εἰς τὴν ποιμαντικὴν τῆς τεκνογονίας ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Ἀθήναι 1977, 180 σ.
  - *Σημειώσεις Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας (συνοδευόμενες ἀπὸ ἀναλυτικὸ διάγραμμα παραδόσεων καί βιβλιογραφικὸ ὁδηγὸ)*. Ἀθήναι 1980, 21 + 5 σ.
  - *Ποιμαντικὴ θεολογικὴ ἐκπαίδευση καί ἡ συμβολὴ τῆς Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας*. Ἀνάτυπο ἀπὸ τὴν Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. τ. ΚΔ', τιμητικὸ ἀφιέρωμα εἰς Κωσταντῖνον Γ. Μπόννην, σ. 749-768. Ἀθήνα 1980, 27 σ. (Βελτιωμένη μορφή, στὸ ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1984β, σ. 73-109).
  - *Ἡ Ποιμαντικὴ Ψυχολογία ὡς ψυχολογία τοῦ ἀνισταμένου ἀνθρώπου*. Εἰσήγησις στὸ Α' Συμπόσιο Ποιμαντικῆς Ψυχολογίας καί Ἐξομολογητικῆς, παρά ΚΟΡΝΑΡΑΚΗ - ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ 1981, σ. 83-94.
  - *Στιγμιότυπα καί περιπλανήσεις σέ δρόμους ποιμαντικῆς διακονίας*. Ἀθήνα, τ. 1 (1983, 176 σ.)· τ. 2 (1984α, 168 σ.)· τ. 3 (1985β, 184 σ.).
  - *Συμβουλευτικὴ Ποιμαντικὴ*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Λύχνος, 1984β, 123 σ.
  - *Εἰσαγωγὴ στὴν Ὁρθόδοξην Συμβουλευτικὴν Ποιμαντικὴν*. Ἀθήναι, Ἐκκλησιαστικὸν καί Μορφωτικὸν Ἰδρυμα Ἰωάννου καί Ἐριέττης Γρηγοριάδου: Σειρὰ Μορφωτικῆ ἀρ. 2, 1985α, 112 σ.
  - *Μορφές ποιμαντικῆς διακονίας*. Ἀθήνα 1986, 168 σ.
  - *Σύγχρονοι ποιμαντικοὶ προβληματισμοί*. Ἀθήνα 1988α, 133 σ.
  - *Θεραπευτικὴ διακονία*. Ἀθήνα 1989α, 122 σ.
  - *Ἡ Πληροφορικὴ στὴ ζωὴ μας (προβληματισμοὶ καί ἐφαρμογές στὸν ἐκκλησιαστικὸν χῶρον)*. Ἀθήνα 1989γ, 44 σ.
  - *Χάος καί δημιουργικότητα (μιὰ ποιμαντικὴ σύσκεψη στὴν Ἀσσίζη)*. Ἀθήνα 1989δ, 28 σ.
  - *Μνήμη καί λήθη στὴ Θεία Λειτουργία*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Λύχνος, 1989ε, 132 σ.
  - *Προσωπικά καί πνευματικά μέσα γιὰ τὴ δημιουργικὴ ἀντιμετώπιση τοῦ*

- χάους (ἀπό τό χάος στό πρόσωπο, ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ), στόν τόμο *Ἄξιες καί Πολιτισμός* 1991α, σ. 65-83.
- Λόγος ἔμπρακτος καί πράξις ἐλλόγιμος, Προσλαλιά σέ τιμητική βραδυά γιά τόν ὁμότιμο Καθηγητῆ Εὐάγγελο Δ. Θεοδώρου (22-4-1991). Περιε-
λήφθη στό *Ἐπίσημοι Λόγοι Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 31.8.1998 – 31.8.
1991, Πρυτανεία Μιχαήλ Π. Σταθόπουλου, τεύχος Β' σ. 1237-1242
(1991β).
  - *Ποιμαντική τῆς καθημερινῆς ζωῆς*. Ἀθήνα 1992α, 190 σ.
  - *Θάνατος καί ἐσχατολογία (μιά ὀρθόδοξη ἄποψη ζωῆς)*. Ἀθήνα 1992γ,
40 σ.
  - *Ποιμαντική ἐργασία καί συνεργασία μέ νέους σχολικῆς ἡλικίας*. Εἰσή-
γηση στά πλαίσια τοῦ Παγκρήτιου Θεολογικοῦ Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1-3
Νοεμβρίου 1990, περ. «Κοινωνία» Ἰανουάριος - Μάρτιος 1992δ, σ. 62-70.
  - *Ποιμαντική πολλαπλῶν διαδρομῶν*. Ἀθήνα 1995α, 300 σ.
  - *Χῶραι λευκαί πρὸς θερισμόν (σαράντα χρόνια μετά)*. Ἀθήνα 1995β, 24
σ.
  - Τὸ παρὸν καί τὸ μέλλον τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας ἀπὸ τῆ σκο-
πιὰ τῆς Ποιμαντικῆς ἢ Πρακτικῆς Θεολογίας. Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. τ. ΔΓ'
(1998α) τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Γεώργιον Σ. Γρατσέαν, Ἰωάννην Θ. Πα-
ναγόπουλον, Ἰωάννην Χ. Ἀνδριόπουλον Ἀθῆναι, σ. 317-327 καί σέ ἀνά-
τυπο.
  - *Ἡ αἰώνια ἄρπα καί τὸ ἐφήμερο χέρι. Τὸ ποιμαντικὸ ἔργο καί οἱ λειτουργίες*
του, περ. «Ἐφημέριος» τεύχ. 9, Ὀκτώβριος 2008, σ. 14-15.
  - (ἐκδ.), *Σεξουαλικὴ διαπαιδαγώγηση. Πρακτικὰ διεπιστημονικοῦ συμπο-*
σίου. Ἀθήνα, Ἔκδ. Ἑλληνικῆς Ἑταιρείας Εὐγονικῆς καί Γενετικῆς τοῦ
Ἀνθρώπου, 1981, 329 σ.
  - *Ποιμαντικὴ Βιβλιοθήκη. Πρόσωπα καί κείμενα* (βιβλιογραφικός ὁδηγὸς
ἐρευνητικῶν γυμνασμάτων). Σέ συνεργασία Βαρβάρας ΓΙΑΝΝΑΚΟ-
ΠΟΥΛΟΥ. Ἀθήνα, Σειρά «Πνευματικὴ Γεωγραφία», 1988δ, 53 σ.,
1991γ, 29 σ.
  - *Τὸ ἔργο τοῦ Θεολόγου Καθηγητῆ καί τὸ Μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν*, Ἐκδ.
Ἑρευνητικὰ Προγράμματα Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Σέ συνεργασία μέ
Στέφανο Χρ. Κουμαρόπουλο. Ἀθήνα 1998β, 64 σ.
  - *Δικαίωμα ἢ καὶ καθῆκον νὰ εἶσαι διαφορετικός; Ὁρθόδοξη θεολογικὴ προ-*
σέγγιση καί προοπτικὴ σέ συνεργασία μέ τὴν Μ. Τρεμούλη.
Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. τ. ΜΑ' (2006) τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Ἡ. Μουτσούλα, Κ.
Βλάχο, Γ. Πατρῶνο, Ἀθῆναι· βλ. καί περ. «Ἐκκλησία» τεύχος 4, Ἀπρι-
λίου 2007, σ. 290-296.

- Θεώρηση τοῦ Μεταπτυχιακοῦ Προγράμματος Σπουδῶν *Ποιμαντική Θεολογία* τοῦ Τμήματος Κοινωνικῆς Θεολογίας τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, *Ἐπιστημονική Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν*, τ. ΝΘ' (2014), σ. 49-70 (καὶ σὲ Ἀνάτυπο).
- *Ποιμαντικὴ τῶν ἱερατικῶν κλήσεων*, Παραστάτης Διαποίμανσης τεύχος 1, Ἀπρίλιος 2016, 112 σ. (καὶ στὸ www.parastatis.com)
- Σχεδιάγραμμα γιὰ τὴν ἀνάπτυξη τῶν Ποιμαντικῶν Σπουδῶν στὴ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι σήμερα. Ἀνακοίνωση στὸ Συμπόσιο τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς με ἀφορμὴ τὸν ἑορτασμό τῶν 180 χρόνων τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, στὴν τέταρτη ἀπογευματινὴ συνεδρία τῆς 10^{ης} Μαΐου 2017, ποὺ ἦταν ἀφιερωμένη στὴν *Πρακτικὴ Θεολογία*. Βλ. *Πρακτικὰ Θεολογικοῦ Συμποσίου: 180 Χρόνια Θεολογικῶν Σπουδῶν στὸ ΕΚΠΑ (1837-2017), 9-11 Μαΐου 2017*, Ἀθήνα 2018, σ. 481-490. Δημοσιεύτηκε καὶ στὸν ἰστότοπο: http://www.diapoimansi.gr/PDF/pdf_2018/eisig_sympos.pdf
- *Πόλεις καὶ μνημεις, Δοκιμὲς Ἀστικῆς Ποιμαντικῆς*, Παραστάτης Διαποίμανσης τεύχος 2, Μάρτιος 2018, 161 σ. (καὶ στὸ www.parastatis.com)

STAVROPOULOS Alexandre M., *L'image idéale de l'homme chez la jeune grecque à l'âge où approche le mariage*. Méthodologie et enquête pilote. Louvain, Institut des Sciences Familiales et Sexologiques, 1967, 85 σ.

- *L'Église de Grèce face aux problèmes de la procréation*. Modes d'approche des 50 dernières années. Louvain, Institut Interfacultaire des Sciences Familiales et Sexologiques, 1973, 410 σ. (λιθογραφημένον, δ.δ.)
- *Théorie de la Médiation et Théologie Orthodoxe*. Lecture Médiattonniste de la Liturgie Orthodoxe ou Lecture Liturgique de la Théorie de la Médiation? Ἀνάτυπον ἐκ τῆς Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. τ. ΛΑ', Τιμητικὸν ἀφιέρωμα εἰς Νικόλαον Α. Νησιώτην. Ἀθήναι 1996, σ. 571-582.
- *Sciences Humaines et Théologie Orthodoxe. Questions d'anthropologie*, *Analectes de la revue Theologia* 1, Athènes 2011, 212 p.

Πλήρης ἐργογραφία (βιβλιο-ἀρθρογραφία) τοῦ Α. Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ εὑρίσκεται στὸ ἄρθρο τοῦ Ἐμμανουήλ Π. Περσελῆ. Ἀλέξανδρος Μ. Σταυρόπουλος, Ὁ ποιμαντικὸς θεολόγος, Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Α. τ. ΜΔ' (2009), σ. 35-78 καὶ σὲ ἀνάτυπο. Καὶ στὴν ἰστοσελίδα <http://diapoimansi.gr> (Ποιμαντικὴ βιβλιοθήκη: Ποιμαντικοὶ θεολόγοι).

STOLLBERG Dietrich, *Therapeutische Seelorge*. Die amerikanische Seelsorgebewegung: Darstellung und Kritik. Mit einer Dokumentation. München, Chr. Kaiser Verlag, 1969, 389 σ.

ΣΤΥΛΙΟΥ Εὐθυμίου Κ., βλ. ΕΥΘΥΜΙΟΥ Ἐπισκόπου Ἀχελώου.

«Σύναξη» (τριμηνιαία έκδοση σπουδῆς στήν Ὁρθοδοξία), Εὐρετήριο θεμάτων καί ὀνομάτων, τεύχη 1-60. Ἐπιμέλεια Παναγιώτη Ἀ. Ὑφαντῆ. Ἀθήνα 1997, 108 σ. Ἐπίσης ἠλεκτρονικό εὐρετήριο σέ ὀπτικό δίσκο (CD) τεύχη 1-103 (1982-2007).

TATAKH B.N., *Ἡ Βυζαντινή Φιλοσοφία*. Μτφρ. ἀπό τή γαλλική έκδοση (21959) Εὐας Κ. Καλπουρτζῆ ἑποπτεία καί βιβλιογραφική ἐνημέρωση Λίνου Γ. Μπενάκη. Ἀθήνα, Ἐταιρεία Σπουδῶν Νεοελληνικοῦ Πολιτισμοῦ καί Γενικῆς Παιδείας: Βιβλιοθήκη Γενικῆς Παιδείας ἀρ. 5, 1977 [ἡ πρώτη στά γαλλικά, τό 1949], 378 σ.

Théologie et sciences humaines en contexte universitaire, ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Théologiques» (Revue de la Faculté de théologie de l'Université de Montréal), τ. 1, Μάρτιος 1993, τεύχος 1, σ. 11-122.

Théologie pratique et / ou pastorale, ἀφιέρωμα τοῦ περ. «Revue des sciences religieuses», τ. 69, Ἰούλιος 1995, τεύχος 3, σ. 275-394.

TIMIADIS Emilianos (Metropolitan), *The Orthodox Understanding of the Ministry*. Publications of the Department of Orthodox Theology of the University of Joensuu No 1, Joensuu 1990, 197 σ. Ἑλληνική μετάφραση τοῦ βιβλίου κυκλοφορήθηκε μέ τόν τίτλο, Ἱερεῖς, Ἐνορία καί Ἀνανέωση, Σύγχρονες Ποιμαντικές Προκλήσεις, μτφρ. Σωτ. Γ. Πατρώνου, Ἐκδ. Ἴ. Μητροπόλεως Καλαβρύτων καί Αἰγιαλείας, Αἴγιον 2006, 366 σ.

— *Priest, Parish and Renewal*. Concepts for Pastoral Effectiveness. Edited by George K. Duvall. Brookline, Holy Cross Orthodox Press, 1994, 240 σ.

ΤΡΕΜΠΕΛΑ Παναγιώτου Ν., *Ἐγκυκλοπαιδεία τῆς Θεολογίας (Πανεπιστημιακαί παραδόσεις ἀναθεωρηθεῖσαι)*. Ἀθήναι, Ἀδελφότης Θεολόγων «Ὁ Σωτήρ», 1964, 426 σ. (Ποιμαντική, σ. 384-391).

— *Αἱ τρεῖς λειτουργίαι κατά τούς ἐν Ἀθήναις κώδικας*. Ἀθήναι, Ἐκδ. «Ὁ Σωτήρ», 21982, 243 σ.

TRILLHAAS Wolfgang, *Der Dienst der Kirche am Menschen*. Pastoraltheologie. München, Chr. Kaiser Verlag: Pfarrbücherei für Amt und Unterweisung 1, 21958 [1950], 223 σ.

ΤΣΑΜΗ Δημητρίου Γ., *Ἡ ὀγδόη ἡμέρα*. Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ. τ. 17, Θεσσαλονίκη 1972, σ. 275-321 (περίληψη στά ἀγγλικά σ. 322).

ΤΣΑΝΑΝΑ Γεωργίου Α., *Βασική ἑλληνική θεολογική βιβλιογραφία (κατ'*

- ἐπιλογήν). Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. οἶκος Ἀδελφῶν Κυριακίδη, 1991, 101 σ.
- ΤΣΑΟΥΣΗ Δ. Γ., *Εἰσαγωγή στίς πανεπιστημιακές σπουδές. Σύντομος ὁδηγός τοῦ πρωτοετή φοιτητή*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Gutenberg: Βιβλιοθήκη Κοινωνικῆς Ἐπιστήμης καί Κοινωνικῆς Πολιτικῆς 48, 1996, 194 σ.
- ΤΣΑΡΟΥΧΗ Γιάννη, *Ὡς στρουθίον μονάζον ἐπί δώματος*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Καστανιώτη, 1987, 256 σ.
- VALLIANATOS Angelos, Creation, Koinonia, Sustainability and Climate Change, περ. «the ecumenical review», τ. 49, τεῦχος 2, Ἀπριλίου 1997, σ. 194-202.
- VERGOTE Antoine, Religion, pathologie, guérison, περ. «Revue théologique de Louvain», τ. 26, 1995, τεῦχος 1, σ. 3-30 καί ὡς ἀνάτυπο 30 σ. Ἑλληνική μετάφραση τοῦ ἄρθρου ἀπό τόν Εὐστάθιο Κ. Γιαννῆ, *Θρησκεία, παθολογία, θεραπεία στό περ. «ΨΥΧΗΣ ΔΡΟΜΟΙ» τεῦχος 3, Μάϊος 2012, σ. 6-31.*
- VIAU Marcel, Plaidoyer pour une métapastorale. Περ. «Pastoral Sciences / Sciences pastorales», τ. 5, 1986, σ. 47-63.
- *Introduction aux études pastorales*. Montréal, Éd. Paulines et Médiaspaul, 1987, 232 σ.
- Le statut épistémologique des études pastorales. Bilan d'un programme de recherche et perspectives, παρά VISSCHER 1990, σ. 263-275.
- *La nouvelle théologie pratique*. Montréal - Paris, Éd. Paulines - Éd. du Cerf: «Théologies», 1993, 298 σ.
- VISSCHER Adrian M. (ἐκδ.) *Pastoral Studies in the University Setting*. Perspectives, Methods and Praxis. Ottawa, University of Ottawa Press, 1990, 450 σ.
- VLADIMIR (Métropolitte de Rostov et de Novotcherkassk), Questions théologiques et pastorales liées à la formation du clergé dans l'Église orthodoxe russe, περ. «Messenger» de l'Exarchat du Patriarche Russe en Europe occidentale, ἀρ. 117, 1989, σ. 31-40.
- VOULGARAKIS Elias, Der moderne Mensch und die Voraussetzungen seiner pastoralen Diakonie. Sonderdruck aus «Theologia», τ. 59, Ὀκτώβριος - Δεκέμβριος 1988, τεῦχος 4, σ. 760-771, Athen 1988, 14 σ.
- WINTZER Friedrich (ἐκδ.) *Seelsorge*. Texte zum gewandelten Verständnis und zur Praxis der Seelsorge in der Neuzeit. Herausgegeben und eingeführt von Friedrich Wintzer. München, Chr. Kaiser Verlag: Theologische Bücherei, Praktische Theologie, ἀρ. 61, 1978, 247 σ.

WEINZIERL Erika - Gottfried GRIESL (έκδ.), *Von der Pastoraltheologie zur Praktischen Theologie 1774-1974*. Salzburg-München, Universitätsverlag Anton Pustet, 1976, 230 σ.

WOHLMUTH Josef - Hans Georg KOCH, *Leitfaden Theologie*. Eine Einführung in Arbeitstechniken, Methoden und Probleme der Theologie. Zürich, Benziger Verlag, 1975, 156 σ.

WULF Hans, *Wege zur Seelsorge*. Theorie und Praxis einer offenen Disziplin. Neukirchen, Neukirchener Verlag, 1970, 196 σ.

ΦΑΡΟΥ Φιλοθέου (Άρχιμανδρίτου), Μέθοδοι ποιμαντικής διαφωτίσεως Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου, περ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμαῆς», τ. 52, 1969, σ. 371-375.

— Ποιμαντολογία ἀντιποιμαντικῆς, περ. «Γρηγόριος ὁ Παλαμαῆς», τ. 62, 1979, σ. 48-50.

— Ποιμαντική Θεολογία ἢ Θεολογία ποιμαντικῆ; περ. «Ἀπόστολος Τίτος», τεῦχος Ἰουλίου - Σεπτεμβρίου 1981, σ. 435-437.

— *Κληρὸς ἢ ἀνεκπλήρωτη ὑπόσχεση πατρότητος*. Νέα Σμύρνη, Ἐκδ. Ἀκρίτας: Σειρά «Ὁρθόδοξη Μαρτυρία» ἀρ. 43, 1992, 332 σ.

— *Παπαδοσύνης μορφή καί παραμόρφωση*. Πραγματεία ἐπὶ τῆς διαλεκτικῆς μεταξύ τῆς κρισιμότητος καί τῆς κατάντιας τοῦ λειτουργήματος τοῦ Κληρικοῦ, πρὸς χρῆσιν, οὐχὶ πρὸς ἀδολεσχίαν. Ἀθήνα, Ἐκδ. Ἀρμός, 1994, 238 σ.

— *Βάδιζε ὑγιαίνων. Τὸ νόημα τῆς ὑγείας καί τῆς νόσου*. Ἀθήνα, Ἐκδ. Καστανιώτη, 1996, 230 σ.

ΦΕΙΔΑ Βλασίου Ἰω., *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*. τ. Α', Ἀθῆναι 21995, 990 σ. τ. Β' Ἀπὸ τὴν Εἰκονομαχία μέχρι τὴ Μεταρρύθμιση. Ἀθῆναι 21998, 766 σ.

ΦΕΛΙΝΙ Φεντερίκο, *Ὁ Φελίνι γιὰ τὸν Φελίνι*. Μτφρ. Τασούλας Καραϊσκάκη. Ἀθήνα, Ἐκδ. Ὀδυσσεύς, 1982, 208 σ.

ΦΙΛΙΑ Γεωργίου Ν., *Ἡ ἔννοια τῆς ὀγδοῦς ἡμέρας στή λατρεία τῆς ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας*. Συμβολή στην ιστορία και θεολογία της λατρείας, Ἐκδ. Γρηγόρη, Ἀθήνα 2001, 303 σ.

Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν συνερανησθεῖσα παρὰ τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων Πατέρων ἐν ἧ δια τῆς κατὰ τὴν πρᾶξιν καὶ θεωρίαν ἠθικῆς φιλοσοφίας ὁ νοῦς καθαίρεται, φωτίζεται καὶ τελειοῦται. Ἀθῆναι, Ἐκδ. «Ἀστήρ»: τόμοι Α' - Ε', 51982 κ.έ. [1782].

ΦΙΝΦΙΝΗ Πολυεύκτου (Άρχιμανδρίτου, μετέπειτα Μητροπολίτου Γερμανίας), *Κοινωνικά σημεῖα στίξεως*. Νέα Ὑόρκη 1942, 32 σ.

ΦΛΩΡΟΦΣΚΥ Γεωργίου, *Χριστιανισμός καὶ πολιτισμός*. Μτφρ. Ν. Πουρ-

- ναρᾶ. Θεσσαλονίκη, Ἐκδ. Πουρναρᾶ: Γεωργίου Φλωρόφσκυ Ἔργα 2, 1982, 306 σ.
- ΦΟΥΓΙΑ Μεθοδίου Γ. (Ἀρχιμανδρίτου), *Κανονικά καὶ Ποιμαντικά Πάρεργα*. Τέσσερα τεύχη. Ἀθήναι 1968, 108, 88, 52 καὶ 112 σ.
- ΦΟΥΣΚΑ Κωνσταντίνου (Πρωτοπρεσβυτέρου), *Θεοδώρου Στουδίτη. Πνεῦμα καὶ σάρκα. Χειραγώγηση στὴν ὀρθόδοξη πνευματικότητα*. Ἀθήνα 1997, 301 σ.
- ΧΑΪΝΤΕΓΓΕΡ Μάρτιν, *Ἡ προέλευση τοῦ ἔργου τέχνης*. Εἰσαγωγή, μτφρ., σχόλια Γιάννη ΤΖΑΒΑΡΑ. Ἀθήνα - Γιάννινα, Ἐκδ. «Δωδώνη», 1986, 156 σ.
- ΧΑΡΙΣΙΑΔΟΥ Κωνσταντίνου (Μητροπολίτου Δέρκων), *Αἱ Ποιμαντικαὶ σπουδαὶ στό Δυτικὸ κόσμον σήμερον*. Ε.Ε.Θ.Σ.Π.Θ. Νέα Σειρὰ Τμήματος Ποιμαντικῆς, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 31-48.
- ΧΡΙΣΤΙΝΑΚΗ Π. Ε., *Ἡ ἀπόπειρα ἐκκλησιαστικοῦ ἐγκλήματος*. Μελέτη νομοκανονικὴ καὶ ἱστορικοσυγκριτικὴ. Ἀθήναι 1978, 735 σ. (δ.δ.).
- ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ (Μητροπολίτου Γέροντος Ἐφέσου), *Ὁρθοδοξία καὶ ὀρθόδοξος πολιτισμὸς εἰς τὴν Εὐρώπην εἰς τὸ τέλος μιᾶς χιλιετίας*. Ἱστορικὴ ἀναδρομὴ - Προβληματισμὸς. Ὁμιλία κατὰ τὴν ὑποδοχὴν του ὡς ἀντεπιστέλλοντος μέλους στὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν τὴν 10.12.96, περ. «Δρώμενα», τεύχη Ἰανουαρίου καὶ Φεβρουαρίου 1997, σ. 12-14 καὶ 14-17.
- ΨΑΡΙΩΤΗ Θεοδώρου, *Θεολογικὴ οἰκολογία*. Μνήμη π. Ἀμφιλοχίου Μακρῆ. Προλογικὸ σημεῖωμα Α. Μ. Σταυροπούλου. Ἀνάπτυπο ἀπὸ τὸν «Ἐφημέριο» (1986, σ. 344-345, 368-371). Ἀθήνα, Σειρὰ: Πνευματικὴ Γεωγραφία, 1988, 20 σ.
- *Χρῆστες ἢ καταχραστες; Ἐκκλησία καὶ φυσικὸ περιβάλλον*. Ἀθήνα, Ἀποστολικὴ Διακονία, 1996, 262 σ.
- *Ἅγιος Νεκτᾶριος: καὶ κηπουρὸς καὶ φυσιολόγος*. Ὁ συζεύξας Παιδεῖαν καὶ Ὁρθοδοξίαν. Ἀνάπτυπο ἀπὸ τὸν «Ἐφημέριο» (1996, σ. 375-377). Ἀθήνα 1996, 16 σ.
- *Γεροντάδες καὶ πράσινο*. Μνήμη Γέροντος Πορφυρίου. Ἀνάπτυπο ἀπὸ τὸν «Ἐφημέριο» (1997, σ. 72-74). Ἀθήναι, Σειρὰ: Θεολογικὴ Οἰκολογία, 1997, 12 σ.
- ZERFASS Rolf - Norbert GREINACHER, *Einführung in die Praktische Theologie*. München - Mainz, Kaiser - Grünwald: studium theologie 3, 1976, 243 σ.

- ZULEHNER Paul M. *Einführung in den pastoralen Beruf (Ein Arbeitsbuch)*. München, Don Bosco Verlag, 1977, 214 σ.
- (καί συνεργάτες), *Pastoraltheologie, in vier Bänden*. 1. *Fundamental-Pastoral*. Kirche zwischen Auftrag und Erwartung (1989, 335 σ.). 2. *Gemeinde-Pastoral*. Orte christlicher Praxis (1989, 270 σ.). 3. *Übergänge. Pastoral zu den Lebenswenden* (1990, 276 σ.). 4. *Pastorale Futurologie*. Kirche auf dem Weg ins gesellschaftliche Morgen (1990, 332 σ.). Düsseldorf, Patmos Verlag.

Ἡλεκτρονική ἔκδοση

Ἀλεξάνδρου Μ. Σταυροπούλου, Ἡλεκτρονικό «ΕΓΧΕΙΡΙΔΙΟ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ». 25 χρόνια ἀρθρογραφίας στό περιοδικό «Ἐφημέριος» (1983-2007).
http://www.diapoimansi.gr/PDF/STAYROPOYLOS%20DIGITAL/1%20BIBLA/2014/424%20egxeiridio_poimantikis.pdf

Ἔχει ἀναρτηθεῖ ἐπίσης στήν ἱστοσελίδα:

http://www.ecclesia.gr/greek/holysynod/committees/worship/egxeiridio_poimantikis.pdf

Σέ ἔντυπη μορφή βρίσκεται στό τεύχος 13Α τῆς Σειράς Ποιμαντική Βιβλιοθήκη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (Συνοδική Ἐπιτροπή Θείας Λατρείας καί Ποιμαντικοῦ Ἔργου), πού φέρει τόν τίτλο: Ἀξιολόγηση τοῦ Ἐγχειριδίου Ὁργάνωσης καί Δράσης, Τό Ἐνοριακό Ποιμαντικό Ἔργο στή Σύγχρονη Κοινωνία, Ἀθήνα 2008, σ. 167-234.

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
ΤΟΥ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΥ Μ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΥ
ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΤΕΧΝΗ ΤΗΣ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΗΣ

ΣΕ Α' ΕΚΔΟΣΗ
ΣΤΟΙΧΕΙΟΘΕΤΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΓΓΕΛΟ ΒΑΛΛΙΑΝΑΤΟ
ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΡΜΟΣ
ΤΟ ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΙΟΥ ΕΤΟΥΣ 1997

ΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΑ ΣΥΜΠΛΗΡΩΜΕΝΗ Β' ΕΚΔΟΣΗ 2019
ΕΠΙΜΕΛΗΘΗΚΕ Ο ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΚΟΥΜΑΡΟΠΟΥΛΟΣ
ΤΗΝ ΤΕΛΙΚΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΣΕΛΙΔΟΠΟΙΗΣΗ
ΑΝΕΛΑΒΕ Η «ΦΟΙΝΙΚΗ»

ΕΚΤΥΠΩΘΗΚΕ ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ «ΣΥΝΘΕΣΗ»
ΓΙΑ ΛΟΓΑΡΙΑΣΜΟ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ
ΣΤΗΝ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟ ΠΟΛΗ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ
ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΑ ΑΝΑΡΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΔΙΑΔΙΚΤΥΑΚΟ
ΚΕΝΤΡΟ ΠΟΙΜΑΝΤΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ,
ΜΕΛΕΤΩΝ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΩΝ «ΔΙΑΠΟΙΜΑΝΣΗ»

<http://www.diapoimansi.gr/epistimi.pdf>

Ἡ Ποιμαντική ὀφείλει νά ἐπιδιώκει τήν ἀρραγῆ σύζευξη τῆς τέχνης μέ τήν ἐπιστήμη, τῆς θεωρίας μέ τήν πράξη, τήν ἰσοβαρῆ ζεύξη τοῦ λόγου μέ τά ἔργα, τῆς ἐμπειρίας μέ τή θεωρία, τοῦ νοῦ μέ τήν καρδιά ὡς νοῦ ἐν καρδίᾳ, τοῦ αἰώνιου μέ τό ἐπίκαιρο. Ὅφειλει νά ἐπιχειρεῖ τήν «περιχώρηση» Θεολογίας καί ζωῆς, μία δηλαδή, Θεολογία σαρκουμένη ἔτσι ἐπιτελεῖται τό πέρασμα τῆς Θεολογίας στή ζωή καί στόν κόσμο, σέ μία μεταποιητική-μεταμορφωτική σύνθεση, πού θά ὀνομάζαμε Ποιμαντική-Ποιητική Ζωῆς.

Μία τέτοια Ποιμαντική λειτουργεῖ τελικά ὡς Ποιμαντική θεώσεως. Κατορθώνει τό ἀκατόρθωτο, νά συζεύξει, δηλαδή, κατά τό πρότυπο τοῦ Ἀρχιποίμενος Χριστοῦ τό θεῖο καί τό ἀνθρώπινο καί ἀναδεικνύεται ἔτσι ἡ ἴδια ὡς κατ' ἐξοχήν ὀρθόδοξος. Τότε μόνο ἡ Ποιμαντική ὡς θεολογική ἐπιστήμη δέν καταλήγει σέ μία «χειρωνακτική τοῦ ἐγκεφάλου», ἀλλά ἀσκεῖ τό σύνολο τῶν ψυχοσωματικῶν λειτουργιῶν τοῦ ἀνθρώπου γιά τήν τελική σύνθεσή της σέ τέχνη τεχνῶν καί ἐπιστήμη ἐπιστημῶν.